

HOFHERR-SCHRANTZ MAGYAR GÉPGYÁRI MŰVEK RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
 HOFHERR-SCHRANTZ UNGARISCHE MASCHINENFABRIK-WERKE AKTIEN-GESELLSCHAFT

*Hofherr-Schantz Clayton-Schiffbauwerk
 magyar gépgyári művek részvénytársaság*

*Hofherr-Schantz Clayton-Schiffbauwerk
 Ungarische Maschinenfabriks Werke Aktien-Gesellschaft*

SZÁM 07486 NUMMER

RÉSZVÉNYE

AKTIE

a Hofherr-Schantz magyar gépgyári művek
 RÉSZVÉNYTÁRSASÁGNAK

Hofherr-Schantz Ungarische Maschinenfabriks Werke
 AKTIEN-GESELLSCHAFT

• KÉTSZAZ KORONÁRÓL 200 ZWEIHUNDERT KRONEN •

*amelynek alapján ezen részvény tulajdonosát
 mindenkor jog a társasághoz tartozó részesedése
 miatt minden ügyben egyenlő másokkal
 megilleti, továbbá a társaság alapokmányát
 és az ügyvezetésnek felhatalmát*

*auf Grund welcher der Inhaber dieser
 Akte auf alle jene Rechte und Anteile
 Anspruch hat, welche ihm aus dem
 Grundgesetz der Aktien-Gesellschaft
 und dem Statut der Gesellschaft
 zufließen, und die ihm durch
 die Verwaltung der Gesellschaft
 zufließen, und die ihm durch
 die Verwaltung der Gesellschaft
 zufließen.*

HOFHERR-SCHRANTZ MAGYAR GÉPGYÁRI MŰVEK RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
 HOFHERR-SCHRANTZ UNGARISCHE MASCHINENFABRIK-WERKE AKTIEN-GESELLSCHAFT

Hofherr-Schantz

Herr

Hofherr-Schantz

Herr

Tomka Béla

ÉRDEK ÉS ÉRDEKTELENSÉG

*A bank-ipar viszony a századforduló
 Magyarországon
 1892-1913*

Tomka Béla
Érdek és érdektelenség

Vállalkozástörténeti tanulmányok 1.

Szerkesztik:

*Kövér György
Pogány Ágnes*

Tomka Béla

ÉRDEK ÉS ÉRDEKTELENSÉG

*A bank–ipar viszony a századforduló
Magyarországon,
1892–1913*

dup

MULTIPLEX MEDIA – DEBRECEN U. P.

Debrecen, 1999

*A kötet megírását és megjelenését támogatta:
az Országos Tudományos Kutatási Alap,
a Tudomány támogatásáért a Dél-Alföldön Alapítvány
és a Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma.*

*Egyetemi tankönyv, mely a Felsőoktatási Pályázatok Irodája
által lebonyolított Felsőoktatási Tankönyvpályázat
keretében készült.*

*Lektorálta: Gunst Péter
Kövér György*

© *Multiplex Media – DUP 1999*
© *Tomka Béla 1999*
© *Bárány Attila (English translation) 1999*

*Multiplex Media – Debrecen University Press
4026 Debrecen, Honvéd u. 17.*

ISBN 963 03 5734 8

Tartalom

Táblázatok jegyzéke	7
Rövidítések	10
Köszönetnyilvánítás	11
1. BEVEZETÉS	13
2. A BANK-IPAR VISZONY PROBLÉMÁJA A KUTATÁSBAN	21
2.1. A nemzetközi szakirodalom	21
2.1.1. Németország	25
2.1.2. Ausztria	36
2.2. A hazai kutatások fontosabb jellemzői	42
2.3. Kutatási célok. A felhasznált forrásokról	51
3. A HAZAI BANKRENDSZER FEJLŐDÉSE ÉS A BANK-IPAR KAPCSOLAT A 19. SZÁZAD VÉGÉIG. A MAGYARORSZÁGI BANKRENDSZER ÉS A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK A VIZSGÁLT KORSZAKBAN	57
4. A BANK-IPAR KAPCSOLAT FŐBB FORMÁI A SZÁZADFORDULÓN	87
4.1. A hitelkapcsolatok	88
4.2. Az alapítási és más értékpapír-kibocsátási üzletek	108
4.3. A bankok és az ipar intézményes összefonódása	122
4.3.1. A tulajdonosi kapcsolat	122
4.3.2. Személyi összefonódás/összeköttetés	130
4.4. Koncentráció és/vagy verseny	145
5. AZ IPARI HITELEK ÉS BEFEKTETÉSEK FORRÁSAI	151
6. A BANKOK ÜZLETPOLITIKÁJÁNAK ÁGAZATI JELLEMZŐI	157
7. IPARFEJLESZTŐ SZEREP ÉS ÉRDEKKÖR: NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS	169
8. ÖSSZEFOGLALÁS	175

FÜGGELÉK	179
FELHASZNÁLT IRODALOM	185
INTEREST AND DISINTEREST /SUMMARY/	201

Táblázatok jegyzéke

3.1. táblázat. Értékpapír-kibocsátások és beruházások Magyarországon, 1860–1873	64
3.2. táblázat. A magyarországi hitelintézetek számának alakulása, 1866–1895	68
3.3. táblázat. A magyarországi hitelintézetek teher és vagyon állományának néhány tétele, 1866–1895	70
3.4. táblázat. A legnagyobb magyarországi hitelintézetek alaptőkéinek alakulása, 1869–1890	71
3.5. táblázat. Tőkebefektetések alakulása Magyarországon, 1867–1900	73
3.6. táblázat. A pénztömeg összetétele Magyarországon illetve az Osztrák–Magyar Monarchiában, 1892–1912	78
3.7. táblázat. A hitelintézetek számának alakulása Magyarországon, 1894–1913	79
3.8. táblázat. Az 1913-ban legnagyobb fiókhálózattal rendelkező magyarországi pénzintézetek	82
3.9. táblázat. Az ipari részvénytársaságok száma és alaptőkéje Magyarországon, 1880–1913	84
4.1. táblázat. A magyarországi pénzintézetek rövidlejáratú hitelállománya, 1890–1913	89
4.2. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank rövidlejáratú hitelállományának változása, 1892–1913	92
4.3. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank folyószámlahitelei és azok ipari vonatkozásai, 1892–1913	93
4.4. táblázat. Ipari nagyvállalati minta állótőkéjének és hitelezők mérlegtételének alakulása, 1896–1912	101
4.5. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank hitelei a Salgótarjáni Kő- szénbányának illetve az iparvállalat betétei a banknál, 1892–1913	101

4.6. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank hitelei a Rimamurány– Salgótarjáni Vasműnek illetve az iparvállalat betétei a banknál, 1892–1913	102
4.7. táblázat. Ipari nagyvállalati minta önfinanszírozó képességének alakulása, 1896–1912	103
4.8. táblázat. A magyarországi ipari részvénytársaságok vagyonának és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ipari folyószámlahiteleinek növekedése, 1892–1913	104
4.9. táblázat. Az ipari részvénykibocsátások alakulása Magyarországon, 1906–1913	109
4.10. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank befizetések szindiká- tusokba mérlegtételének állománya, 1892–1913	113
4.11. táblázat. A magyarországi hitelintézetek értékpapírtárcájának megoszlása, 1894–1913	124
4.12. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ipari értékpapírjainak állománya árfolyamérték szerint, 1892–1913	125
4.13. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank értékpapírtárcájának megoszlása árfolyamérték szerint 1913 végén	126
4.14. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ipari értékpapírállomá- nyának ágazatok szerinti megoszlása 1913 végén	126
4.15. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságának és felügyelőbizottságának tagjai, valamint igazgatói és aligazgatói által betöltött pozíciók megoszlása más társaságoknál 1913 végén	136
4.16. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank képviselői által betöltött igazgatósági-felügyelőbizottsági tagságok és a bank iparvállalati tulajdona illetve hitelei közötti korreláció 1913 végén	138
5.1. táblázat. A magyarországi hitelintézetek főbb passzívái, 1890–1913	151
5.2. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank egyes passzívái, 1892–1910.....	153
5.3. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank folyószámlabetéteinek megoszlása 1910 végén	154
5.4. táblázat. Értékpapír-befektetések Magyarországon, 1905–1913	156
6.1. táblázat. Részvénytársaságok átlagos nyeresége Magyarországon néhány ágazatban, 1906–1913	159

6.2. táblázat. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank magyarországi pénzügyintézeti érdekeltségei 1913 végén	163
6.3. táblázat. Nagybankok pénzügyintézeti érdekeltségeinek adatai 1912 végén ...	163
6.4. táblázat. A 15 legnagyobb budapesti részvénytársasági hitelintézet fiókjainak és affiliációinak száma, 1899–1909	164
Függelék A. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank magyarországi iparvállalati részvény-birtoka, tőke- és hitel-, valamint személyi kapcsolatai 1913 végén	179
Függelék B. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank veszteség- és nyereségkimutatása, 1900–1913	183

Rövidítések

bizt.	biztosítás
cs.	csomó
füb.	felügyelőbizottság
H.é.v.	helyi érdekű vasút
ig.	igazgatóság(i)
jelz.	jelzálog
jk.	jegyzőkönyv
K	Korona
közl.	közlekedés
ktv.	kötvény
MÁH	Magyar Általános Hitelbank
n.a.	nincs adat
nyer.	nyereség
OL	Magyar Országos Levéltár
ügyvez. ig.	ügyvezető igazgatóság(i)
PMKB	Pesti Magyar Kereskedelmi Bank
rt.	részvénytársaság
RMSTV	Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű

Köszönetnyilvánítás

A munkám során nyújtott segítségért mindenekelőtt Kövér Györgynek tartozom köszönettel. Tőle nem csupán a gazdaságtörténetírás sok fogását sajátíthattam el, s a kutatási problémák megoldásához kaptam gyakorlati tanácsokat, hanem beszélgetéseink egyben állandó inspirációt is jelentettek számomra a munka folytatására. Pogány Ágnesnek szintén igen hálás vagyok hasznos javaslataiért. Szegedi kollégáim közül Karsai László, Bárdi Nándor, Pándi Lajos, Soós Katalin segítettek észrevételeikkel a kézirat elkészítését. A debreceni doktori iskolában Gunst Péter és L. Nagy Zsuzsa, Münsterben Richard H. Tilly, Minneapolisban pedig David F. Good támogatták munkámat.

Szeged, 1998. október

Tomka Béla

1. Bevezetés

A banktörténetírás fiatal klasszikusokkal – de legalábbis klasszikus munkákkal – rendelkezik. Bár a bankok gazdasági szerepét korábban is vizsgálták, az 1950-es és 1960-as években születtek azok a művek, melyek kérdésfeltevésai máig alapvetőek a gazdaságtörténet e területén. Mindenekelőtt *Rondo E. Cameron, Alexander Gerschenkron* és tanítványaik munkái voltak azok, melyek – esetleges tévedéseik ellenére is – igen megtermékenyítőnek bizonyultak.¹

Cameron kiindulópontja szerint a bankrendszer egyike azon intézményeknek, melyek meghatározzák a gazdaság fejlődését. Nem feltétlenül egyenrangú fontosságú a többivel (pl. oktatási rendszer, vallási intézmények, etika stb.), de hatása esetenként közvetlenebb lehet azokénál. Ebből következően egy bankrendszer előnyösen vagy hátrányosan befolyásolhatja a gazdaság működését. Természetesen a kevésbé hatékony intézmények megváltoztathatóak illetve újak is kialakíthatóak: a gazdaságtörténet egyik fontos innovációjaként maga a modern bankrendszer „feltalálása” is példa erre.

A bankszektor három fő területen járulhat hozzá a gazdasági fejlődéshez.² Talán leglényegesebb funkciója a megtakarítások és a tőkét kölcsönözni vágyó és képes gazdasági szereplők közötti közvetítés. Ezt a feladatot egyébként más „pénzügyi közvetítők” (finansial intermediaries) is elláthatják, pl. a takarékpénztárak – ezek a nevükön kívül gyakran alig különböznek a bankoktól –, a biztosítótársaságok, vagy a befektetőtársaságok. A bankokat utóbbiaktól egy további szerepkörük különbözteti meg: ők látják el a fizetőforgalmat – vagy saját fizetési ígérvények kibocsátásával (bankjegyek), vagy pedig az üzletfelek letéteinek kezelésével és továbbításával. Mindkét esetben aktív szerepet játszhatnak a pénzmennyiség szaporításában, vagy csökkentésében. A bankok harmadik, vállalkozói funkciója – amely általában kevésbé hangsúlyos, s csak egyes időszakokban, illetve régiókban kerül előtérbe – azt jelenti, hogy a bankok maguk nem csupán tőkeközvetítőként lépnek

¹ Rondo E. Cameron: *France and the Economic Development of Europe*. Princeton, N.J. 1960.; Rondo E. Cameron (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967.; Alexander Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Mass. 1962.; Richard H. Tilly: *Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815–1870*. Madison, 1966.; Richard Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary. The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914*. Cambridge, 1976.

² Rondo Cameron: Theoretical Bases of a Comparative Study of the Role of Financial Institutions in the Early Stages of Industrialization. In: *Second International Conference of Economic History, Aix-en-Provence, 1962*. II. Paris, 1962. 570. p.; Rondo E. Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. New York, 1972. 7. p.

fel, hanem – pl. jó információs helyzetüket kihasználva – a legmegfelelőbb befektetések kiválasztását is elősegítik. A bankoknak a gazdasági fejlődéshez való hozzájárulása attól függ, hogy miként felelnek meg e három feladatuknak.

Nincs mindenütt alkalmazható, tökéletes bankrendszer, de létezhet a mindenkori gazdasági adottságoknak jól és kevésbé jól megfelelő pénzügyi struktúra. Ennek mérésére hiányzik ugyan egy általánosan elfogadott kritériumrendszer, de *Cameron* szerint a bankrendszer olyan jellemzőkkel jól leírható, mint pl. a banksűrűség, a fiókok földrajzi megoszlása, a pénzügyi vagyoni összgazdasághoz viszonyított aránya (pl. a nemzeti vagyoni százalékában), és a szektor belső szerkezete.³ Az ágazat jellemzőinek, fejlettségének lehető legegzeztább megragadására *Raymond W. Goldsmith* tett további kísérletet, akinek modelljét a gazdaságtörténetészek is használják.⁴

A „pénzügyi közvetítők” lehetséges pozitív gazdasági szerepét mások – így *David S. Landes* – is kiemelték, mivel ezeknek nagy gyakorlatuk van a tőkeelosztásban, s így az bekapcsolódásukkal hatékonyabb lesz, mint a befektetések közvetlen finanszírozásával lenne. *Landes* egyenesen a 19. század második felének „pénzügyi forradalmá”-ról írt, melynek két fő összetevője az angol letéti bankok továbbfejlődése és a kontinens beruházási bankjainak kialakulása volt.⁵

Mivel a pénzügyi innovációk elterjedése lényegesen gyorsabb és átfogóbb lehet, mint más társadalmi-gazdasági innovációké, ezért a bank- illetve pénzügyi rendszer különösen fontos szerepet játszhat a növekedés legfontosabb feltételeit már megteremtett gazdaságokban. Lényegében erre a felismerésre jutott az európai iparosodási minták vizsgálata során *Alexander Gerschenkron*, akinek „A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból” c. esszéje az utóbbi évtizedek legnagyobb hatású munkája volt a bankfejlődés – mindenekelőtt a közép-európai bankfejlődés – történeti vizsgálata terén.⁶ *Gerschenkron* véleménye szerint egy sajátos banktípus, a beruházási bankok, illetve az ezek és a letéti bankok funkcióit kombináló vegyes, vagy más néven univerzális bankok⁷ jelentették az iparosítás jelentős eszközeit a közép-európai országokban.

³ Cameron: Introduction. In: Uő (ed.): *Banking and Economic Development*. i. m.: 8. p.

⁴ Raymond W. Goldsmith: *Financial Structure and Development*. New Haven, 1969.

⁵ David S. Landes: *Az elszabadult Prométheusz*. Budapest, 1986. 294–300. p.

⁶ Magyarul ld.: Alexander Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból*. Budapest, 1984. 35–67. p.

⁷ Vegyes bankoknak – a legáltalánosabb értelemben – azokat a pénzügyi intézeteket nevezzük, amelyek a kereskedelmi banki tevékenységet, vagyis a rövidlejáratú hitelezést kombinálják a beruházási bankok üzletével, a hosszulejáratú befektetéssel. A modern banküzemtan definíciója szerint: „az univerzális bank egy olyan bank. (...) amely üzleteinek gyakorlása közben nem ismer korlátozást sem mennyiségi, sem helyi/lokális, sem ügyfélcsoportokra vonatkozó, sem ágazati, sem minőségi tekintetben.” (Hans E. Büschgen: *Bankbetriebslehre*. Wiesbaden, 1989. 30. p.) Ugyanezen szerző másik megfogalmazásában a vegyes bank „minden banküzletet művel a jegykibocsátás és a záloglevél-kibocsátás kivételével.” (Hans E. Büschgen: *Universalbanken oder spezialisierte Banken als Ordnungsalternativen für das Bankgewerbe der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Sammlung und Verwendung von Kapital*. Köln, 1970. 6. p.)

Gerschenkron nem állt egyedül e véleményével. Mint azt később részletesen is bemutatjuk, *Gerschenkron*hoz hasonlóan a szerzők többsége szerint az első világháború előtti két évtizedben a fő különbségek az angol és a kontinentális bankstruktúra között alakultak ki. Az első világháború előtt a vegyes bankok mindenekelőtt Németországban, de más közép-európai országokban, így Ausztriában, Svájcban, Olaszországban, Magyarországon, valamint Skandináviában alkották a pénzügyi rendszer gerincét. Az angol hitelintézetek ezzel szemben nem kapcsolódtak be a korszakban is gyakran spekulatívnak, nem „bankszerűnek” tartott beruházási üzletekbe.⁸ Pontosabban fogalmazva Angliában a bankok törvényileg nem szabályozott, tradíciókon nyugvó specializációja figyelhető meg: a hitelintézetek domináns része rövidlejáratú hitel- és letéti üzletekkel foglalkozott („commercial banks”, „deposit banks”), míg a többiek kizárólag az értékpapírok kibocsátására, értékpapír-kereskedelemeire („investment banks”, „brokers”), vagy nemzetközi ügyletekre („merchant banks”, „overseas banks”) szakosodtak. Az angol és a német típus közötti átmenet jellemezte Belgium és Franciaország pénzügyi rendszerét. Jóllehet a hosszúlejáratú iparfinanszírozás éppen ezekből az országokból indult el a *Société Générale*, a *Banque de Belgique* valamint a *Crédit Mobilier* révén, e két ország bankjai – kudarcaik után – jórészt felhagytak ezen üzletekkel, s csak az első világháború után jöttek létre ismét univerzális bankok.⁹

Visszatérve *Gerschenkron* gondolatmenetéhez, ő az iparosodás tipológiáját kívánta megalkotni – mint hangsúlyozta –, a 19. századra vonatkozó érvénnyel. Anglia jelentette számára az iparosodás alaptípusát, ahol a „fokozatosabb jellegű iparosítási folyamat és a tetemesebb mértékű tőkeakkumuláció (...) nem tette szükségessé olyan fejlődésre serkentő speciális intézményi eszközök kialakítását, amelyek gondoskodnak a hosszú távú ipari tőkéről.”¹⁰ Szerinte Anglia – illetve gyár-ipara – képes volt elsősorban a vállalkozók önfinanszírozása révén előteremtteni a növekedéshez szükséges tőkét. Az elmaradott országok ipari fejlődése ellenben – éppen alulfejlettségük következtében – más úton ment végbe, mint a korábban iparosodottaké.

Mivel ezek rendkívül tág definíciók, s így számunkra kevésbé operatívak, ezért *Georg Solmsen* 1930-as meghatározását is idézzük: a vegyes bank „egy hitelintézet, amely a hitelüzlet és a pénzkereskedelem művelését a kibocsátási és az alapítási üzlettel egyesíti.” (*Georg Solmsen: Entwicklungstendenzen und weltwirtschaftliche Aufgaben der deutschen Großbanken. Vortrag, gehalten in Zürich am 5. Februar 1930 auf Einladung der Deutschen Handelskammer in der Schweiz.* Berlin, o. J. 12. p.) Itt már megtaláljuk azokat a momentumokat, amelyeket a történeti irodalom – s a kortársak – hangsúlyoz a fogalommal kapcsolatban: az értékpapírkibocsátási és az alapítási üzleteket. Napjaink univerzális bankjairól újabban: *Jordi Canals: Universal Banking. International Comparisons and Theoretical Perspectives.* Oxford, 1997. 83–132. p.

⁸ A szembeállításra ld.: *Adolf Weber: Depositenbanken und Spekulationsbanken.* Leipzig, 1902.

⁹ Előljáróban csak egy összefoglaló munkára utalunk: *Karl Érich Born: Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert.* Stuttgart, 1977. 151–172. p.

¹⁰ *Gerschenkron: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból.* i. m. 46–47. p.

Az iparosodás folyamatának különbségei sajátos intézményekből és ideológiákból adódtak, amelyek az elmaradottság leküzdésének felgyorsítására és a hiányzó előfeltételek helyettesítésére szolgáltak (ezért is kapta a gerschenkroni teória a „szubsztitúciós elmélet” elnevezést), s amelyek az elmaradottság fokától függően változtak. Két fő intézmény pótolhatta a hiányzó vállalkozói réteget, annak kezdeményező-készségét, illetve a nem kielégítő tőkefelhalmozást. Az egyik az állam lehetett, amely ott jutott szerephez, ahol az elmaradottság különösen nagy mérvű volt. Az iparosodás ezen újabb, a nagy állami feladatvállalással jellemezhető típusába tartozott Oroszország, ahol az 1890-es években és 1907 után a vámpolitika és az ipar számára nyújtott egyéb közvetlen központi támogatások jelentősen hozzájárultak az iparosodás megindulásához. Másutt, ahol az elmaradottság már nem volt ennyire nagymértékű, a bankok vették át az állam szerepét. Ennek a kategóriának az ideáltípusa Németország, ahol a tőkehiányban jelentkező elmaradottság a bankok fokozott feladatvállalásával volt legyőzhető: „A német bankok (...) sikeresen kombinálták a Crédit Mobilier eszméjét a kereskedelmi bankok rövid távú tevékenységével.”¹¹ Így jöttek létre az univerzális bankok, amelyek „elkísérték az iparvállalatokat a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felszámolásukig, életük minden viszontagságán keresztül.” A bankok „az iparvállalatok befolyásolásának olyan fokára tettek szert, amely a pénzügyi kontroll szféráján túl a vállalkozói és igazgatói döntésekre is kiterjedt,”¹² s az ipar függőségét, a bankok és az iparvállalatok közötti „úr-szolga viszony” kialakulását hozta magával. *Gerschenkron* ezzel szinte ugyanazt állította, mint *Rudolf Hilferding* és követői – akikről alább még lesz szó –, de azzal a különbséggel, hogy tézisének nem tulajdonított általános, a kapitalista tőkefelhalmozás vaslogikájából következő érvényességet, hanem meghatározott országok 19. századi fejlődését magyarázta vele. Németország vonatkozásában a bankuralmat a relatív elmaradottság következményének tekintette. *Gerschenkron* persze nem feltételezte, hogy a növekedés üteme és módja kizárólag az elmaradottság fokától függött. Sokkal inkább úgy vélte, hogy a különböző iparosodási minták eltérő finanszírozási módszereket igényeltek. Egy döntően a könnyűipar fejlődésén nyugvó iparosodási folyamat kevesebb tőkét igényelt, mint a nehéziparon alapuló. Ez egyben azt is jelenti, hogy az iparosodásba való bekapcsolódás időpontja konzekvenciákkal járt a tőkeszükséglet terén is: az angol út még a textilipar prioritásán alapulhatott, míg később a nehézipar jutott nagyobb szerephez.

Már most jelezzük, hogy *Gerschenkron* tézisének antitézise sem maradt azonban el. Német viszonylatban pl. *H. Neuburger* és *H. H. Stokes* – később még érintendő – számításai alapján a német bankok rosszul allokkálták a tőkét, mert a hatékonysági kritériumokat gyakran mellőzve preferálták a nehézipart, s így akadályozták a többi ágazat fejlődését. Ez az összgazdasági output növekedésére is negatívan

¹¹ Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból*. i. m. 46. p.

¹² U.o.

hatott az 1883–1913 közötti periódusban. Véleményük szerint tehát az iparosodás ezen útjának költségei is voltak.¹³

Gerschenkron gondolatmenetének nem csupán követői, hanem előfutárai is voltak. Elsősorban *Rudolf Hilferding* – fél évszázaddal korábban született – munkáját kell ebben a tekintetben megemlítenünk.¹⁴ Érdemes röviden felidézni ezt – természetesen csupán a bank-ipar kapcsolatra vonatkozóan –, hiszen ugyancsak igen nagy hatású műről van szó, melynek érveit – explicit vagy implicit módon – azóta is sűrűn használják, s ez vonatkozik számos, általunk a későbbiekben idézendő szerzőre is.

Hilferding kiindulópontja szerint a kapitalista konkurenciaharcban való helyzetállás és a profit maximálásának törekvése arra kényszeríti az egyes tőkéseket, hogy hitelt vegyenek fel, hiszen ez egyik módja e célok elérésének. A tőkés fejlődés kezdeti szakaszában elsősorban rövidlejáratú hitelekről van szó. A termelőerők fejlődésével a tőke technikai összetevői nagymértékben növekednek, s a fix tőke jelentősége fokozódik. Ezzel a hosszulejáratú hitel szerepe megnő, aminek következtében a bank-ipar viszony alapvetően megváltozik, hiszen a bankok számára ez a folyamat egyrészt lehetővé, másrészt szükségszerűvé teszi az iparvállalatok ellenőrzését. Lehetővé, mert míg a korábbi rövidlejáratú hitelek szükség esetén nagyobb nehézség nélkül visszafizethetőek voltak, a hosszulejáratúak – beépülve a termelőeszközökbe –, csak veszteséggel tehetőek likviddé. Ez fokozza az iparvállalat függőségét, s egyben a bankot is mindinkább érdekeltté teszi az ellenőrzésben. A kapcsolat egyoldalúságának oka, hogy „a bank mindig rendelkezik folyékony, mindig ütőképes formájú tőkével: pénztőkével. A vállalat azonban rá van utalva az áru visszaváltoztatására.”¹⁵

Két tényező tovább mélyíti ezt a folyamatot: egyrészt a csökkenő tendenciájú profitráta – ennek bizonyítására *Karl Marx* érvelését használja *Hilferding* –, másrészt az ipar monopolizációs folyamata. A monopolizálódó iparágak vállalatainak profitja különösen vonzóvá teszi őket a bankok számára, akik egyre többet fektetnek be ilyen cégekbe. A bank és ipari tőke – idővel mind jelentősebbé váló – összefonódását definiálja *Hilferding* fináncőtkeként.

Hilferding az iparvállalatok feletti bankuralomról is ír,¹⁶ de pontosan nem határozza meg ennek mibenlétét. Érvelésében a következő fő elemeket találjuk:

¹³ Hugh Neuburger–Houston H. Stokes: *German Banks and German Growth, 1883–1914: An Empirical View. Journal of Economic History*, vol. 34 (1974) 711–731. p.

¹⁴ Magyar kiadása: *Rudolf Hilferding: A fináncőtke*. Budapest, 1959.; Ld. hozzá újabban: Hans-Ulrich Wehler: *Rudolf Hilferding. Theoretiker des „Finanzkapitals“*. In: *Uő: Aus der Geschichte lernen?* München, 1988. 272–287. p.; Raymond W. Goldsmith munkáját szintén a fontosabb elméleti előzmények között tartják számon: Raymond W. Goldsmith: *Das deutsche Großkapital in seiner neueren Entwicklung*. Berlin, 1928.

¹⁵ *Hilferding: A fináncőtke*. i. m. 135. p.

¹⁶ Ld. pl. *Hilferding: A fináncőtke*. i. m. 313. p.

A bankok 1., növekvő arányban részesednek az ipari profitból, amiben a kamatok egyre jelentősebb részt tesznek ki;¹⁷ 2., elsajátítják az alapítási nyereséget;¹⁸ 3., döntő befolyásra tesznek szert a velük kapcsolatban álló iparvállalatok üzletpolitikájának meghatározásában.¹⁹

A vázolt folyamat eredményeként a monopolizáció, a kartellizáció egyre erősödő tendenciává válik, s végül kialakul a mindent átfogó generálkartell.

Az osztrák marxista teoretikus az ipari tőke feletti bankuralmat olyan általános jelenségnek tartotta, amely a kapitalista fejlődés előrehaladtával előbb-utóbb minden gazdaságban megjelenik, tehát elméletét – bár a németországi-ausztriai fejlődés alapján dolgozta ki –, általános érvényű, nem pedig csak egy történeti korszakra vonatkozó teóriának szánta.

Mint láttuk, a *Hilferding*nél és *Gerschenkron*nál kitüntetett figyelemben részesülő, de *Cameron* és mások általánosabb jellegű vizsgálataiban is megjelenő bankipar viszony iránti érdeklődés kettős jellegű. Az 1960-as és 1970-es években jelentős tudományos erőket mozgósító kutatási terület volt a pénzügyi intézményeknek az iparosodásban, sőt tágabban, az összgazdasági növekedésben betöltött szerepe. A gazdaságtörténészek és közgazdászok ekkoriban nem utolsósorban a fejlődő országok égető gyakorlati problémáinak megoldásához kívánták segítségül hívni a történelem példatárát, megismerni az egyes növekedési tényezők súlyát. A pénzügyi szektort is e szempontok figyelembevételével tanulmányozták.²⁰ A másik, *Hilferding* nevével fémjelvezhető kérdésfeltevést mindenekelőtt a bank-ipar kapcsolat hierarchikus jellegének vizsgálata, a bankuralom létének illetve hiányának problémája jelentette. E két eltérő kérdésfeltevés máig meghatározza a 19. századra, illetve az iparosodás korára vonatkozó banktörténeti kutatásokat.²¹

A következőkben azt próbáljuk nyomon követni, hogy milyen kapcsolat alakult ki a századforduló Magyarországon a bankok és az iparvállalatok között. Amennyire lehetőségünk engedi, igyekszünk a már említett két szempontot egyaránt érvényesíteni dolgozatunkban: mind a bankuralom problematikáját, mind pedig a bankok növekedésben betöltött szerepét vizsgálni kívánjuk.

¹⁷ Hilferding: *A fináncióke*. i. m. 148. p.

¹⁸ Hilferding: *A fináncióke*. i. m. 184–186. p.

¹⁹ Hilferding: *A fináncióke*. i. m. 174–175. p.

²⁰ Volker Wellhöner–Harald Wixforth: *Unternehmensfinanzierung durch Banken – Ein Hebel zur Etablierung der Bankenherrschaft? Ein Beitrag zum Verhältnis von Banken und Schwerindustrie in Deutschland während des Kaiserreichs und der Weimarer Republik*. In: Dietmar Petzina (Hrsg.): *Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung*. Berlin, 1990. 11–33. p.

²¹ Lásd a legutóbb megjelent kötetet, amely a gerschenkroni kérdésfeltevések kritikus vizsgálatát tartalmazza: Richard Sylla–Gianni Toniolo (eds.): *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century*. London–New York, 1991.

A nemzetközi banktörténeti kutatásokban élénken jelen van a századforduló időszakának bank-ipar kapcsolata.²² Hazai viszonylatban azonban kevésbé vizsgált területről van szó, ami annyiban törvényszerű, hogy az államosítások után évtizedekig gyakorlatilag megszűnt nem csak a valódi hitelélet, hanem a banktörténetírás is Magyarországon. A tervgazdasági szemlélet ugyanis a gazdaságtörténetben is érvényesült: az „improduktív” pénzügyi szférának itt sem tulajdonítottak jelentőséget, legfeljebb politikai gazdaságtani értelemben, a finanszírozás feltételezett kialakulása kapcsán. Ennek megfelelően a kutatásokon belül jelentős aránytalanság alakult ki: míg pl. az agrártörténet saját folyóirattal és monográfiásorozattal rendelkezett, addig évtizedekig csupán egyetlen – ideologikus hangvételű – jelentősebb terjedelmű banktörténeti munka jelent meg.²³ E mellett az is tény, hogy már az 1945 előtti Magyarországon is igen egyenetlen színvonalú művek születtek, s nem csak a banktörténet, hanem általában a gazdaságtörténet elhanyagolt tudományterület volt.²⁴ Így a hazai kutatáson nem lehet számon kérni a bank és az ipar kapcsolatának, vagy a bankszektor növekedésben betöltött szerepének – különösen kvantitatív – vizsgálatát, hiszen banktörténeti kutatások csak az 1970-es és főként az 1980-as években indultak, igaz, ezek már eddig is igényes tanulmányokat eredményeztek.²⁵

A fentiekből következően a hazai banktörténet számos területének és periódusának vizsgálata új és fontos eredményekkel járhat, ami önmagában is indokolhatja a témaválasztást. Jó okunk lehet azonban arra, hogy éppen a hazai bankok és az iparvállalatok között a századforduló korszakában kialakult kapcsolatokat vizsgáljuk, hiszen – bár mind a korabeli megnyilatkozások, mind pedig az 1945 utáni ún. marxista gazdaságtörténeti irodalom szerint ez a periódus egy szoros bank-ipar kapcsolat létrejöttének időszaka – ismereteink igen megbízhatatlannak tűnnek erre vonatkozóan.

A problémának ráadásul máig megmaradt bizonyos politikai vetülete is. E szempontból különösen a bankok „hatalmának”, a „bankuralomnak” a kérdésköre tarthat számot az érdeklődésre, hiszen a „bankuralom” kimutatása gyakran egyet jelent a bankok állami korlátozásának, egyes esetekben pedig államosításának követelésével. A pénztőke élőködőként, nem termelőként való megközelítése máig

²² A jelenkori érdeklődésre jó példa a nemzetközi „Bank-Industry Workshop” munkája is – angol, német, cseh, szlovák, svéd, osztrák és magyar résztvevőkkel. Ld. pl.: *20th Century Universal Banking: International Comparisons*. I–IV. Budapest, 1992.

²³ Szász Antal: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. Budapest, 1961.

²⁴ Egy-egy példa a kiemelkedő, illetve az alacsony színvonalú munkákra: Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története*. Budapest, 1892.; Alföldi Antal: *A budapesti pénzintézetek története napjainkig*. Budapest, 1928.

²⁵ A nyolcvanas években újjászülető magyar banktörténetírásra ld.: Ránki György: *A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években*. In: *Uő: Mozgásterek és kényszerpályák*. Budapest, 1983. 286–317. p.; Kövér György: *A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank, 1867–1879. Századok*, 1984. 486–513. p.; *Uő: Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. Közgazdasági Szemle*, 1986. 322. p. s. köv.; Ld. legújabban a jegybanktörténet első kötetét: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. kötet. Szerk.: Bácskai Tamás. Budapest, 1993.

jelen van a közép-európai politikai kultúrában, amit jelez, hogy a „bankszupremácia” meg-megújulóan aktuális vitatémává válik még a világháború utáni NSZK-ban is, s a polémiában a történelem is érveket szolgáltat. Másfelől – legalább ilyen gyakran –, a bankok és általában a pénzügyi szektor gazdasági fejlődésben betöltött szerepének túlbecsülésével, eltúlzásával is találkozhatunk.

Az alábbiakban először azt mutatjuk be, hogy a századforduló időszakának bank-ipar viszonya miként jelent meg a gazdaságtörténeti kutatásban, mind nemzetközi, mind pedig magyarországi vonatkozásban. Az irodalmi áttekintés tanulságai alapján ezután megfogalmazzuk kutatási céljainkat, s ismertetjük a felhasznált források legfontosabb sajátosságait. A 3. fejezetben a vizsgált periódus kezdetéig, az 1890-es évek elejéig a hazai bankrendszer fejlődését és a bank-ipar kapcsolat alakulását tekintjük át, illetve a vizsgált korszak, az 1892–1913 közötti periódus magyarországi bankrendszerének és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fejlődésének főbb vonásait mutatjuk be. A 4. fejezetben a századfordulós bank-ipar kapcsolat főbb formáival foglalkozunk, mind kvantitatív, mind pedig kvalitatív vizsgálatra törekedve. Elsőként a hitelkapcsolatokat, majd az alapítási és más értékpapírkibocsátási üzleteket, s a bankok és az ipar intézményes összefonódását (tulajdonosi kapcsolat, személyi összeköttetés) vesszük szemügyre. E fejezetet a pénzügyi szférában érvényesülő versenyviszonyok elemzése zárja. Az 5. fejezetben az ipari hitelek és befektetések, a 6. fejezetben pedig a bankok üzletpolitikájának ágazati jellemzőivel foglalkozunk. A következtetések után az összefoglalás zárja a kötetet.

2. A bank–ipar viszony problémája a kutatásban

2.1. A nemzetközi szakirodalom

Mint láttuk, amindmáig legjellemzőbb szakirodalmi álláspont szerint Angliában a bankok mérsékelt szerepet játszottak az iparosodásban („első ipari forradalom”). Az ipari vállalatok ugyanis önfinanszírozóak voltak, másrészt pedig az első vállalkozások – különösen az angol iparosodás úttörő ágazatában, a textiliparban – meglehetősen kis tőkét igényeltek.¹ Ennek megfelelően a „country bankok” száma viszonylag alacsony volt, s a meglévők sem foglalkoztak hosszúlejáratú ipari hitelezéssel/beruházással. Mindazonáltal többen finomították ezt a képet. Elsősorban *Rondo Cameron* hívta fel arra a figyelmet, hogy az angol bankok idegenkedése az ipari befektetésektől nem az angol ipari vagy bankfejlődés sajátosságaiból következett, hanem a kedvezőtlen jogi helyzet eredménye volt. A törvények ugyanis nem tették lehetővé pl. a korlátozott felelősség alkalmazását az angol bankügyben és erősen korlátozták a bankok tulajdonosainak számát is.² *Cameronon* kívül *Peter Mathias* és *P. L. Cottrell* érvelt az angol bankok hosszúlejáratú hitelezésének és a country bankok ipari tevékenységének nagyobb jelentősége mellett.³ Összességében azonban *Cameron* is inkább a bankok hagyományos funkcióira helyezi a hangsúlyt az iparfejlődésben: a nemesfémek rugalmatlan kínálata miatt óriási jelentőségűek voltak a pénzteremtés innovációi („shop notes”, „token money”, csekk stb.), melyek nélkül nem lett volna lehetséges a gyorsan növekvő pénzkereslet kielégítése, amely az ipar gyors fejlődéséhez és általában az angol gazdaság „monetizáció”-jához

¹ Az angol ipari átalakulás alacsony korai tőkeigényéről ld.: T. S. Ashton: *The Bill of Exchange and Private Banks in Lancashire, 1790–1830. Economic History Review*, vol. XV (1945) 25–35. p.; François Crouzet: *Capital Formation in Great Britain During the Industrial Revolution*. In: François Crouzet (ed.): *Capital Formation in the Industrial Revolution*. London, 1972. 162–222. p.; Phyllis Deane: *The Role of Capital in the Industrial Revolution. Explorations in Economic History*, vol. 10 (1973) 349–364. p.

² Cameron: *England, 1750–1844*. In: Uő (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. i. m. 15–59. p.; Uő: *Introduction*. In: Uő (ed.): *Banking and Economic Development*. i. m. 12. p.

³ Peter Mathias: *Capital, Credit and Enterprise in the Industrial Revolution. Journal of European Economic History*, vol. 2. (1973) 121–143. p.; P. L. Cottrell: *Industrial Finance, 1830–1914*. London, 1980.; Az angol bankszektor iparosodásban betöltött helyéről folytatott vitákról: Michael Collins: *Banks and Industrial Finance in Britain, 1800–1939*. London, 1991.

kapcsolódott.⁴ Angliában a bankok üzletköre, vállalkozói funkciója, mindenekeöltt az ipari cégekben való közvetlen részesedése igen korlátozott maradt.

Franciaország a beruházási bank szülőföldje: itt jött létre az a Crédit Mobilier, amely a pénzüzetek ipari tevékenységének szinonimájává vált. Érdekes módon azonban ez a bank igen gyorsan csődbe jutott, s az általa kifejlesztett banktechnika másutt vált elterjedtté. Többen rámutattak, hogy ez összefügg a relatív francia tőkebősséggel, de azzal is, hogy Franciaországban az iparosodottság a 19. század közepére – a beruházási bankok megjelenésére – már nagyobb volt annál, mint amely igényelte a bankok közreműködését az ipari beruházásokban. Ugyanakkor az ipari fejlődés megfelelő banki közreműködéssel – érvelt Cameron – lényegesen gyorsabb lehetett volna.⁵

Egyetértés tapasztalható azonban a kutatók között Belgiumra vonatkozóan. Bár az „ipartámogató” banki tevékenység – mint mondtuk – igazából a francia Crédit Mobilier példája nyomán terjedt el az 1850-es években, az első ilyen üzletkörű részvénytársasági bankok – a Sociéte Générale de Belgique és a Banque de Belgique – már mintegy két évtizeddel korábban éppen Belgiumban alakultak meg. Ezek az intézetek jelentősen hozzájárultak az ország korai iparosodásához.⁶ A belga bankok ilyen szerepét Cameron európai összehasonlításban is kiemelkedőnek tartja, olyan hibáik ellenére is, mint az ipari üzletekkel párhuzamosan művelt jegy kibocsátás.⁷

Skandináviát illetően kevésbé éles kép rajzolódik ki a szakirodalomban. A bankrendszer itt ugyan fejlett, de az ipari beruházásokban nem kifejezetten aktív volt. Lars G. Sandberg Svédországgal kapcsolatban a markánsabb iparfejlesztő szerep mellett foglalt állást,⁸ de az ellenvéleménnyel Charles Kindleberger sem késett sokáig.⁹ Svájcban szintén vegyes bankok rendszere működött,¹⁰ csakúgy, mint Olaszországban, ahol a legnagyobb bankok egyenesen német mintára jöttek létre az 1890-es években.¹¹ Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a gerschenkroni tézis

⁴ Cameron: England, 1750–1844. i. m. 41. p.

⁵ Rondo Cameron: France, 1800–1870. In: Cameron (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. i. m. 128. p.

⁶ Herman Van der Wee–Martine Goossens: Belgium. In: Vladimir I. Bovykin–Rondo E. Cameron (eds.): *International Banking, 1870–1914*. Oxford, 1991. 113–129. p.

⁷ Rondo Cameron: Belgium, 1800–1875. In: Uő (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. i. m. 150. p.

⁸ Lars G. Sandberg: Banking and Economic Growth in Sweden before World War I. *Journal of Economic History*, vol. 38 (1978) 650–680. p.

⁹ Charles Kindleberger: Sweden in 1850 as an „Impoverished Sophisticate”: Comment. *Journal of Economic History*, vol. 42 (1982) 918–920. p.

¹⁰ Charles Kindleberger: *A Financial History of Western Europe*. London, 1984. 134–135. p.

¹¹ Peter Hertner: Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs, 1894–1914. In: Friedrich-Wilhelm Henning (Hg.): *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung*. Berlin, 1980. 195–281. p.

érvényes Olaszországra.¹² Legújabbban azonban itt is megkérdőjelezték a német típusú nagybankok (Banca Commerciale Italiana, Credito Italiano) egyértelműen pozitív iparosító szerepét.¹³ Spanyolországban a bankrendszer a gazdasági-társadalmi-jogi környezet gyengeségei és a politika nem kedvező attitűdjei miatt nem járulhatott hozzá számottevően az iparosodáshoz. A nem gazdaságbarát környezet olyan piaci helyzetet teremtett, hogy a bankok csak a vasútfejlesztésben találták meg üzleti céljaikat.¹⁴

Áttérve a kelet-európai régióra, Oroszországgal kapcsolatban a legtöbb gazdaságtörténész egyetért abban, hogy az 1890-es évek előtt a bankoknak szinte semmiféle szerepük nem volt az iparosításban. Az ezt követő periódust illetően azonban a gerschenkroni tézis „felpuhítása” Oroszország vonatkozásában is megfigyelhető. *Olga Crisp* véleménye a 60-as években még egyfajta középútat képviselt. *Crisp* úgy vélte, hogy az 1890-es évektől megjelent a részvénytársasági kereskedelmi bankok új üzletága: „a legnagyobb részvénytársasági kereskedelmi bankok jelentős (appreciable) mértékben beruházási banküzleteket vettek fel a hagyományos letéti banki üzleteik mellé. A legtöbb szentpétervári bank ilyen kontinentális típusú »vegyes« bank volt, a Volga-Káma Bank kivételével. (...) Másfelől a moszkvai részvénytársasági kereskedelmi bankok inkább »angol-típusúak« voltak, s (elvileg) rövidlejáratú, szigorúan kereskedelmi hiteleket nyújtottak.”¹⁵ Később már ő is nagyobb jelentőséget tulajdonított a bankoknak az iparosításban.¹⁶ *Vladimir I. Bovykin* és *Boris V. Anan'ich* pedig nála is erősebben hangsúlyozták az orosz bankok ipari kapcsolatait – jóllehet az általuk használt „érdekeltség”-fogalom esetenként kevésbé meggyőző –, sőt *Anan'ich* a magánbankházak tevékenységét is hasonlóan értékelte.¹⁷

A balkáni országokban a társadalmi-gazdasági környezet hasonló volt a spanyolországihoz. Romániában ennek ellenére működtek ipari üzleteket is folytató vegyes bankok (Bank Marmorosch), melyek részben külföldi kézben voltak.¹⁸ Bulgária és Szerbia esetében – a vizsgált periódusban, a 19. század végén és a

¹² Jon S. Cohen: Financing Industrialization in Italy, 1894–1914: The Partial Transformation of a Late Comer. *Journal of Economic History*, vol. 27 (1967) 363–382. p.: Uő: Italy, 1861–1914. In: Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. i. m. 58–90. p.

¹³ Giovanni Federico–Gianni Toniolo: Italy. In: Sylla–Toniolo (Eds.): *Patterns of European Industrialization*. i. m. 197–217. p.

¹⁴ Gabriel Tortella: Spain, 1829–1874. In: Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. i. m. 91–121. p.

¹⁵ Olga Crisp: Russia, 1860–1914. In: Cameron (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. i. m. 219. p.

¹⁶ Olga Crisp: Banking in the Industrialization of Tsarist Russia, 1860–1914. In: Olga Crisp: *Studies in the Russian Economy Before 1914*. London–Basingstoke, 1976. 111–158. p.

¹⁷ Vladimir I. Bovykin–Boris V. Anan'ich: The Role of International Factors in the Formation of the Banking System in Russia. In: Bovykin–Cameron (eds.): *International Banking, 1870–1914*. i. m. 130–158. p.; Boris V. Anan'ich: The Russian Private Banking Houses, 1870–1914. *Journal of Economic History*, vol. 48 (1988) 401–407. p.

¹⁸ *Bank Marmorosch, Blank and Co. Aktiengesellschaft, 1848–1923*. Bukarest, 1923.

20. század elején – maga az iparosodás volt olyan alacsony szintű, hogy a bankoknak semmiképpen sem juthatott komolyabb iparosítási szerep. Annak ellenére volt ez így, hogy Szerbiában igen gyorsan kiépült egy viszonylag fejlett – de legalábbis nagy számú pénzügyi intézményből álló –, a nemzeti jövedelemhez viszonyítva nagy tőkét mobilizáló bankrendszer. Ez azonban az állam tőkepiaci monopóliumai és a nagy nem produktív kiadások miatt sem lehetett iparfejlesztő hatású.¹⁹

E jelzésszerű irodalmi áttekintés csupán illusztrálni kívánta azt, hogy a nemzetközi irodalomban tendencia a gerschenkroni tézis „felpuhítása” – két szempontból is. Egyrészt Angliát – mint *Gerschenkron* szerint a beruházási vagy vegyes banki tevékenységre rá nem szoruló úttörőt – illetően többen a bankoknak a korábban feltételezettnél jelentősebb szerepet tulajdonítanak az industrializációnak. Ugyanezt láthatjuk Oroszország esetében is, ahol a gerschenkroni tipológia szerint nem a bankok, hanem az állam töltött be jelentős szerepet az iparosításban. Másrészt és mindenekelőtt számos kutató egy sor országban – mint pl. Olaszország – a vegyes bankok vezető szerepét kérdőjelezi meg a 19. századi iparosításban.

A következőkben az irodalom jellemző álláspontjait tekintjük át részletesebben két ország – Németország és Ausztria – vonatkozásában. A német és osztrák bankrendszer azért érdemel különös figyelmet, mert ezek a magyarhoz több szempontból hasonlóan univerzális bankrendszerek voltak. Ezenkívül a szakirodalom mindkét országban – bár nem viták nélkül – jellemzően pozitív, sőt gyakran döntő szerepet tulajdonít az iparosodás folyamatában a bankoknak. Különösen érvényes ez a német bankrendszerre a 19. század második felében, mely gyakran a növekedést támogató bankrendszer iskolapéldájaként jelenik meg a gazdaságtörténeti irodalomban – szemben például a brit megfelelőjével.²⁰ Itt a legkevésbé jellemző a bemutatott „dedramatizáció” – a bankok iparfejlesztő tevékenységének megkérdőjelezése. Ausztria és Magyarország ezenkívül 1918-ig ugyanazon birodalomhoz tartozott, ezért tanulságos lehet, hogy hasonló politikai-pénzügyi-gazdasági adottságok közepette miként fejlődött bankrendszerük egymáshoz viszonyítva.

A német és az osztrák példát azért is érdemes részletesebben tanulmányoznunk, mert rajtuk keresztül nyomon követhetjük a más országokról írott tanulmányokban szinte teljesen hiányzó hilferdingi kérdésfeltevést, amely megkerülhetetlen a magyar bankfejlődés vizsgálata kapcsán, hiszen ez a hazai gazdaságtörténeti irodalomban évtizedeken keresztül meghatározó volt.

¹⁹ John R. Lampe: Finance and Pre-1914 Industrial Stirrings in Bulgaria and Serbia. *Southeastern Europe*, vol. II. (1975) no. 1. 23–52. p.; John R. Lampe: Serbia, 1878–1912. In: Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. i. m. 122–167. p.

²⁰ Richard H. Tilly: Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective: Germany, Great Britain and the United States in the Nineteenth and Early Twentieth Century. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, vol. 145 (1989) 189–209. p.; William P. Kennedy–Rachel Britton: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. In: Richard H. Tilly (Hg.): *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte*. Stuttgart, 1985. 45–89. p.

2.1.1. Németország

Különös jelentőséget kölcsönöz a bank-ipar kapcsolat vizsgálatának a „hosszú 19. század” második felének Németországában, hogy a német gazdaság e korszakban végbement látványos fejlődésében a gazdaságtörténet-írás hagyományosan igen nagy szerepet tulajdonít a bankszektornak.²¹ Ez a vélemény mindamellettt korántsem kizárólagosan elfogadott, miként a másik tradíció, az ipari tőke feletti bankuralom feltételezése sem.

Az ún. Universalbankensystem – vagyis a vegyes bankok rendszerének²² – kialakulását már a kortársak is kiterjedten vizsgálták.²³ Az utóbbi évtizedek Németországgal foglalkozó történeti kutatásában pedig meglehetősen elterjedt a hilferdingi-gerschenkroni érvelés, természetesen – legalábbis ami a nyugatnémet történetírást illeti – inkább az utóbbi szerző kevésbé ideologikus megfogalmazásában. Például *Gustav Stolper* így írt 1966-ban: „Egyetlen, a német iparosodásról írott beszámoló sem lenne teljes, ha nem szentelne megfelelő figyelmet a bankok vezető szerepének. Csak akkor érthető meg igazán a német gazdaság különös fejlődése, ha arra gondolunk, hogy Amerikával és Angliával ellentétben, az iparosodás egyik legerősebb impulzusa a sajátos bankrendszerből indult ki.”²⁴ A szerző megállapít ugyan egyfajta kölcsönös függőséget a bank és az ipari tőke között, ezt azonban inkább összeolvadásként értelmezi, úgy vélve, hogy ebben a folyamatban a bankok szereztek meg az irányító szerepet: „A nehézipar legnagyobb vállalkozásai – mint a Krupp és a Thyssen – eredetileg függetlenek voltak... Végül azonban mindegyik nagybanknak megvolt az összeköttetése a vezető ipari csoportok egyikével.”²⁵

Knut Borchardt is hasonlóan jellemezte a bank-ipar kapcsolatot: „A nagy német bankok gyakran közvetlen befolyásra tettek szert az ipari cégek irányításában: az üzleti döntéshozatal központjaivá váltak. Képviselőik ott ültek számtalan igazgatótanácsban, de általában nem azért, mert ipari részvényeket birtokoltak – ezek csupán aktíváik három százalékát tették ki. Ennek ellenére (...) a Deutsche Bank

²¹ Tomka Béla: A bank-ipar kapcsolat Németországban 1850 és 1913 között. Viták és súlypontok az irodalomban. *Századok*, 1993. 127–142. p.

²² A magyar szóhasználat nem egységes az „univerzális” bankok jelenségének megjelölésében: a „vegyes bank”, „forgalmi bank”, „mobilbank” elnevezések egyaránt előfordulnak a kortárs és későbbi irodalomban. Mi az angol „mixed banking” és a német „gemischte Banken” mintájára a két elsőként említett kifejezést használjuk a német eredeti mellett. Egy „tiszta” Universalbankensystem, elvileg kizárólag ilyen „vegyes” bankokból áll. Megjegyezzük, hogy a „vegyes bank” kifejezés az utóbbi évek magyar szóhasználatában gyakran a külföldi és hazai tőke közös alapításaként létrejött bankot jelöli.

²³ Csak néhány, a témába vágó klasszikus műre utalva: Jacob Riesser: *Die deutschen Großbanken und ihre Konzentration*. Berlin, 1910.; Otto Jeidels: *Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie*. Leipzig, 1905., különösen 198–271. p.; Joseph A. Schumpeter: *Business Cycles*. Vol. I. New York, 1939. 348–350. p.

²⁴ Gustav Stolper u.a.: *Deutsche Wirtschaft seit 1870*. Tübingen, 1966. 30. p.

²⁵ Stolper: *Deutsche Wirtschaft seit 1870*. i. m. 32. p.

159 cég vezetésében képviseltette magát, s így részt vett a hosszú távú üzleti döntésekben, különösen a beruházási politika alakításában.”²⁶

Egy későbbi, 1980-as példát idézve, hasonlóképpen vélekedett *Hans-Ulrich Wehler* is, szorosán követve *Gerschenkron* gondolatmenetét: „Ha a brit ipari forradalomból, mint klasszikus modellből indulunk ki, a német ipari forradalom is pótmegoldásokat kellett találgatni az eredeti angliai teljesítmények helyett, mivel ezek ugyanebben a formában nem voltak megismételhetők. Az 1850-60-as években keletkező német nagybankok helyettesítették a Brit Birodalom központjának tőkegazdagságát. E bankok kezdettől egyesítettek két gyakran elválasztott feladatot: a letéti bank és a hosszúlejáratú iparfinanszírozás funkcióját. Mint ilyenfajta »univerzális bankok« a »német iparosodás stratégiai tényezőivé« (*Gerschenkron*) váltak, mivel a részvényügy segítségével ipari tőkét mobilizáltak, s vezették az ipart. Ők koordinálták a nehézipari alapításokat, kontrollálták egy magángazdasági póttervezés értelmében a gazdaság fontos szektorait és segítettek gyorsított ütemben legyőzni az ország relatív elmaradottságát.”²⁷

A bankuralom tézisének képviseli a német marxista történetírás szinte egésze, igaz, bizonyos eltérésekkel. Míg a nyugatnémet marxisták jelentős része elfogadja a *Gerschenkron* módosítást, vagyis – az azóta szerzett tapasztalatok szorításában – hajlik történeti elméletként felfogni a *hilferdingit* – amit megkönnyítenek számukra ehhez kapcsolódó, *Rosa Luxemburg*ig visszanyúló marxista tradíciók –, a keletnémet történetírás legtöbb képviselője az 1970–1980-as években is védelmezte az eredeti verziót.²⁸

Ezek az interpretációk azonban korántsem tekinthetők kizárólagosnak, jó néhány szerző több szempontból is megkérdőjelezi helyességüket. A következőkben, követve a kutatás, illetve a viták súlypontjait, elsősorban az alábbi, egymással szorosan összefüggő kérdésekre keressük a választ:

1., Milyen szerepet tölthettek be a 19. századi Németországban a bankok a növekedés, különösen az ipari növekedés folyamatában?

2., Milyen hierarchikus kapcsolat fűzte össze a bank- és az ipari szektort ebben a periódusban?

²⁶ Knut Borchardt: Germany, 1700–1914. In: *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 4. Part 1. London-Glasgow, 1973. 149. p.

²⁷ Hans-Ulrich Wehler: *Das deutsche Kaiserreich, 1871–1918*. Göttingen, 1980. 27. p.

²⁸ Az előbbiekre példa: „Az ipari és a banktőke szoros összefonódása Németországban – messze attól, hogy mint fináncetke, a kapitalizmus egy minőségileg új szakaszát vezesse be – sokkal inkább a kapitalista termelési mód térhódításának egészen történeti-specifikus, nemzeti és nemzetközi körülményeinek következménye volt.” (Willfried Spohn: *Weltmarktkonkurrenz und Industrialisierung Deutschlands, 1870-1914*. Berlin, 1977. 279. p.) Az utóbbiakra ld. pl.: Kurt Gossweiler: Die Rolle der Großbanken im Imperialismus. In: *Uő: Aufsätze zum Faschismus*. Berlin, 1986. 199-229. p.

1., *Gerschenkron* kissé képlékennyé fogalmazta téziséit, amely valószínűleg jelentősen hozzájárult annak népszerűségéhez. Több szerző azonban kísérletet tett arra, hogy empirikusan vizsgálja a bankszektor növekedésben betöltött szerepét – s a német sajátosságoknak megfelelően, kiemelten a nehézipar finanszírozásában elfoglalt helyét – a német iparosodás második szakaszában, amely a Gründerzeit és a világháború közötti időszakot foglalja magában. Az első ilyen próbálkozás *Walter Hoffmann* és tanítványa, *Ekkehard Eistert* nevéhez fűződik. Utóbbi 1970-ben megjelent könyvében az egész gazdaság és a bankok fejlődési indikátorainak 1885 és 1911 közötti alakulását hasonlította össze. A bankhitelek állományának (Bestandsgrößen) általánosan alkalmazott indexe helyett az évente folyósított hitelek áramlási mutatójával (Strömungsgrößen) dolgozott, amelyet lényegesen pontosabbnak talált a vizsgálat szempontjából. *Eistert* szerint a bankszektornak nem lehet kauzális, hanem csupán megengedő szerepet tulajdonítani a növekedésben, s ezt is csak akkor, ha a bankok által rendelkezésre bocsátott pénzügyi eszközök nem jelentenek szűk keresztmetszetet (Engpaßfaktor). Mivel azonban a bankok tőkekihelyezésének (Mittelbereitstellung) indexe gyorsabb növekedést mutat, mint a társadalmi termék alkalmazott indexe,²⁹ az 1883–1913 közötti időszakra vonatkozóan egyértelműen pozitívnak tartja a bankok szerepét a növekedési folyamatban. Az üzleti bankok növekedést támogató hatása főként a folyószámlahitelekre és a váltóüzletre koncentrálódott. A folyószámlahitel különösen 1896 után vált fontossá. Megítélése szerint a jegybank (Reichsbank) szerepe semlegesnek mondható. A szektorális analízis során arra a következtetésre jut, hogy a bankok finanszírozási tevékenysége (folyószámlahitel, részvények, kötelezvények) egyre nagyobb mértékben szolgált – különösen 1895-öt követően – az ipar produktív kiadásainak fedezésére, amely az ipar bankoktól való fokozódó függőségét eredményezte. Ez a folyamat 1908-tól megtört, s a bankok hitelpolitikája ettől az időponttól már inkább akadályt jelentett az ipari növekedés szempontjából.³⁰

Hugh Neuberger és *Houston H. Stokes* bírálták *Eistert* módszerét.³¹ Adatait egy makroökonómiai növekedési modellbe illesztve,³² nem tartják elegendőnek a folyószámlahitelek mennyiségét (Mittelbereitstellung – *Eistert*) a bankok iparosodáshoz

²⁹ *Eistert* a kereskedelmi volumen (Handelsvolumen) adataival dolgozik, aminek mozgása – a korreláció-koefficiensek tanúsága szerint – kitűnően visszaadja a nettó társadalmi termék változását.

³⁰ *Ekkehard Eistert: Die Beeinflussung des Wirtschaftswachstums in Deutschland von 1883 bis 1913 durch das Bankensystem.* Berlin, 1970.; *Ekkehard Eistert-Johannes Ringel: Die Finanzierung... In: Walter G. Hoffmann (Hg.): Untersuchungen zum Wachstum der deutschen Wirtschaft.* Tübingen, 1971. 93–165. p.; Lásd még *Walter G. Hoffmann* becsléseit a pénzintézetek nettó finanszírozási hozzájárulásáról (Nettofinanzierungsbeitrag): *In: Walter G. Hoffmann u.a.: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts.* Heidelberg, 1965. 730–758. p.

³¹ *Hugh Neuberger–Houston H. Stokes: German Banks and German Growth: An Empirical View. Journal of Economic History,* vol. 34 (1974) 711–731. p.

³² Részletesebb kifejtését a frankfurti Gebrüder Bethmann bankház és a Deutsche Bank példáján ld.: *Hugh H. Neuberger: German Banks and German Economic Growth from Unification to World War I.* New York, 1977.

való hozzájárulásának méréséhez, mert az három különböző tényező, a „substitution effect”, az „institutional effect” és a „credit effect” eredménye.³³ Nem tagadják azonban, hogy a folyószámlahitellel történő finanszírozás a legfontosabb kapocs volt az ipar és a bankok között. Ennek a hitelkapcsolatnak eredményeként a bankok bizonyos iparágaknak gyakorlatilag hosszúlejáratú hiteleket nyújtottak rövidlejáratúnak megfelelő, tehát alacsonyabb kamatra. Ennek fő következményeként bizonyos nehézipari ágak olcsóbban jutottak tőkéhez, mint más ágazatok, vagyis a tőkét nem szigorúan a különböző szektorok marginális termelékenysége alapján osztották el (substitution effect). A bankok hitelpolitikája tehát rontotta a gazdasági rendszer hatékonyságát. Egy empirikus vizsgálatnak kell eldöntenie, hogy a bankhitelek kedvező hatása (credit effect) képes-e ezt ellensúlyozni. A bankok maguk nem károsodtak ettől, mert számukra megfelelő kárpótlást jelentett, hogy olcsón információhoz jutottak a cégekről. Következtetésük, hogy ugyan a bankok hitelpolitikája kétségkívül támogatta a német nehézipar, különösen pedig exportágazatainak fejlődését, ezt azonban más szektorok, a könnyűipar hátrányára tette, s a nem agrár gazdasági ágak egy optimálisabb allokáció esetén esetleg még gyorsabban növekedhettek volna.³⁴ „Úgy tűnik, hogy a bankok vezette iparosodás – *Gerschenkron* kifejezésével élve – »költsége« lényegesen nagyobb volt, mint azt korábban bárki feltételezte.”³⁵ – írják.

Néhány évvel később *Richard H. Tilly* és *Rainer Fremdling* kétségbe vonta *Neuburger*ék módszerének helyességét, mondván, hogy az általuk felhasznált adatok nem megbízhatóak, s matematikai módszereik is torzításokat eredményeznek.³⁶ *Tilly* ezenkívül más munkáit is ennek a kérdésnek szentelte.³⁷ A portfolio-elméletre és a berlini tőzsde kibocsátási statisztikájára támaszkodva *Neuburger* és *Stokes* eredményétől eltérően ítéli meg a bankok hitelpolitikájának hatékonyságát az ipari növekedést illetően. Két szempontból tartja jelentősnek a bankok (financial intermediaries) szerepét a gazdasági fejlődésben: a., egyrészt információkat nyújtanak a tőketulajdonosoknak (wealthholders) a befektetések megtérüléséről, s így lehetővé

³³ *Neuburger: German Banks and German Economic Growth from Unification to World War I.* i. m. 102. p.

³⁴ *Neuburger: German Banks and German Economic Growth from Unification to World War I.* i. m. 106. p. s köv.

³⁵ *Neuburger–Stokes: German Banks and German Growth.* i. m. 711. p.

³⁶ *Rainer Fremdling–Richard Tilly: German Banks, German Growth, and Economic History. Journal of Economic History*, vol. 36 (1976) 416–424. p.; A válasz: *Hugh Neuburger–Houston H. Stokes: German Banks and German Growth: Reply. Journal of Economic History*, vol. 36 (1976) 425–427. p.; *Tilly egy másik vonatkozó munkája: Richard H. Tilly: Banken und Industrialisierung in Deutschland: Quantifizierungsversuche.* In: *Friedrich-Wilhelm Henning (Hg.): Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung.* Berlin, 1980. 165–194. p.

³⁷ *Richard Tilly: Mergers, External Growth, and Finance in the Development of Large-Scale Enterprise in Germany, 1880–1913. Journal of Economic History*, vol. 42 (1982). 629–658. p.; *Richard H. Tilly: German Banking, 1850–1914: Development Assistance for the Strong. Journal of European Economic History*, vol. 15 (1986) 113–152. p.

teszik a nagyobb diverzifikációt, aminek eredményeként a „kockázati tőke” aránya növekedhet; b., másrészt kihasználva információk előnyüket, növelhetik saját befektetések diverzifikációját, s a befektetőknek vagy jól diverzifikált tőkecsomagokat kínálnak, vagy azok igényeinek jobban megfelelő kötelezvényeket. Ez megint csak lehetővé teszi, hogy a befektetők nagyobb arányban vásároljanak kockázati tőkét, mint azt az egyének összegeként tennék.³⁸

Kiterjedt vita folyt a német iparosodás korai szakaszára vonatkozó tőkehiány feltételezéséről – természetesen nem mindig szigorúan a gerschenkroni kérdésfeltevésnek megfelelően. Ez a probléma jelentős a bankbefolyás szempontjából is, hiszen a tőkehiány erősebb érdekérvényesítési pozíciót jelenthet a tőketulajdonosok, a bankok számára. A kutatók többsége a tőkehiányt kétségtelen tényként kezeli a korai német iparosodásra vonatkozóan, s csupán azt tartja kérdésesnek, hogy a hiány a németországi tőkefelhalmozás alacsony szintjének, vagy a rendelkezésre álló tőke nem megfelelő allokációjának eredménye volt.³⁹ Más gazdaságtörténetesek azonban a korai iparosodás kismértékű tőkemobilizációját az ipar csekély tőkekeresletére vezetik vissza, jóllehet elismerik, hogy az 1850-es évek boom-jának végén és az 1870-es években a tőkehiány már növekedést gátló tényezővé vált.⁴⁰

A tőkehiányról folytatott vita fényében különösen fontos az a megállapítás, hogy a német bankok hozzájárulása a tőkemobilizációhoz nem csupán a kínálati, hanem a keresleti oldalon is számottevő volt, ugyanis az alapítási és az azt követő üzletek révén az ipari vállalkozásokhoz kapcsolódva növelték a beruházási javak iránti szükségletet.⁴¹ Tilly hangsúlyozza, hogy „... amennyire az adatok az összehasonlítást lehetővé teszik, az eredmény igazolni látszik azokat a megállapításokat, amelyek szerint a német bankok hatékonyan szervezték az ipari növekedés finanszírozását...”. Ugyanakkor eredményei azt mutatják, hogy a német bankok bizonyos preferenciákkal dolgoztak, mégpedig elsősorban a már megerősödött, nagyobb társasági vállalkozásokat támogatták.⁴² Új és közepméretű vállalkozások nehezen jutottak értékpapír-kibocsátás révén tőkéhez és rá voltak utalva a közvetlen hitelekre. Véleménye szerint tehát a bankok kibocsátási üzletei csak egy körülhatárolt,

³⁸ Tilly: *German Banking, 1850–1914*. i. m. 117. p.

³⁹ Lásd pl.: Jürgen Kocka: *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*. Göttingen, 1975. 65. p.; Whale: *Joint Stock Banking in Germany*. i. m. 10. p. s. köv.; Borchardt: *Germany, 1700–1914*. i. m. 62. p. s. köv.

⁴⁰ Richard H. Tilly: *Die Industrialisierung des Ruhrgebiets und das Problem der Kapitalmobilisierung*. In: Uő: *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung*. Göttingen, 1980. 65–76. p.; Uő: *Germany, 1815–1870*. In: Rondo Cameron (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization of Industrialization*. New York, 1967. 151–182. p.; Born: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*. i. m. 92. p.; Tilly: *Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland*. i. m.

⁴¹ Richard H. Tilly: *Banken und Industrialisierung in Deutschland, 1815–70: Ein Überblick*. In: Uő: *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung*. i. m. 53. p.

⁴² Hasonló következtetésekre Ausztria vonatkozásában ld.: Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*. i. m. 185. p.

viszonylag szűk vállalati körre korlátozódtak.⁴³ A nagybankok csak az 1890-es években kezdték meg fiókhálózatuk kialakítását, amelynek eddigi hiánya bizonyosan hozzájárult a kisebb üzletek elhanyagolásához.⁴⁴ Tilly ezenkívül óv a berlini nagybankok szerepének túlbecsülésétől, hiszen ezek a pénzügyi rendszernek csupán egy részét képezték.⁴⁵

A Tillyével egybeeső eredményre jutott – ugyancsak a portfolio-elmélet alkalmazásával – a Kennedy–Britton páros, amikor hangsúlyozta, hogy a német tőkepiaci intézményrendszer a britnél lényegesen hatékonyabban finanszírozta az ipari beruházásokat az 1870 és 1913 közötti időszakban.⁴⁶

2., A bankok és az ipar hierarchikus viszonyát illetően szintén jelentős népszerűségnek örvend az irodalomban Gerschenkron egy megállapítása, amely az iparvállalatok javára történt erőeltolódásra vonatkozik. Azok a szerzők, akik a korábbi időszakban bankuralomról beszélnek, a századvégtől-századfordulótól kezdődően új tendenciát jeleznek, csakúgy, mint azok, akik nem tartják megfelelőnek a „bankuralom” terminusát a bankok és az iparvállalatok kapcsolatának leírására, jóllehet nem kérdőjelezik meg a bankok jelentős gazdasági szerepét.

Helmut Böhme szerint a gründolási hullámok (1845–54; 1868–73) során létrejött bank-ipar összeolvadás a „nagy depresszió” és az azt követő „Niedrigpreisperiode” alatt nyerte el jellegzetes formáját, amit így ír le: „Egyik berlini részvénytársasági bankok által támogatott vállalat sem jutott csődbe (...) de nem is rendelkeztek megfelelő hatalommal ahhoz, hogy önálló, független üzletpolitikát folytassanak.”⁴⁷ A válság a maga tisztító erejével hozzájárult a nagyipar további koncentrációjához, s ezzel a bankok térnyeréséhez: „A bányá- és kohóipari üzletek, összekapcsolódva az államköölcsön-konzorciumokkal, a német bankpolitika emelőivé váltak, s biztosították a német bankok kulcspozícióját ebben a korszakban.”⁴⁸ Böhme a 80-as évek végétől vél változásokat felfedezni a bank-ipar viszonyban: „Míg korábban a bankok erős és közvetlen befolyással rendelkeztek az üzletvezetésre, meghatározták és ellenőrizték az üzem- és könyvvezetés irányát (Leitlinien), meglehetősen pontosan 1887-től változás figyelhető meg a kölcsönös viszonyban (...) A vállalatok közvetlen bankirányítása átadta a helyét egy partneri viszonynak, amely fokozatosan növelte az ipari vállalkozások mozgásterét.”⁴⁹

⁴³ Tilly: German Banking, 1850–1914. i. m. 148. p.

⁴⁴ Manfred Pohl: *Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems*. Frankfurt am Main, 1986. 61–69. p.

⁴⁵ Richard H. Tilly: Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective. i. m. 195. p.

⁴⁶ William P. Kennedy–Rachel Britton: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. In: Richard H. Tilly (Hrsg.): *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte*. Stuttgart, 1985. 45–89. p.

⁴⁷ Helmut Böhme: Bankenkonzentration und Schwerindustrie, 1873–1896. Bemerkungen zum Problem des „Organisierten Kapitalismus”. In: Hans-Ulrich Wehler (Hg.): *Sozialgeschichte Heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag*. Göttingen, 1974. 436. p.

⁴⁸ Böhme: Bankenkonzentration und Schwerindustrie. i. m. 436. p.

⁴⁹ Böhme: Bankenkonzentration und Schwerindustrie. i. m. 438. p.

A szerzők jelentős része számára a bankok nagy szerepe az iparfejlesztésben automatikusan egyfajta ipari függőség feltételezését is jelenti, s fordítva. Nem sorolható e csoportba *Richard H. Tilly*, aki fontosnak tartja a bankok hozzájárulását az iparosodáshoz, de ennek ellenére nem beszél bankuralomról. Hasonló, bár némileg elmosódottabb véleményt képvisel *Jürgen Kocka*, aki a bankok központi szerepéről ír a német iparosodás finanszírozásában és szoros kapcsolatot emleget a bank- és az ipari szektor között, a bankbefolyást azonban elhatárolja a bankuralomtól, igaz, a két fogalom definíciójával adós marad. Ez a szoros kapcsolat – véleménye szerint – az ipar számára is jelentős előnyökkel járt, mert egyfajta stabilitást biztosított annak a termelési folyamat tervezésében. A bankok pedig „közvetlen és folyamatos befolyást” nyertek ipari ügyfeleikre. *Kocka* korszakolása szerint az 1850-es évek boom-ja és a Gründerjahre idején a nagy részvénytársasági bankok központi szerepet játszottak az iparfinanszírozásban. A depresszió kitörése után visszahúzódtak erről a területről, de az 1890-es évek elejétől kezdődően újra nőtt a bankok és az ipari szféra közötti kapcsolat intenzitása. A bankbefolyás a századfordulón érte el tetőpontját. Azután már az ipari cégek növekvő emancipációjáról lehet beszélni, mert a bankok által is támogatott ipari koncentrációs folyamat eredményeként rendkívül megnőtt az egyes ipari cégek súlya, olyannyira, hogy egyetlen bank általában már nem volt képes kielégíteni a nagy ipari konszernnek tőkeigényét.⁵⁰ Ennek alapján *Kocka* arra a megállapításra jut, hogy *Hilferding* tézise a banktőke uralmáról „...bizonyos mértékig már megalkotása idején elavult volt.”⁵¹ *Kocka* következtetése egybecseng több kortárs szerző véleményével is⁵², de *Wilfried Feldenkirchen* ugyancsak fordulópontnak tartja a századforduló körüli időszakot – egészen pontosan 1895-öt – a bank-ipar viszonyt illetően.⁵³ A függőség egyre csökkenő tendenciáját többen az ipar növekvő önfinanszírozó képességével, az ipari koncentrációs és centralizációs folyamattal magyarázzák, ami erősebb érdekérvényesítési pozíciót biztosított az ipari vállalkozásoknak.⁵⁴

⁵⁰ Jürgen Kocka: *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*. Göttingen, 1975. 100–105. p.; Uő: Entrepreneurs and Managers in German Industrialization. In: *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VII. Part 1. Cambridge, 1978. 492–589. p.; Böhme: Bankenkonzentration und Schwerindustrie. i. m. 441. p.

⁵¹ Kocka: *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*. i. m. 105. p.

⁵² Jeidels: *Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie*. i. m. 269. p.; Riesser: *Die deutschen Großbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland*. i. m. 600. p.; Werner Sombart: *Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus*. München–Leipzig, 1927. 754. p.

⁵³ Wilfried Feldenkirchen: Banken und Stahlindustrie im Ruhrgebiet. Zur Entwicklung ihrer Beziehungen 1873–1914. *Bankhistorisches Archiv*, Bd. 2. (1979) 27–52. p.

⁵⁴ Feldenkirchen: Banken und Stahlindustrie im Ruhrgebiet. i. m. 46.; Martin Gehr: *Das Verhältnis zwischen Banken und Industrie*. Stuttgart, 1959. 62. p. s köv.; Gero v. Schulze-Gaevernitz: *Die deutsche Kreditbank*. Tübingen, 1922. 154. p. s köv.; Adolf Weber: *Depositenbanken*. München, 1915. 343. p.

Az utóbbi évek irodalmában Volker Wellhöner exponálta leginkább a bankuralom problémáját.⁵⁵ Egy vaskos monográfiát szentelve ennek, kilenc, többnyire vesztfáliai nehézipari óriáscég – egyebek között a Mannesmann, a Krupp, a Thyssen és a Siemens – esettanulmányán keresztül próbálja bemutatni azt. *Hilferding* gondolatmenetéhez kapcsolódva először elméleti szintű analízist végez. Ennek során a tőkefelhalmozást illetően az alábbi feltételek teljesülését tartja nélkülözhetetlennek a bankszupremácia kialakulásához: a., az általános átlagprofitráta (allgemeine Durchschnittsprofitrate) csökkenő tendenciája; b., intakt konkurencia az ipari tőkén belül és egyidejűleg alig létező konkurencia a bankszektorban.⁵⁶ Megállapítja, hogy e feltételek teljesülése „egy nagyon speciális helyzetet feltételez, ami semmiképpen sem tekinthető a tőkeakkumuláció történeti folyamata szükség-szerű végeredményének. Sokkal inkább (...) egy ugyan elképzelhető, de meglehetősen egzotikus, kivételes állapotnak tűnik.”⁵⁷

Wellhöner esettanulmányai is alátámasztják széksziszét, mivel a cégek átlagprofitrátája semmiképpen sem csökkenő, hanem inkább enyhén emelkedő tendenciájú az általa vizsgált periódusban, s a német bankügyben a jelentős koncentráció ellenére is megmaradt a versenyhelyzet. Az ipari akkumuláció (különösen az állótőkée) rendkívüli dinamikával rendelkezett a vizsgált időszakban. A pénztőke iránt eközben keletkező igény – a tendenciájában emelkedő profitráta ellenére – meghaladta a realizált profittömeget. Míg *Neuburger* és *Whale* szerint a folyószámla jelentette az „alapvető kapcsolatot a bank és az ipari cég között”, a Wellhöner mintájában szereplő cégek pótlólagos tőkeigényüket rendszerint nem „hosszúlejáratú” folyószámlahitelek, hanem a tőkepiac révén fedezték (alaptőke-emelések, kölcsönök). Ilymódon egyértelműen a tőkepiac (tőzsde) és az ipar közötti közvetítői funkció jelentette a bankok legfontosabb hozzájárulását a mintában szereplő kilenc vállalat tőkeellátásához. Ugyanakkor összességében továbbra is érvényesült az önfinanszírozás primátusa. Wellhöner kutatásai e vonatkozásban *Jacob Riesser* képekben fogalmazott megállapítását erősítik meg, amely szerint „az ipari emissziós üzlet a bankok és az ipar közötti kapcsolatok hatalmas épületének záróköve, míg ennek alapkövét a folyószámlaüzlet képezi. Ez az összeköttetés előbb-utóbb kifejezésre jut abban, hogy a bankok vezető szerveik tagjait az iparvállalatok felügyelőbizottságaiba delegálják, s az ipar kapitányai a bankok felügyelőbizottságaiba kerülnek be.”⁵⁸

Eközben azonban – írja Wellhöner – az egyes bank mindig helyettesíthető egy konkurens intézettel, s a különféle piacsabályozó intézmények (kartellek, más megállapodások), valamint az önfinanszírozás döntő volta lehetővé tette a vállalkozásoknak a konjunktúrának megfelelő beruházási politikát. Így az iparvállalatok

⁵⁵ Volker Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. Göttingen, 1989.

⁵⁶ Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 45–46. p.

⁵⁷ Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 48. p.

⁵⁸ Riesser: *Die deutschen Großbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland*. i. m. 302. p. s köv.

függősége a bankszolgáltatásoktól sohasem vált döntővé.⁵⁹ Szinte ugyanezeket a szavakat használja egyébként Tilly is, aki szerint úgy tűnik, hogy „mindenekelőtt rossz konjunktúrájú években mobilizáltak hosszúlejáratú idegen tőkét, míg jó években (jó tőzsdei árfolyammal) a rövidlejáratú külső finanszírozás és az önfinanszírozás volt a jellemző. (...) A finanszírozási módok ezen konjunkturális felosztása egyszerűen az iparvállalatok nyereségmaximáló céljait tükrözi vissza.”⁶⁰

A tőkeakkumulációs folyamat e formája önmagában is érthetővé teszi, hogy miért nem alakult ki bankszupremácia, de az empirikus vizsgálat további érveket is szolgáltat ehhez. Ennek során Wellhöner kiindulópontja, hogy egy esetleges bankuralomnak jelentkeznie kell:

a., a kamatoknak a profitban, a vállalkozói nyereség terhére elfoglalt növekvő arányában; b., az alapítási nyereségek bankok általi elsajátításában; c., a bankok diktátumában az ipari cégek üzletpolitikájának meghatározásában azon kérdésekben, melyek az ő érdekeiket is érintik.⁶¹

a., A vállalkozások átlagprofitrátája növekvő trendet mutatott a vizsgált időszakban. A bankok folyószámlakamatainak megállapítására a Reichsbank diszkontlába szolgálhat orientációs pontul.⁶² Ha összehasonlítjuk a két görbe dinamikáját, akkor azt látjuk, hogy a profit kamatrésze nem mutat növekedést – annál kevésbé, mert a folyószámla-forgalom nem volt az ipari növekedés finanszírozásának döntő eleme.

b., Mint láttuk, a bankok hozzájárulása az ipari cégek expanziójához elsősorban a tőkepiacra való kijutás közvetítését jelentette. Ennek megfelelően a bankuralom különösképpen meg kellene, hogy jelenjen az alapítási nyereségek (Gründergewinns) elosztásában. Ez azonban nem tapasztalható. A bankok majdnem minden esetben csupán az emisszió nominálértékének 5%-ánál kisebb nyereséggel kellett megelégedjenek.

c., A bankbefolyás intézményeit illetően a gazdaságtörténészek többnyire osztják Hilferding véleményét a felügyelőbizottságok (Aufsichtsrat) nagy jelentőségéről. A Wellhöner által vizsgált iparvállalatok e testületeiben egyre több bank volt jelen, ami kétségkívül befolyást biztosított a bankok számára. A bankárok tagsága azonban sok esetben csupán formális volt, mivel az üzletvezetés vagy nem vonta be őket az aktuális döntésekbe, vagy idő- és kompetenciahiány miatt maguk a bankárok viselkedtek igen passzívan. Különösképp vonatkozik ez pl. a beruházási politikára, amely olyan részletinformációkat igényelt, melyekkel a bankok képviselői nem rendelkeztek. Ezenkívül a konkurens pénzintézetek befolyásolási törekvései

⁵⁹ Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 239. p.

⁶⁰ Tilly: *Banken und Industrialisierung in Deutschland*. i. m. 177. p. s. köv.

⁶¹ Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 32–34. p.

⁶² Deutsche Bundesbank (Hg.): *Deutsches Geld- und Bankwesen in Zahlen, 1876–1975*. Frankfurt, 1976. 276. p.

gyakran kioltották egymást. Az elmondottak érvényessége mellett a legtöbb iparvállalatnál egy vagy két megfelelő ismeretekkel rendelkező bankár kiemelten vett részt a döntéshozatalban. Az egyik legfontosabb feladatuk az volt, hogy harmonizálják a bank és az ipari cég érdekeit. Az érdekek közösségét elsősorban az biztosította, hogy a bankok által kihelyezett tőke megfelelő kamatozása az ipari vállalkozások prosperálását igényelte. Ez a feltétel pedig igen tág lehetőséget biztosított az együttműködés számára. Egymás rendelkezésére bocsátották részvénytulajdonukat, koordinálták részvényvásárlásaikat, ha egy harmadik vállalkozást valamilyen célból befolyásolni kívántak, s a bankok igyekeztek ipari szövetségeseik érdekeinek megfelelően befolyásolni a tőzsdei árfolyamokat.

A bankárok tehát többnyire tanácsadói funkciót töltöttek be. A „felügyelőbizottsági jelenlétben megnyilvánuló intézményi összefonódás azonban nem volt sem bankuralom kifejeződése, sem a két oldal olyan összeolvadása, amely a bank – illetve az ipari tőke identitásvesztésével járt volna egy minden tőkefrakciót egyesítő fináncsőke totalitása javára.”⁶³ Sokkal inkább egyszerűen az üzleti kapcsolatokat következményét jelentette mindez, amit látványosan igazolnak az olyan példák, mint a Rheinstahlé, ahol konkurens bankok képviselői ültek a felügyelőbizottságban. A vizsgált kilenc vállalat közül csak a Mannesmann esetében sikerült a Deutsche Banknak monopolizálnia a bankforgalmat.

Mindamellet jelentős eltérések is tapasztalhatók a felügyelőbizottsági tagok működésében. *Carl Fürstenberg* (Berliner Handelsgesellschaft) pl. igen aktív szerepet játszott a Rheinische Stahlwerkénél, míg *August Thyssen* alig engedett beleszólást a bankoknak vállalata üzleti ügyeibe.⁶⁴

Wellhöner nem tagadja érdekkülönbségek létezését, melyek esetenként a bürokrácia önérdekeiből adódtak. A bankok azonban rendszerint ilyen esetekben sem rendelkeztek megfelelő eszközökkel érdekeik hosszú távú érvényesítéséhez. A nyílt konfliktusok általában kompromisszummal végződtek. A bankok csak akkor tudtak sikeresen nyomást gyakorolni, ha az iparvállalat súlyos pénzügyi helyzetbe került. Különösen kemény ellenállásra számíthatott mindenféle befolyásolási kísérlet ott, ahol a tőke anonimizálódása – a tőke tulajdonosi és kezelői funkciójának szétválása – nem ment végbe.

Összességében az önfinanszírozás primátusa, az ipari tőke problémamentes értékesülése és a bankszférán belüli konkurencia megakadályozta, hogy a bankok egyoldalúan érvényesítsék érdekeiket. *Wellhöner* szerint ennek alapján elvethető az általános bankuralom hipotézise.

Jürgen Kocka a Siemens cégről írott terjedelmes munkájában foglalkozik a vállalat és a bankok kapcsolatával is és a *Wellhöner*ével megegyező következtetésre jut. A vitás kérdésekben rendre a Siemens bizonyult az erősebbnek, „még ha az

⁶³ Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 245. p.

⁶⁴ Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 242. p.

ilyen fölény a kölcsönös függőség által meghatározott kereteken belül is maradt, amelynek mindkét oldal láthatóan tudatában volt.”⁶⁵ Saját kutatási tapasztalatai alapján tévesnek tartja azt az érvelést, amely „a bank egy számszerűleg jelentős képviselőtől az ipari cég felügyelőbizottságában, az iparvállalat idegen érdekek szerinti, saját pénzügyi érdekeit elhanyagoló irányítására próbál következtetni. A felügyelőbizottsági helyek önmagukban keveset jelentenek.”⁶⁶ Egy másik, a Thyssen cégre vonatkozó esettanulmány ugyancsak megerősítette a bankuralom tézisének tarthatatlanságát.⁶⁷

A kutatás meglehetősen eltérően ítéli meg a bankok hozzájárulását az ipari koncentrációhoz is. *Hilferding*, *Gerschenkron*, *Hallgarten* és *Hopt* szerint a bankok eminens érdeke volt az ipar koncentrációja és kartellizációja, aminek megfelelően erőteljesen támogatták e folyamatot,⁶⁸ *Gehr* és *Whale* szerint ellenben nem játszottak benne jelentős szerepet.⁶⁹ Tény mindenesetre, hogy a koncentráció erőteljes ütemben haladt előre nem csupán az iparban, hanem magában a német bankszektorban is: 1913-ban az öt legnagyobb berlini bank az összes német bank saját tőkéjének több mint a felével rendelkezett.⁷⁰ Azt jelenti-e ez, hogy a századfordulón szinte teljesen megszűnt a konkurencia a nagy berlini bankok között, miként azt *Helmut Böhme* feltételezi? A kérdés igen fontos a bankbefolyás lehetősége szempontjából is. *Jeidels* és *Whale* szerint továbbra is fennmaradt az erős verseny.⁷¹ *Wellhöner* szerint a konkurencia egyik legfeltűnőbb jele, hogy egyik berlini nagybanknak sem sikerült a századforduló után egyértelmű fölényt elérnie az ipari kapcsolatokban. Az iparvállalati felügyelőbizottsági helyek felosztása egyértelműen mutatja ezt az egyensúlyi állapotot.⁷²

⁶⁵ Jürgen Kocka: *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847 bis 1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung*. Stuttgart, 1969. 430. p.

⁶⁶ Kocka: *Unternehmensverwaltung...* i. m. 429. p. s köv.

⁶⁷ Gertrud Milkereit: Einige Überlegungen zum Verhältnis zwischen Industrie und Banken. In: Hermann Kellenbenz–Jürgen Schneider (Hg.): *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege*. Bd.3.: Auf dem Wege zur Industrialisierung. Bamberg, 1978. 521–528. p.

⁶⁸ G. W. F. Hallgarten: *Imperialismus vor 1914*. Bd. 1. München, 1951. 25. p.; Klaus J. Hopt: Zur Funktion des Aufsichtsrats im Verhältnis von Industrie- und Bankensystem. In: N. Horn–J. Kocka (Hg.): *Recht und Entwicklung der Großunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Göttingen, 1979. 238. p. s köv.; Ugyanerre az álláspontra példa még: Peter Penzkofer: *Wirtschaftliche und gesellschaftliche Einflüsse auf die Entstehung und Entwicklung der privaten Geschäftsbanken Ende des 19. und im 20. Jahrhundert*. In: Alfred Grosser u.a. (Hg.): *Wirtschaft, Gesellschaft, Geschichte*. Stuttgart, 1974. 73. p.

⁶⁹ Gehr: *Das Verhältnis zwischen Banken und Industrie*. i. m. 67. p.; Whale: *Joint Stock Banking in Germany*. i. m. 59. p. s köv.

⁷⁰ A koncentrációra ld.: Manfred Pohl: *Konzentration im deutschen Bankwesen (1848–1980)*. Frankfurt am M., 1982.

⁷¹ Böhme: *Bankenkonzentration und Schwerindustrie, 1873–1896*. i. m. 439. p.; Jeidels: *Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie*. i. m. 122. p.; Whale: *Joint Stock Banking in Germany*. i. m. 35. p.

⁷² Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 302. p.

Mint láttuk, a történeti irodalom – a viták ellenére – összességében továbbra is hangsúlyozza az univerzális bankok jelentős szerepét a 19. századi német gazdasági fejlődésben. A különböző állami intézkedések (bankjegykibocsátás szigorú ellenőrzése stb.) nyomán formálódó „Universalbankensystem” hozzájárulása a kockázatos beruházások finanszírozását, szervezői, vállalkozói feladatok teljesítését foglalta magában, főként a nehézipar területén érvényesülő markáns preferenciákkal. Az újabb kutatások tendenciája ugyanakkor a bankuralom létezésének megkérdőjelezése, s ezzel egyfajta visszatérés a *Hilferding–Gerschenkron* előtti „klasszikus” interpretációkhoz (*Jeidels*, *Riesser*). Elsősorban *Volker Wellhöner* minden korábbinál nagyobb forrásanyagra alapozott eredményei illusztrálják ezt a *Hilferding*-tézis vonatkozásában, de az elmúlt években a nemzetközi kutatás az első világháború utáni időszak esetében is a *Wellhöner*éhez hasonló következtetésekre jutott.⁷³

2.1.2. Ausztria

Ausztria vonatkozásában a bankok gazdaságban elfoglalt helyét és ezen belül elsősorban a nagy részvénytársasági bankok szerepét – mint azt *David F. Good* kiemeli – a kortársak és az utókor egyaránt különös figyelemre méltatták.⁷⁴ *Good* korántsem tartja véletlennek, hogy olyan nagy tekintélyű közgazdászok indultak a századfordulós Bécsből, mint *Eugen von Böhm-Bawerk*, *Rudolf Hilferding* és *Joseph A. Schumpeter*, akiknek munkásságában nagy jelentőséghez jutott a bankok funkcióinak – különböző szempontú – elemzése.⁷⁵ A Habsburg monarchia eléggé szűkösnek mondható gazdaságtörténeti irodalmából három teljes monográfia foglalkozik a bankok szerepével korszakunkban.⁷⁶

Ausztria a már bőven idézett *Gerschenkron* elméletében is kitüntetett szerephez jutott, olyannyira, hogy ő legutolsó nagyobb művét is az osztrák gazdaságról írta. *Gerschenkron* ebben azt állította, hogy a „great spurt” kísérlete elvetélt, vagyis

⁷³ Ld. pl.: *Alice Teichova: Rivals and Partners – Banking and Industry in Europe in the First Decades of the Twentieth Century.* Uppsala, 1988.; *Wellhöner–Wixforth: Unternehmensfinanzierung durch Banken.* i. m. 11–33. p.

⁷⁴ Ld. pl.: „A bankok hatása az iparra és kereskedelemre Ausztriában a német alapesetnél is jelentősebb. (...) A bankoknak Ausztriában az ipari fejlődés elmaradottsága miatt támogatniuk kellett az ipari fejlődést, s a háborút megelőző időszakra már a gazdaság vezetőivé váltak.” (*Fritz G. Steiner: Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Österreich.* Wien, 1913. 74. p.); Egy összefoglaló gazdaságtörténeti munkára utalva: Ausztria gazdasági fejlődését „a bankok szerepe teszi sajátosá.” (*Felix Butschek: Die österreichische Wirtschaft im 20. Jahrhundert.* Stuttgart, 1985. 25. p.)

⁷⁵ *Good* szerint mások – *Gerschenkron*, *März* – szintén hangot adtak ennek a véleménynek. (*Good: The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* i. m. 207. p.) *Gerschenkron* – tehetjük hozzá – maga is Bécsben tanult az 1920-as években, *März* pedig *Schumpeter* tanítványa volt.

⁷⁶ *Eduard März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien, 1968.; *Rudolph: Banking and Industrialization in Austria–Hungary.* i. m.; *Bernard Michel: Banquiers et banquiers en Autriche au début du 20e siècle.* Paris, 1976.

Ausztria kudarcot vallott az iparosodásban, aminek fő oka az osztrák bankok túlzott üzletpolitikai óvatossága volt a 19. század utolsó évtizedeiben.⁷⁷

A bank-ipar kapcsolat korszakolását és első szakaszainak fő jellemzőit illetően szinte teljes az egyetértés a kutatók között. *Eduard März* és *Richard Rudolph* tanulmányai szerint egyaránt a bankok alapítási tevékenységének három jól elkülönülő szakasza figyelhető meg Ausztriában. A Gründerzeit idején (1867-től a nagy krachig, azaz 1873-ig) igen erős alapítási tevékenység jellemezte a nagybankokat, mindenekelőtt a vasúti és pénzügyi szektorban, de valamivel kisebb mértékben a bányászatban és a kohászatban is.⁷⁸ A Creditanstalt alapítása jelentette az első igazán számottevő innovációt. Hamarosan azonban tucatjával jöttek létre az új részvénytársasági bankok, többnyire vegyes banki üzletfilozófiával. 1867–73 között 138 ilyen bankot alapítottak, melyek – *Good* szerint – az osztrák gazdasági boom alapvető tényezői voltak.⁷⁹ A nagy krachot követő időszakban – ez már a következő szakasz – szinte teljesen visszaszorult a bankok alapítási tevékenysége, ipari kapcsolataik elsorvadtak, s legfeljebb a már működő cégek részvénytársasági formába való átvezetésére voltak hajlandók. A harmadik szakaszra – azaz vizsgált korszakunkra – vonatkozóan azonban már jelentős eltérések találhatók az egyes szerzők hangsúlyyaiban. Abban egyetértenek, hogy az 1890-es évek hozták az újabb cezúrát, amikortól egyre gyorsuló ütemben kezdtek a bankok benyomulni az iparba. Egyöntetűen az állami és kommunális pénzügyek rendeződését tartják ennek legfőbb tényezőjének, aminek következtében az állami hiteligények mérséklődtek, s így – modern terminológiával – a „kiszorítási” hatás csökkent, azaz az állam nem szívta el a forrásokat a többi gazdasági szereplőtől. A bankok az államnak nyújtott kölcsönök helyett más lukratív üzletek után kellett nézzenek, amelyeket egyebek között az iparban leltek meg. Ezenkívül gyors ütemben fejlődött az értékpapírpiac is.

Az elemzők általában kiemelik az iparvállalatok nagyfokú hitel-igénybevételét. *März* a Creditanstalt példáján mutatja ezt be, egyértelmű kapcsolatot feltételezve a letéti és az alapítási üzletek – ezekről alább még lesz szó – között: a bécsi nagybankok alapításaikat tulajdonszerzésre használták fel, s az így érdekkörükbe került ipari vállalatok hitelkapcsolatait monopolizálták.⁸⁰

Rudolph a bank-ipar kapcsolat ágazati jellemzőit is számba veszi, miközben makroökonómiai megfigyelésekre törekszik a hitelkapcsolatok terén. Megállapítja, hogy ezek döntő részét rendszeresen meghosszabbított rövidlejáratú folyószámlahitelek tették ki. Egy korabeli szerzőt (*Friedrich Hertz*) idéz, aki szerint a bányákon, vasutakon, vasműveken (mills) kívüli részvénytársaságok által felhasznált tőkének (working capital) 78%-a volt a rövidlejáratú bankhitel – a bányákat és vasműveket is beleszámítva pedig 58% –, amely nyilvánvalóan igen magas arány. *Rudolph*

⁷⁷ Alexander Gerschenkron: *An Economic Spurt that Failed*. Princeton, 1977. 50. p.

⁷⁸ März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* i. m. 152–163. p.

⁷⁹ Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire*. i. m. 208. p.

⁸⁰ März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* i. m. 296. p.

saját számításokat is végez, a tanulságok azonban – állapítja meg – ugyanazok: a fogyasztási cikket gyártó iparok, így a textil- és cukoripar különösképpen, de még a tőkével jól ellátott bányászat és fémipar is „nagy mértékben használták a bankhitelt”.⁸¹

Good joggal kritizálja az előbbi szerzők esetenként nagyvonalú forráskezelését: problematikus, hogy *Rudolph* az általa idézett *Hertz*hez hasonlóan rövidlejárátú bankkölcsonként számolja el a részvénytársaságok mérlegeinek hitelezők (accounts payable on the balance sheets) tételeit, jóllehet a valóságban ezek a nyersanyagbeszerzéseket és a más szállítóknak esedékes tételeket is tartalmazták. *Good* úgy véli, hogy a mérlegek egyébként sem sokat segítenek, mert a folyószámlahitelek – melyek a bankok vagyonának mintegy 60%-át tették ki – „magukban foglalták a bankok és az ipar közötti minden forgalmat, beleértve a bankok által az iparnak nyújtott szolgáltatásokat,” s csak egy ismeretlen részük volt hitel.⁸² E kissé homályos pont után teszi hozzá, hogy szintén megállapíthatatlan a bankok által nyújtott kölcsönök beruházásokra fordított hányada. Kortárs becslésekre hivatkozva ő is csupán valószínűsíti, hogy igen nagy hányadról lehetett szó.

Ezen bizonytalanságok után *Good* makroökonómiai adatokat hív segítségül a „mérési probléma alternatív megoldására”. A pénzintézetek vagyonának és a GNP-nek hányadosa, a „pénzügyi hányados” (financial ratio) véleménye szerint alkalmas lehet arra, hogy „mutassa a bankhitel fontosságát az osztrák gazdaság számára.”⁸³ Ez ekkoriban nemzetközi összehasonlításban is igen magas volt Ausztriában. E kétségkívül helyes megállapítás és a tanulságos adatsor közlése kapcsán azonban *Good* megfeledez a már *Rudolph* által is joggal hangsúlyozott distinkcióról, mely szerint a bankoknak az egész gazdaság növekedésében elfoglalt szerepét nem szabad összetéveszteni a bankoknak az iparosításban betöltött szerepével. Márpedig a pénzügyi hányados csak az előbbi jelzőszáma lehet.⁸⁴

A bankok ipari alapítási tevékenységére különösen *E. März* helyez nagy hangsúlyt munkáiban. A Creditanstalt ipari alapítási akcióinak hosszas leírásai az általa „második Gründerzeit”-nek nevezett 1895–1914 közötti periódusban azt illusztrálják, hogy bár a nagybankok már ekkor is kezdeményező szerepet játszottak, az első szakaszban még csupán spontán módon történtek az alapítások – döntően a már létező cégek részvénytársasággá alakításával –, hamarosan azonban stratégiákat alakítottak ki a bankok ezt illetően. Az egyes nagybankok ágazatokra specializálódtak, s ott kartelleket hívtak életre, s a kartellizáció magában a bankügyben is megjelent. Csupán néhány iparág volt mentes a bankbefolyástól: a cseh és a morva bányászat és vasipar, a vegyipar, s kezdetben a textilipar. Ekkor alakult ki a modern osztrák

⁸¹ Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*. i. m. 163. p.

⁸² Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire*. i. m. 211. p.

⁸³ U.o.

⁸⁴ Rudolph: *Austria, 1800–1914*. In: Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. i. m. 27. p.

nagyüzem, amely – März szerint – szimbiózisban működött a banküzemmel. Így a nagybankok „a gyors ipari fejlődés hordozóivá váltak.”⁸⁵

Rátérve a bank-ipar viszony következő jelentős területére, a tulajdonosi viszonyra: ezzel kapcsolatban März csupán futólagos megjegyzéseket tesz, de azért egyértelműen azt feltételezi, hogy „az erősödő mobilbanki tevékenység miatt a részvénytárcához tartozó tőkék állandóan emelkedtek,”⁸⁶ annál is inkább, mivel a bankok általában hosszú ideig a tárcájukban kellett tartásuk az új kibocsátásokat. A bankok ipari tulajdonlására vonatkozóan Rudolph és Good is a cseh Jurij Križek adatait használja fel. Ez némileg meglepő, hiszen a cseh szerző 1963-ban megjelent munkájában maga is kiemeli, hogy a Compassok mellett a – közelebről meg nem jelölt – „egykori irodalomra és visszaemlékezésekre” (!) támaszkodott,⁸⁷ s figyelmeztetett, hogy adatai „nem teljese” – utóbbi tény azonban számára nyilvánvalóan azt jelentette, hogy eredményei inkább alá-, mint túlbecsülik a bankok ipari tulajdonát.⁸⁸ Križek szerint kilenc bécsi nagybank 1914 első felében összesen 2222,8 millió K részvénytőkéjű ipari és nem vasúti közlekedési vállalatban bírt részesedéssel. A legnagyobb ipari tulajdona a Creditanstaltnak, a Wiener Bankvereinnek, valamint a Niederösterreichische Escomptegesellschaftnak volt.⁸⁹

Križek nyomán Rudolph becsléseket tesz, melyek eredménye, hogy a bécsi nagybankok az összes osztrák ipari részvénytársaság alaptőkéjének 53%-át, ezen belül a bányászat és a vasipar (metallurgy) 73%-át, a cukoripar 80%-át, a gépgyártás, fémfeldolgozás, fegyvergyártás közel 100%-át (!) birtokolták. Rudolph persze igyekszik elkerülni Križeknek azt a hibáját, hogy az akár kis mértékű részvénybirtokot azonosnak tekinti a teljes bankellenőrzéssel, s maga is említi Križek önkorlátozó megjegyzéseit. Ezek után azonban arra a meglepő következtetésre jut, hogy „a rajzolt kép azt szolgálja, hogy rámutasson milyen mértékben lehettek a bankok »beruházási« bankok (...) Szintén kifejezi, hogy a részvénytársaságok milyen mértékben függtek a banktól mind fiatal korukban, mind pedig érett éveikben.”⁹⁰ Megismételve a korábbi mentegetőzést, Good is átveszi Križek számaikat, ám nem igazán meggyőzően azzal zárja fejtegetéseit, hogy „még ha a Križek adatai által implikált arányoknak csupán a fele igaz, azok is megerősítik az ausztriai bankok ipar feletti hatalmát illető hagyományos megjegyzéseket.”⁹¹

⁸⁵ Eduard März–Karl Socher: Währung und Banken in Cisleithanien. In: Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie*. i. m. 358. p.

⁸⁶ März–Socher: *Währung und Banken in Cisleithanien*. i. m. 361. p.

⁸⁷ Jurij Križek: *Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914)*. Praha, 1963. 102. p. (90. lábjegyzet.)

⁸⁸ Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire*. i. m. 215. p.

⁸⁹ Križek: *Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914)*. i. m. 48. p. (Križek saját táblázatának adatait kisebb hibával összegzi.)

⁹⁰ Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 120–121. p.

⁹¹ Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire*. i. m. 216. p.

Az irodalom kitér a személyi összeköttetések alakulására is – bár *Rudolph* igen szűkszavú ezen a téren.⁹² A személyi kapcsolatokat *Good* – közelebbről nem jelzett okok alapján – a bank-ipar viszony „talán legfontosabb aspektusának” tekinti.⁹³ Megint csak *Križek* adatait⁹⁴ veszi át, melyek – ezúttal minden gyanún felül állva – azt mutatják, hogy pl. a Creditanstalt felügyelőbizottsági és igazgatósági tagjai 1908-ban más bankok és ipari cégek felügyelőbizottságaiban 121 helyet birtokoltak Ausztriában és 39-et a Monarchia másik felében.⁹⁵ A legnagyobb bécsi bankok magas rangú vezetői közül 26 rendelkezett 10 vagy több felügyelőbizottsági tagsággal ebben az évben.⁹⁶

Összességében a bank-ipar viszonyt *März* egészen egyedülállónak tartja Ausztriában. Egyrészt azért, mert megállapítja, hogy „a bankpolitika új szakasza (ti. az 1890-es évek közepétől kezdődő – T. B.) egybeesett az osztrák nagyipar keletkezésével, s utóbbi ezért úgyszólván zsenge gyermekkorától a banktőke védnöksége (Patronanz) alatt állt.”⁹⁷ Másrészt azért, mert „a pénzügyi és ipari világ közötti viszonyt – sokkal inkább, mint Németországban – a banktőke (Hochfinanz) határozta meg.”⁹⁸ Álláspontját összegezve *März* egyértelműen, már-már bombasztikusan fogalmaz: „vannak jelei annak, hogy a nagybankok egyetlen másik ország gazdasági életében sem játszottak olyan meghatározó szerepet, mint az osztrák Monarchiában.”⁹⁹

Good saját bevallása szerint is döntően *Rudolph* és *März* kutatásaira támaszkodott a bank-ipar kapcsolat bemutatásakor. Az osztrák bankok kulcsszerepéről, sőt egyenesen „lélegzetelállító” aktivitásáról ír¹⁰⁰ – eközben *Rudolph* árnyaltabb elemzése kissé egyoldalúvá torzul nála –, mely messze meghaladta az angol bankokét – legalábbis tevékenységük sokszínűségét illetően. Az osztrák bankokat a „vállalkozószellemű” közép-európai bankok típusához sorolja, amelyeket legfeljebb annyiban különböztet meg a német univerzális bankoktól, hogy véleménye szerint még azokénál is szélesebb tevékenységi körrel rendelkeztek kiterjedt bizományi-kereskedelmi ügyleteik révén.

Bár az ausztriai bank-ipar kapcsolatot legalaposabban *Rudolph* mutatta be, véleményünk szerint az ő leírása is tartalmaz ellentmondásokat, mindenképp *Križek*

⁹² *Rudolph: Banking and Industrialization in Austria-Hungary.* i. m. 120. p.

⁹³ *Good: The Economic Rise of the Habsburg Empire.* i. m. 216. p.

⁹⁴ *Križek: Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914).* i. m. 101. p. (84. lábjegyzet)

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ *Vö: Križek: Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914).* i. m. 101. p. (84. lábjegyzet); ld. még újabban: Peter Eigner: Bank-ipar viszony Ausztria(-Magyarországon) 1895 és 1938 között. Bankuralom vagy egyenrangú felek kapcsolata? *Replika*, 25. 1997. március. 25–35. p.

⁹⁷ *März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* i. m. 370. p.

⁹⁸ *März-Socher: Währung und Banken in Cisleithanien.* i. m. 348. p.

⁹⁹ *März: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* i. m. 372. p.

¹⁰⁰ *Good: The Economic Rise of the Habsburg Empire.* i. m. 210. p.

adatainak említett kritikátlan felhasználása következtében. Utóbbiak ellenére arra a meggyőző következtetésre jut, hogy a bankok ipari alapítói tevékenysége néhány ágazat kivételével igen korlátozott maradt. Mint említettük, elválasztja ettől hagyományos bankszerepüket, melyet szerinte is kiválóan teljesítettek az osztrák pénzügyintézetek tőkemobilizálásukkal és tőkeközvetítésükkel. Teljesen indokoltnak tartja, hogy igen óvatosan bántak az ipari beruházásokkal és hitelezéssel, hiszen nem csak a „profitmaximalizáció”, hanem a „rizikóminimalizáció” is feladatuk volt. Véleményét azóta más szempontból is megerősítették: *Alois Mosser* bemutatta, hogy 1880–1913 között Ausztriában a részvénytársaságok nagy hányada saját tőkére vagy pedig a bankok rövidlejáratú hiteleire támaszkodott működése során.¹⁰¹ Az ipari fejlődés – melynek ütemét illetően *Rudolph* a pesszimisták közé tartozik – meghatározója nem a pénzügyi szférában keresendő, a bankok szerepe önmagában nem lehetett meghatározó sem pozitív, sem negatív irányban – véli *Rudolph*.¹⁰²

¹⁰¹ Alois Mosser: *Die Industrieaktiengesellschaften in Österreich, 1882-1913*. Wien, 1939. 105–117. p.

¹⁰² Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*. i. m. 279. p.

2.2. A hazai kutatások fontosabb jellemzői

Mint erre korábban már utaltunk, az utóbbi évtizedekben a banktörténeti kutatások a gazdaságtörténet-írás igen elhanyagolt területét jelentették Magyarországon, így nem csodálkozhatunk azon, hogy a századforduló bank-ipar kapcsolatáról sem létezik modern hazai feldolgozás.¹⁰³ A Habsburg Birodalom banktörténete ugyan az utóbbi évtizedekben az utódállamokon kívül is felkeltette a nemzetközi gazdaságtörténet-írás érdeklődését, a Monarchiáról született munkák azonban szinte kizárólag a ciszlajtán területekkel foglalkoznak, s csupán néhány rövid utalás található bennük a magyarországi viszonyokra vonatkozóan. Ennek magyarázata lehet a két terület gazdasági potenciálja közötti lényeges különbség, ugyanakkor valószínűleg szubjektív tényezők – például a kutatók nyelvtudása illetve annak hiánya – is az okok közé sorolhatók.¹⁰⁴

Az elmúlt évtizedek irodalmában, sőt a magyar gazdaságtörténeti irodalom egészében a századfordulós bank-ipar kapcsolatok legszisztematikusabb, legrészletesebb adatokkal-számításokkal dokumentált leírását *Sándor Vilmos, Berend T. Iván* és *Ránki György* 1950-es években megjelent gazdaságtörténeti szintézisei tartalmazzák. E munkák idevágó megállapításai a hilferdingi-lenini finánc-tőke-konceptió jegyében fogantak,¹⁰⁵ s a banktőke és az ipari tőke mind teljesebb összeolvadását írják le az első világháború előtti mintegy két évtizedben.¹⁰⁶

Sándor Vilmos szerint 1867 után a – túlnyomórészt külföldi alapítású – nagybankok jó ideig csak igen ritkán foglalkoztak iparvállalatok gründolásával. A legnagyobb fővárosi cégek ekkoriban nagykereskedők és magánbankárok tevékenységének köszönhetően létrejöttüket.¹⁰⁷ Változást az 1890-es években jelez a szerző, amikortól „fokozódik a nagybankok részesedésvállalása a gyáripari alapításokban,

¹⁰³ A két világháború közötti időszakra vonatkozóan valamivel bővebb irodalmat találhatunk. Ld.: Rudolf Nötel: Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary. *Journal of European Economic History*, vol. 13 (1984) no. 2. 137–202. p.; Pogány Ágnes: From the Cradle to the Grave? i. m.; Uő: The Industrial Clientele of the Hungarian General Creditbank. The Case of the Ganz Concern. In: *20th Century Universal Banking: International Comparisons*. Vol. III. Budapest, 1992. 29–43. p.

¹⁰⁴ Alexander Gerschenkron: *An Economic Spurt that Failed*. Princeton, 1977.; Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*. i. m.; John Komlos: The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century. In: John Komlos (ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York, 1983. 137–163. p.

¹⁰⁵ Hilferding: *A finánc-tőke*. i. m.; Lenint Berend és Ránki idézi: *V. I. Lenin Művei*. 22. kötet. 222.; 234.; 247.; 287. p.

¹⁰⁶ Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900*. Budapest, 1954. 459–493. p.; Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripara, 1900–1914*. Budapest, 1955.

¹⁰⁷ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 24. p.

illetve vállalkozásokban.” Ennek oka, hogy ebben az időben már „előrehaladt mind az osztrák, mind pedig a magyarországi belső tőkefelhalmozás és a gyáripártermelelkoncentrációja.”¹⁰⁸

Ami az egyes pénzintézeteket illeti, legkorábban – 1875-ben – a Magyar Általános Hitelbank szerzett tartós vállalati érdekeltségeket, amikor is két malmot egyesített és „vett saját kezelésbe”, majd a Franklin Társulat jutott hasonló sorsra. A 1880-as években nyolcra nőtt a bank érdekkörébe tartozó cégek száma. A következő évtizedben a malomiparban terjeszkedett nagy erővel a bank, ezután pedig a gépiparban (pl. Ganz és Tsa Rt.), a cukoriparban (pl. Magyar Cukoripar Rt.), a vegyiparban (pl. Kőolajfinomító Rt.) nyomult előre az intézet, s így 1900-ban a „Hitelbank érdekkörébe tartozó nagyipari vállalatok (...) összesen 67,09 millió K alaptőkével rendelkeztek, összesen kb. 14 000 főnyi munkáslétszámmal.”¹⁰⁹ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (a továbbiakban: Kereskedelmi Bank illetve PMKB) csak lényegesen később, 1890-től kezdődően „terjeszkedett a gyáriparban”. A vegyipar mellett főként a malomipar és a villamossági ipar volt tevékenységének terepe. 1900-ban a bank érdekköre 12 iparvállalatra terjedt ki, ezek együttes alaptőkéje 33,57 millió K volt.¹¹⁰ 1900-ban a Magyar Általános Hitelbank, a PMKB, a Magyar Leszámtól- és Pénzváltó Bank, a Hazai Bank és a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank „összesen 120,96 millió K alaptőkével rendelkező iparvállalati érdekeltséggel [bírt], a magyarországi részvényes iparvállalatok összes alaptőkéjének körülbelül 17,2%-ával”¹¹¹ – írja Sándor. Egy félmondatból az is kiderül, hogy a szerző a jelentősebb tulajdonosi részesedést tekinti az érdekeltség kritériumának.¹¹²

A Berend-Ránki szerzőpáros szerint – kötetük az imént idézett Sándor-munkának kronológiailag folytatása – „mindinkább néhány nagybank kerül a kapitalista gazdaság élére, s ezek az addig szerény közvetítő szerepükből kiemelkedve »mindenható monopolistákká« (V. I. Lenin) változnak.”¹¹³ Mindez a gazdasági koncentráció, de különösen a bankügy koncentrációja eredményeképpen történik, aminek előrehaladtával mind kevesebb intézethez fordulhatnak az iparvállalatok hiteligényeikkel – veszik át ugyancsak a szovjet V. I. Lenin gondolatmenetét –, s így nő a nagyipar néhány bankcsoporttól való függése.¹¹⁴ Ez egyben a külföldi tőkétől való függést is jelentette, mert a nagybankok szoros kapcsolatban álltak a külföldi, mindenekelett az ausztriai banktőkével. Így pl. – állítják – a PMKB a Wiener

¹⁰⁸ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 397. p.

¹⁰⁹ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 473. p.

¹¹⁰ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 488. p.

¹¹¹ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 562. p.

¹¹² Az Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt.-t „a Hitelbank érdekköréhez (...) nem számítjuk (...) mert a banknak nem volt részesedése a vállalatban.” (Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 473. p.)

¹¹³ Berend-Ránki: *Magyarország gyáripára*. i. m. 115. p.

¹¹⁴ Ld.: V. I. Lenin Művei. 22. kötet. 227. p., mint idézi: Berend-Ránki: *Magyarország gyáripára*. i. m. 115. p.

Bankvereintől függött. Igaz, a külföldtől való függés a korszak vége felé az egész magyar gazdaságban csökkenő tendenciájú volt: 1900-ban a magyarországi vállalatok 41,9%-a volt tisztán külföldi kézen, míg a világháborút megelőző évben már csak 28,9%, a külföldi és a magyar tőke úgymond „közös” vállalatainak részesedése pedig ugyanezen két időpontban 18,2% illetve 7,1% volt.¹¹⁵

Berendék nem hagynak kétséget afelől, hogy „a bankoknak az iparral való egybeolvadása, illetve összenövése”¹¹⁶ a bankok vezetésével ment végbe, s így azok az iparvállalatok mind hatalmasabb hányadát uralták. A bank-ipar kapcsolatnak, vagyis – amely számukra ezzel egyenértékű – „a független iparvállalatok megszerzésének”¹¹⁷ kiindulópontja rendszerint a hitel-összekötötetés, amely gyakran az ipari cégre nézve igen súlyos feltételekkel jött létre: „A magyarországi nagybankok a hitelnyújtást már a 19. század kilencvenes éveiben is felhasználták az iparvállalatok megszarolására, s nem egy esetben azok megszerzésére. A hitelnyújtásnál már eleve olyan feltételeket szabtak, amelyek a legtöbb esetben [kiemelés – T. B.] egyenesen a vállalat megszerzéséhez vezettek. Különösen világosan megmutatkozott mindez a századforduló után, amikor a bankügy koncentrációjának előrehaladása folytán a jelentősebb iparvállalatoknak történő hitelnyújtás még inkább néhány nagybank monopóliumává vált.”¹¹⁸ Miután tehát a vállalatot a bank hitelnyújtás útján függőségbe vonta, lehetőség nyílt számára annak „teljes megszerzésére”, azaz a részvénymajoritás biztosítására. Más útja is lehetett azonban a bank-ipar érdekelttségi viszony kialakulásának: „Az egyszerű hitelezés mellett a bajba jutott vállalatok szanalása, a részvénytőke felemelése stb. ugyancsak az iparvállalatok függetlenségének megszüntetésére, a bankok, a fináncsőke uralmának kiszélesedésére vezet”¹¹⁹ – vélik a szerzők.

Ami a folyamat dinamikáját illeti, Berend és Ránki szerint a századfordulót követően különösen felgyorsult a hazai bankok terjeszkedése, mivel a belső tőkefelhalmozás növekedése lehetővé tette, hogy a külföldi tőkét ellensúlyozzák. Mindennek eredményeként „a vezető bankcsoportok monopolista helyzetük megszilárdulásával kiszélesítik ipari érdekkörüket, azok állandósulnak és tartóssá válnak...”¹²⁰ Szinte egyetlen jelentősebb iparvállalat sem tudta megőrizni függetlenségét. A Kereskedelmi Bank pl. éppúgy érdekkörébe vonta a Rimamurány-Salgótarjáni Vasművet a maga – a bankét megközelítő – 62,5 millió K alaptőkéjével, mint a viszonylag kicsiny Első Magyar Posztógyárat.¹²¹ A világháború előtti időszakra a

¹¹⁵ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 130. p.

¹¹⁶ V. I. Lenin Művei. 22. kötet. 234. p., mint idézi: Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 115. p.

¹¹⁷ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 143. p.

¹¹⁸ U.o.

¹¹⁹ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 147. p.

¹²⁰ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 115. p.

¹²¹ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 131.; 161. p.

századfordulóhoz képest is megtöbbszöröződött az ipari érdekeltségek száma. 1913-ban a PMKB 55, a Magyar Általános Hitelbank 63, a Hazai Bank 29, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. 50, a Magyar Leszámlító- és Pénzváltó Bank 24 ipari érdekeltséggel rendelkezett. Összességében a hazai nagybankok „kezében 225 ipari részvénytársaság volt, kereken 711 millió K részvénytőkével,”¹²² vagyis 1913-ban „az ipari termelésnek körülbelül 2/3-a (...) a fináncstőke érdekeltsége volt. Az állami vállalatokkal együtt (...) a részvényes ipar 91%-a tartozott a fináncstőke érdekeltségi körébe.”¹²³ A fináncstőkétől független iparvállalatok aránya minimálisra csökkent. Sőt, „a 9%-os részesedési arány nem is tükrözi teljesen az erőviszonyokat, mivel részesedésük éppen a legfontosabb iparágakban, a vas- és gépiparban, a szénbányászatban, a textil- és vegyiparban még ennél is kisebb volt.”¹²⁴ A „független” ipari cégek főként a helyi jelentőségű ipari ágazatokban mint kőbányák, kisebb nyomdák, malmok, szeszőzdeák, téglagyárak voltak megtalálhatók – vélik Berendék.

Az 1945 utáni évtizedek egészen a legutóbbi évekig egyetlen banktörténeti monográfiája Szász Antal 1962-ben megjelent könyve volt, amely sajátos kérdésfeltevéssel dolgozott: a magyarországi tőkés bankok banküzemtanának kritikáját kísérelte meg végrehajtani. A bank-ipar kapcsolatot illetően lényegében Berend és Ránki koncepcióját és adatait vette át, néhol szinte népmesei elemekkel vegyítve azt: a szoros bank-ipar viszony kialakulásában pl. a fináncoligarchia furfangjának is jelentőséget tulajdonít. Mint írja, „a részvénytársaság alapítását és jogviszonyainak rendezését szándékosan annyira bonyolulttá tették és annyi formasághoz kötötték, hogy a paragrafusok útvesztőjében a hivatásos jogászoknak is csak az a szűk köre ismerte ki magát, mely a nagytőkések uszályhordozójaként a részvényjog specialistájává képezte ki magát. Ezek a jogászok többnyire a bankok jogügyi osztályainak vezetőiként, fixfizetéses hivatalnokok voltak, s így a részvénytársaságok alapítása is bankok monopóliumává vált.”¹²⁵ A fixfizetéses uszályhordozók tevékenysége mellett Szász a részvénymajoritás megszerzését tartja döntőnek az érdekeltségi viszony kialakulásában, mint ami a nagybankokat „vállalkozókká tette”.

A hazai gazdaságtörténeti irodalom jelentős csoportját képező iparvállalat-történeti monográfiák sem nyújtanak segítséget a bank-ipar kapcsolat jellegének mélyebb feltárásához. Ezek – ily módon is teljesen tagadva a „business history” módszertanát – alig foglalkoznak a vállalatok pénzügyi helyzetével, ehelyett mindenekelőtt a naturális mutatókra fordítanak figyelmet. Így gyakran még a beruházások tárgyalása

¹²² Berend–Ránki: *Magyarország gyáripára*. i. m. 155. p.; A hiányzó 4 vállalat a szerzők szerint a PMKB „csoportjához” tartozott, de nem a bank érdekkörébe.

¹²³ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripára*. i. m. 158. p.

¹²⁴ U.o.

¹²⁵ Szász: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. i. m. 107–108. p.

során sincs egyetlen utalás sem a pénzügyi kérdésekre.¹²⁶ E munkákban alig jelennek meg a bankok, ezekről legfeljebb, mint a fináncdtőke – közelebről be nem mutatott – képviselőiről szerezhetünk tudomást lapidáris megállapításokból.¹²⁷ A fináncdtőkés csoportok versengenek az egyes iparvállalatok megszerzéséért-üzleteiért, miközben korlátlan bankuralom érvényesül. Jellemző e szempontból az a kép, amit a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű történetének feldolgozása tár elénk.¹²⁸

Az 1970-es évekre már a gazdaságtörténet-írásból is jórészt eltűntek az ideológus megfogalmazások és koncepciók, ugyanakkor – más gazdaságtörténeti vonatkozásban is megfigyelt jelenségként¹²⁹ – a bank-ipar viszony leírásának tartalma meglepően hasonló maradt.

Berend T. Iván és Szuhay Miklós tankönyvként is használt munkájában még az 1970-es évek végén is megtalálható a fináncdtőke-koncepció minden lényeges eleme. Lényegében a korábbi Berend–Ránki munka megállapításai sorjáznak ismét: a PMKB, a Magyar Általános Hitelbank, a Hazai Bank, a Magyar Leszámtóló- és Pénzváltó Bank, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. „tartoztak azok közé a bankok közé, amelyek ebben a korban széles körű ipari érdekeltségeik alapján a magyar gazdasági élet igazi urainak voltak tekinthetők. (...) Az öt vezető bank 1913-ban az ipari részvénytársaságok tőkéjének 47%-át ellenőrizte.”¹³⁰ Berend és Szuhay e könyvéhez hasonló koncepciót találunk Ránki György egy 1983-ban másodszor megjelent munkájában is. Ránki a magyarországi nagybankok századforduló utáni egyre nagyobb szerepéről ír, melynek során azok hatalmas ipari konszerneket hoztak létre. Megállapítja, hogy a Hitelbank a magyar gazdasági élet központi tényezőjévé vált: 1913-ban csoportjához 63 iparvállalat tartozott 233 millió K alaptőkével. Ez egyedül e bank esetében az összes magyarországi ipari részvénytőke

¹²⁶ Koroknai Ákos: Cukortermelés Selypen a Monarchia idején. In: Bencze Gábor–Koroknai Ákos: *A Selypi Cukorgyár története*. Selyp, 1989. 11–52. p.; Lásd az Ózdi Kohászati Üzemek Koroknai Ákos által írt, 1881–1915-re vonatkozó fejezeteit: In: Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Ózd, 1980. 103–150. p.; Egy világháború alatt született munka: Berlász Jenő: *A Ganz-gyár első fél évszázada, 1845–1895*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XI. kötet. Budapest, 1957. 349–458. p.; A korabeli ipartörténeti munkákból szintén hiányoznak a számonkora hasznosítható pénzügyi vonatkozások. Lásd pl.: Alliquander Ödön: *Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. évben*. I–II. Budapest, 1931.; Wiener Moszkó: *A magyar cukoripar fejlődése*. I–II. 1902.

¹²⁷ Berend T. Iván–Ránki György: *A Csepeli Vasmű rövid története*. In: *Csepel története*. Budapest, 1965. 35–128. p.; Ennél nagyobb teret szentel a bankok tevékenységének egy újabban megjelent munka: Honvári János: *Kis magyar ipartörténet. A győri szeszyár története*. Budapest, 1995.

¹²⁸ Réti R. László: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története, 1881–1919*. Budapest, 1977. 78. p.

¹²⁹ A tőkeimport esetében ugyanerre az állandóságra ld.: Kövér György: *A dualizmus-kori tőkeimportszámítások historiográfiai és módszertani kérdései*. *Aetas*, 1992. 4. szám. 7. p.

¹³⁰ Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Budapest, 1978. 129. p.

16%-át tette ki – hangsúlyozza Ránki –, s megközelítően hasonló jelentőséggel rendelkezett a PMKB is.¹³¹

A reprezentatív Magyarország története hetedik kötetének – egyébként ítéleteiben mértéktartó – gazdaságtörténeti fejezetében a bank-ipar viszony előzőekkel rokonítható interpretációját találjuk: *Katus László* szerint „a nagybankok fokozatosan ellenőrzésük alá vonták a gazdaság egész tőkés szektorát. (...) Nálunk is lejátszódtott tehát a kapitalizmus új szakaszának legjellemzőbb folyamata: az ipari és a banktőke egybenövése, a fináncőtőke kialakulása. A tőkés gazdaság kulcspozíciói egy szűk körű fináncoligarchia kezébe kerültek...”¹³² „Az új típusú nagybankok nem szorítkoztak csupán a hitelellátásra, az ipari, közlekedési és kereskedelmi vállalkozások finanszírozására, részvényeik és kötvényeik kibocsátására és elhelyezésére, hanem közvetlen kezdeményező és irányító szerepet játszottak új vállalatok alapításában, meglévő vállalatok fejlesztésében, csődbe jutott vállalatok szanálásában, egész iparágak termelésének és értékesítésének megszervezésében. (...) Az ország legnagyobb ipari, bánya-, kereskedelmi és közlekedési vállalatai egy fél tucatsnyi budapesti nagybank érdekkörébe tartoztak.”¹³³ Az öt legnagyobb budapesti bank érdekkörébe 1913-ban 225 „nagy ipari részvénytársaság”-ot sorol *Katus* „711 millió korona alaptőkével, ami az összes részvénytársasági bánya- és iparvállalatok tőkéjének (...) 51%-át jelentette.”¹³⁴

Lényegében illeszkedik a fenti megállapításokhoz néhány nyugati magyar szerző újabb munkája is,¹³⁵ bizonyítva azt, hogy ez a szemléletmód összeegyeztethető a gerschenkroni tézisekkel is. Igaz, *Gerschenkron* Magyarországot az állam által kezdeményezett-vezetett iparosodás típusába sorolta, mivel azonban az állam magyarországi gazdasági szerepét *Gerschenkron* nyilvánvalóan túlbecsülte, kézenfekvő lehetett az állam helyett a bankok nagy jelentőségének feltételezése.

Egyes 1970–1980-as évekbeli gazdaságtörténeti munkák a témát illetően hallgatásukkal¹³⁶ illetve szemérmes megfogalmazásukkal tűnnek ki: „A bankok valódi ipari tevékenysége (...) csak a »második gründolási korszak«-ban, a háborút megelőző évtizedekben, az 1890-es évektől (de különösen 1904 és 1912 között)

¹³¹ Ránki György: A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években. In: Uő: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Budapest, 1984. 290. p.

¹³² Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914. In: *Magyarország története, 1890–1918*. 7/1. k. Budapest, 1978. 269–270. p.

¹³³ Katus: Magyarország gazdasági fejlődése. i. m. 373–374. p.

¹³⁴ Katus: Magyarország gazdasági fejlődése. i. m. 350. p.

¹³⁵ Nötel: Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary. i. m.; Elizabeth A. Boross: Financing of Hungarian Industry by the Commercial Bank of Pest. In: Harold James–Hakan Lindgren–Alice Teichova (eds.): *The Role of Banks in the Interwar Economy*. Cambridge, 1991. 158–178. p.

¹³⁶ Berend T. Iván–Ránki György: Ungarns wirtschaftliche Entwicklung, 1849–1918. In: Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie*. i. m. 472–478. p.

bontakozott ki, ekkor már az ipari és banktőke finánciókés jellegű összefonódása jegyében végrehajtott jelentős nagyipari alapításokkal.”¹³⁷

Az 1980-as évtizedben napvilágot látott olyan írás is, amely eltérő megközelítésben tárgyalta a kérdést. *Kövér György* tanulmánya elsőként hívta fel a figyelmet az érdekeltség fogalmának elmosódottságára, definíció nélküli alkalmazásának veszélyeire korszakunkban, kijelölve az utat a további vizsgálódások számára is.¹³⁸ A későbbi időszakra vonatkozóan *Pogány Ágnes* mutatta ki, hogy mennyire nem volt állandó a bankok és az iparvállalatok kapcsolata.¹³⁹ A PMKB történetéről újonnan született kiadvány azonban – másutt részletezett okok miatt – egyáltalán nem hasznosítható.¹⁴⁰

Bár mindenekelőtt az utóbbi évtizedek kutatási eredményeinek ismertetését tartjuk feladatunknak e fejezetben, s kevésbé a kortársak ma már inkább forrásnak számító megnyilvánulásainak bemutatását, röviden utalnunk kell arra, hogy az utóbbi évtizedek hazai gazdaságtörténet-írásának finánciókés-konceptiója, a bankuralom tézise – a már megismert külföldiek mellett¹⁴¹ – korabeli hazai tradíciókhoz is kapcsolódhatott. A marxista szerzők közül *Szabó Ervin* a finánciókés problematikájáról írva nem lépett túl *Hilferding* munkájának gondolatain,¹⁴² amely még fokozottabban érvényes *Basch Imrere*.¹⁴³ Náluk nagyobb mélységű és hatású volt *Varga Jenő* munkássága. *Hilferding* finánciókésről írott gondolatai főként az ő írásain keresztül jutottak be a magyarországi baloldali közgondolkodásba.¹⁴⁴ 1912-es és 1918-as könyvében a banktőkének az ipari monopóliumok kialakulásában betöltött eminens szerepét hangsúlyozta.¹⁴⁵ Bemutatta a nagybankok gigantikus érdekkörét, azt, hogy egy kb. 50 fős tőkes csoport tartja kezében az egész magyar gazdaságot. Igen tanulságos nyomon követni, hogy a bankok érdekkörére vonatkozó számításai

¹³⁷ Berend T. Iván–Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914*. Budapest, 1987. 389. p.

¹³⁸ Kövér György: *Banking and Industry in Hungary before 1914*. In: *Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History. Working Paper. No. 6*. Uppsala, 1989. (A táblázatot lásd a kéziratban.)

¹³⁹ Pogány: *From the Cradle to the Grave?* i. m. 529–549. p.

¹⁴⁰ Botos János: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története*. Budapest, 1992.; Kritikájára lásd recenziómat: *Budapesti Könyveszemle*, 1992. 1. sz. 102–105. p.; *A Magyar Általános Hitelbank történetének első újabb feldolgozása szintén inkább a szponzoráló intézmény „public relations” célkitűzéseit szolgálta: Tallós György: Fejezetek a Magyar Általános Hitelbank történetéből, 1867–1948*. Budapest, 1991.; Igen egyenetlen színvonalú, de az előzőnél már jobban hasznosítható feldolgozás: Tallós György: *A Magyar Általános Hitelbank, 1867–1948*. Budapest, 1995.

¹⁴¹ Jeidels: *Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie*. i. m.

¹⁴² Szabó Ervin: *Imperializmus és tartós béke*. Budapest, 1917. 31–33. p.; Uő: *Gazdasági szervezet és háború*. In: Uő: *Válogatott írásai*. Budapest, 1958. 384. p.

¹⁴³ Basch Imre: *Bankkoncentráció. Szocializmus, 1910–1911*. 1. sz. 36. p.

¹⁴⁴ Solt Katalin: *A „második reformnemzedék” közgazdasági nézetei (1890–1918)*. Budapest, 1990. 14. p.

¹⁴⁵ Varga Jenő: *A pénz uralma békében és bukása a háborúban*. Budapest, 1918.; Uő: *A kartellek. Szocializmus, 1911–1912*. 6. sz. 273–275. p.; Uő: *A magyar kartellek*. Budapest, 1912.

szinte azonos formában miként találtak utat *Berend és Ránki*, rajtuk keresztül pedig *Szász Antal*, *Katus László*, sőt *Rudolf Nötel* idézett munkáiba.

A nem marxista irodalomban is kedvelt toposz volt a bankuralom, amely itt a bankok szervező és tőkeellátó funkciójának hangsúlyozásával kiegészülve jelent meg.¹⁴⁶ *Zsoldos Géza* 1911-ben 300-ra tette a főváros jelentősebb pénzintézetei által „kontrollált” részvénytársasági cégek számát. Ezek között az 5 nagybank 109 iparvállalatot és 29 „mezei termékeket feldolgozó vállalatot” ellenőrzött.¹⁴⁷ *Hegedüs Loránt* saját bankja vonatkozásában számolt be kiterjedt érdekköréről.¹⁴⁸ *Szádeczky-Kardoss Tibor* az első világháború utáni periódusról írt munkájában a háború előttre visszatekintve a hazai gazdasági élet egyik legjellegzetesebb jegyének tartja, hogy „a nagyipar nálunk jórészt a nagy pénzintézetek irányító befolyása alatt áll.”¹⁴⁹ Érvéleése szerint a hagyományos hazai tőkeszegénység miatt az iparvállalatok kezdettől a bankok hiteleire vannak ráutalva. Ez a hitelszükséglet – különösen egyes iparágakban – nagymértékben emelkedik és így a pénzintézeteknek az „iparra gyakorolt befolyása” is nő. Úgy véli, hogy az ipari forgótőkeigény melletti beruházási tőkeigényt a cégek értékpapír-kibocsátások vagy folyószámlahitelek igénybevétele révén fedezik. Így 1910-ben a budapesti pénzintézetek érdekeltségét 143 ipari illetve bányavállalatra teszi, ami az összes érdekeltségük 43,7%-át jelentette.¹⁵⁰ *Eckhart Ferenc* is úgy gondolta, hogy „amilyen mértékben megnöttek az iparba és a kereskedelembe befektetett tőkék, olyan mértékben változott meg a bankok és az ipar viszonya. A nagybankok szorosabb kapcsolatba léptek az iparral, amely növekvő tőkeszükségletével rájuk van utalva és alkalmat nyújt közgazdasági befolyásuk kiterjesztésére.”¹⁵¹ A váltóleszámlától nem biztosított lehetőséget arra, hogy „a bank a hitelt kereső iparok szervezetébe tudatosan belenyúljon,”¹⁵² a folyószámlahitel azonban már igen. Ez a hitelfajta egyenesen kikényszeríti a bankellenőrzést, mivel beruházási célokra is felhasználják. Különösen markáns véleményt fogalmazott meg *Jirkovsky Sándor*, aki igen korai bankiparosításról beszélt: véleménye szerint már az 1880-as években élénken tevékenykedtek a bankok ebben az ágazatban, nem csupán Magyarországon, hanem a Balkánon is. Ennek alapján úgy véli, hogy az 1890-es évektől a bankok fő üzletága az iparosítás lett.¹⁵³ Mindenekelőtt az alapítások vagy a már működő társaságok részvényhányadának megszerzése

¹⁴⁶ Ld.: *Zsoldos Géza: A bankkoncentráció*. Budapest, 1913.; *Hegedüs Loránt: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. II. köt. 1892–1917. Budapest, 1917.; *Szádeczky-Kardoss Tibor: A magyarországi pénzintézetek fejlődése*. Budapest, 1928. 155. p.

¹⁴⁷ *Zsoldos: A bankkoncentráció*. i. m. 62. p.

¹⁴⁸ *Hegedüs: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. i. m. 273–384. p.

¹⁴⁹ *Szádeczky-Kardoss: A magyarországi pénzintézetek fejlődése*. i. m. 155. p.

¹⁵⁰ *Szádeczky-Kardoss: A magyarországi pénzintézetek fejlődése*. i. m. 191. p.

¹⁵¹ *Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve, 1841–1941*. Budapest, 1941. 180. p.

¹⁵² *Eckhart: A magyar közgazdaság száz éve*. i. m. 181. p.

¹⁵³ *Jirkovsky Sándor: A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig*. Budapest, 1945. 155–157. p.

eredményezte ezt, de a bankok „az érdekkörükbe behozott vállalatoknak természetes hitelforrásaivá” is váltak.¹⁵⁴ Egyetértőleg idézi egy korabeli szakember azon csíppős megjegyzését, mely szerint „bankjaink egyéb üzleteik mellett kivételesen banküzletekkel (értsd: letéti, nem beruházási üzletekkel – T.B.) is foglalkoznak”.¹⁵⁵

Összességében megállapíthatjuk, hogy a századforduló periódusának hazai bank-ipar kapcsolatát vizsgáló munkákból szinte teljesen hiányoznak a növekedéseméleti kérdésfeltevés, csak néhány elszórt idevágó utalást olvashatunk, minden érvelés nélkül.¹⁵⁶ Annál nagyobb hangsúlyt kap a banki érdekkör/érdekeltség problematikája – markáns tendenciaként bankuralmat és óriási bankok által uralt vállalati kört feltételezve.

Az ismertetett munkák ugyancsak közös jellemzője, hogy gyakran messzemenő következtetések ellenére részleteiben nem vizsgálják a bank-ipar kapcsolatot. Mindenekelőtt a – jórészt pénzügyi adatszolgáltatás alapján készült – pénzügyi évkönyvek és a pénzügyi üzleti jelentéseinek adataival, a személyi összeköttetéseken keresztül próbálják e viszonyt dokumentálni. A tőkekapcsolatok rendszeres vizsgálatára nem kerül sor. Az „érdekeltség” széleskörűen használt fogalmát meg sem kísérik definiálni, a fogalom meghatározása legfeljebb implicit módon történik, amikor kimerítően írnak a „bankuralom” tüneteiről.¹⁵⁷ Közvetve feltételezik azt is, hogy a bankok az ipari cégek hatalmas hányadában rendelkeztek szilárd tulajdonosi részesedéssel, hiszen a séma szerint a kapcsolat mindenekelőtt az alapítási üzletek kiterjedt voltából származott, s az intenzív hitelkapcsolatok erősítették illetve kiegészítették ezt.

¹⁵⁴ Jirkovsky: *A magyarországi pénzügyi intézetek története az első világháború végéig*. i. m. 159. p.

¹⁵⁵ Jirkovsky: *A magyarországi pénzügyi intézetek története az első világháború végéig*. i. m. 167. p.; A beruházási banki üzletek szinonimájaként találkozhatunk az „irreguláris üzletek” illetve a „crédit mobilier típusú” üzletek kifejezésekkel, míg a hagyományos letéti banki tevékenység megjelölésére a „kereskedelmi banki”, „reguláris” illetve „folyó” üzletek elnevezésekkel is.

¹⁵⁶ Ld. pl.: „Hazánkban az ipar fejlődésének fő forrása a banktőke volt.” (Szász: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. i. m. 166. p.)

¹⁵⁷ Siftár ugyan az érdekeltség pontos, s igen szigorú definícióját adja, de aztán – forrásai megnevezése nélkül – a bankok által kiadott üzleti jelentések – éppen általa bírált – következtetlen érdekeltség-fogalmát használja (Siftár Zoltán: *A magyarországi pénzügyi intézetek ipari érdekeltségei*. Doktori értekezés. BKE Könyvtár. Budapest, 1927. 6. p.) Hasonlóképp definíciót közöl Szádeczky-Kardoss is (Szádeczky-Kardoss: *A magyarországi pénzügyi intézetek fejlődése*. i. m. 139. p.), majd később lakonikusan megállapítja, hogy „a pénzügyi intézetek érdekeltségeinek statisztikáját a hivatalos adatok hiányában a pénzügyi intézetek üzleti jelentései és a pénzügyi kompasszok alapján dolgoztuk fel.” (Szádeczky-Kardoss: *A magyarországi pénzügyi intézetek fejlődése*. i. m. 161. p.) A zavar az irodalomban odáig fokozódik, hogy egy szerző kijelenti: „a 19. század utolsó évtizedeiben a PMKB érdekszférájába vonta a nagy iparvállalatot, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-t”. Majd ugyanezen mondat lábjegyzetében közli: „sajnos, nincs definíciója annak, hogy mit jelent »a bank érdekszférájába vonta« kijelentés.” (Boross: *Financing of Hungarian Industry by the Commercial Bank of Pest*. i. m. 161.; 177. p.) A következtetlenségre az is jellemző, hogy többször egyazon munkában is különböző érdekköri csoportot találhatunk pl. a PMKB-ra vonatkozóan. Sándor Vilmos könyvének 488. oldalán 12 vállalatot sorol 1900-ban e bank érdekkörébe, míg később 18-at. Utóbbi lista nem egyszerűen bővebb, hanem egyéb eltérések is tapasztalhatók. (Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 488. p.)

2.3. Kutatási célok. A felhasznált forrásokról

Mint láttuk, a nemzetközi gazdaságtörténeti kutatásokban nem csak a banktörténet, hanem ezen belül a „hosszú 19. század” bank-ipar kapcsolatának vizsgálata is fontos területet jelent. A századforduló magyarországi viszonyaira vonatkozó hazai irodalomról éppen ennek ellenkezője állítható: szisztematikus vizsgálat nem történt. Ugyancsak megállapítható, hogy a nemzetközi irodalomban markáns tendencia a bankok átújírt iparfejlesztő tevékenységének és a „bankuralom” létének megkérdőjelezése számos országra vonatkozóan.

Hazai viszonylatban az utóbbi évek néhány tanulságos problémafelvető írásától eltekintve csak a fináncdöke-koncepció jegyében íródott ideologikus összefoglaló munkák és a problémát illetően semmitmondó üzemtörténetek állnak rendelkezésre. Ezek – úgy véljük – elfogadhatatlan módszertani kiindulópontot választanak: a „bankuralom” bizonyításának rendelnek alá szinte minden, a bank-ipar viszonytal kapcsolatos vizsgálatot. Ezáltal teljesen elhanyagolják a bankszektorrel illetve közgazdasági jellegű kérdésfeltevéseket, így a bankszektorral az iparfejlesztésben betöltött szerepét is.

A Compassokat – s más, gyakran meg sem nevezett forrásokat – használva állapítják meg a bankok „érdekkörét”, jöllehet a Compassokban illetve a bankok nyilvános mérlegeiben megjelenő adatok nyilvánvalóan az adatközlő – utólag nehezen rekonstruálható – pillanatnyi érdekeit követték.

Ezenkívül az érdekeltség fogalma alá sorolnak egészen eltérő minőségű bankiparvállalat kapcsolatokat és az így kimutatott érdekeltségi viszonyt azonosítják a bankuralommal. Feltételezik, hogy a bankok a „személyi unió” kiterjedtsége mellett széleskörű részvénybirtokkal rendelkeztek. Nem vizsgálják, hogy mit is jelentett valójában pl. a „személyi unió”: minden esetben az iparvállalat teljes kiszolgáltatottságával járt-e együtt, ha egy bankvezér vagy más bankképviselő ült a felügyelőbizottságban illetve igazgatóságban, vagy egyéb tényezők is fontosnak bizonyultak a kapcsolat jellegének alakulásánál. Nem dokumentálják azt sem széleskörűen – az általuk hasznosított források ezt általában nem is tették lehetővé –, hogy milyen mértékű volt az egyes bankok tulajdona az egyes ipari cégekben. Alig vizsgálják a hitelkapcsolatokat, melyek – a vonatkozó nemzetközi irodalom, sőt maga *Hilferding* szerint is – a bank-ipar viszony alapját jelentették.

A hazai kutatások hiányai és a nemzetközi irodalom tanulságai alapján legáltalánosabb formában a következőképpen fogalmazhatjuk meg válaszra váró kérdéseinket:

1., Milyen volt a bank-ipar kapcsolat hierarchikus jellege a századforduló Magyarországon? Létezett-e bankuralom, s amennyiben igen, milyen formában és milyen iparvállalati kör felett?

2., Milyen szerepet töltöttek be a bankok a korban az ipari növekedés támogatásában és milyen szerephez jutottak az ipari üzletek a bankoknál? Másként megfogalmazva: Kiemelt szerepe volt-e az ipar tőkeellátásában a bankoknak és a bankok üzleteiben az iparnak?

E kérdések megválaszolásához több részterület vizsgálatán keresztül vezethet az út, melyek legfontosabbjai közé az alábbiak tartoznak, s melyek jórészt meghatározzák a tanulmány további szerkezetét is:

- a bankok hagyományos hitelezői és vállalkozói (alapítási/kibocsátási üzletek) funkciója; az egyes hitelformák jelentősége;
- a tulajdonosi kapcsolat és az igazgatósági-felügyelőbizottsági jelenlét alakulása; a személyi kapcsolatok tartalma; a bankok érdekérvényesítésének formái;
- a bankokhoz való viszonyban az iparon belül, s az ipar és más gazdasági ágak között tapasztalható ágazati vagy egyéb – pl. vállalati méretből adódó – különbségek.

Bár lehetőség szerint a bankrendszer egészére vonatkozó forrásokat is igyekeztünk hasznosítani, a vizsgálat fókuszában a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank áll. Egy bank üzleti kapcsolatainak nagyobb mélységű elemzése mellett szól az, hogy ennek segítségével a bank-ipar viszony szisztematikusabb feltárására nyílt lehetőségek, mint egyéb módszerekkel. A bank kiválasztásában döntő súllyal szerepelt, hogy az a Magyar Általános Hitelbank mellett a korszak másik kiemelkedő magyarországi pénzintézete volt. 1913-ban számos mutató – alaptőke, mérlegfőösszeg – szerint az első helyen állt, sőt a világháború előtt már nemzetközi méretekben is jelentős nagyságúnak számított. A Monarchiában ekkor saját tőke alapján csak a Creditanstalt és Wiener Bankverein előzte meg, s az idegen tőkeállomány terén is a hatodik helyet foglalta el. Ez egy rendkívül sikeres üzletpolitika, egy igen dinamikus növekedés eredménye volt: a PMKB vagyona 1890 és 1913 között 706%-kal növekedett, ami még a német nagybankok átlagos növekedési ütemét is meghaladta. A kimagasló teljesítmény vállalattörténeti szempontból is vonzóvá teheti a banki üzletpolitika – s ebben természetesen az ipari üzletek – vizsgálatát.¹⁵⁸

A bank ipari kapcsolatainak reprezentativitása azért is feltételezhető, mert minden számba vehető – korábban ismertetett – tanulmány a legnagyobb vagy második legnagyobb ipari érdekkört tulajdonítja neki az első világháború előtt. Ugyanezt támasztja alá – a statisztikai adatszolgáltatás feltételezhető torzításait figyelembe véve is –, hogy a bank 1913-ban a hivatalos statisztikák alapján a hazai hitelintézetek

¹⁵⁸ Ugyanebben az időszakban a német nagybankok vagyona a következő ütemben bővült: Deutsche Bank 530%, Discontogesellschaft 465%, Dresdner Bank 790%, Commerz und Disconto-Bank 759%, Bank für Handel und Industrie 540%. (Manfred Pohl: Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914. In: *Deutsche Bankengeschichte*. Bd. 2. Frankfurt am M., 1982. 286–287. p.)

által birtokolt belföldi iparvállalati részvények (86 713 000 K) 36,5%-ával rendelkezett.¹⁵⁹

A kutatás szempontjából nem elhanyagolható az a gyakorlati szempont sem, hogy a magyarországi nagybankok közül a PMKB rendelkezik a legjobb forrásadottságokkal a korszakban. Igaz, a háborús károk miatt még ez a banki levéltár sem teljes – mindenekelőtt az igazgatósági jegyzőkönyvek súlyos hiányai nehezítik a kutatást.

Technikai ok – a források hozzáférhetősége – magyaráz egy korlátozást: a PMKB ipari kapcsolatainak bemutatása során több külföldi munkához hasonlóan csak részvénytársasági iparvállalatokat veszünk figyelembe.¹⁶⁰ Ezek termelési statisztikájával ugyan nem rendelkezünk, de 1913-ban a részvénytársasági üzemek az összes gyáripari munkabér 59%-át fizették, ami valószínűsíti, hogy a hazai ipari kibocsátás nagyobbik részét adták.¹⁶¹

Természetesen tudatában kell lennünk annak, hogy egy esettanulmány ugyan lehetőséget nyújthat egyes területeken elmélyültebb ismeretek szerzésére, de bizonyos korlátozásokat is szükségessé tesz az eredmény általános érvényességét illetően. Ezenkívül az alapkutatások hiányából is adódik, hogy megállapításaink az egész hazai bankrendszer vonatkozásában gyakran csak hipotetikus jellegűek lehetnek, s későbbi pontosítást igényelnek.

A gazdaságtörténeti irodalom által eddig felhasznált könyvészeti forrásokat mi is igyekeztünk hasznosítani. Így sor került a sajtó, üzleti jelentések, jubileumi banktörténetek, korabeli hivatalos statisztikák alkalmazására. A hivatalos és egyéb statisztikák esetében mindenekelőtt hiányosságuk, de gyakran megbízhatóságuk és összehasonlíthatóságuk problémájával is szembekerültünk. Különösen hiányosnak bizonyultak az országos statisztikák közvetlenül a bank-ipar kapcsolatokra vonatkozóan. Ezek főként azzal okoztak számunkra nehézséget, hogy nem mindig álltak rendelkezésre a szükséges és optimális bontásban. Egyes esetekben pl. csak az ún. „Magyarbirodalom”, azaz Magyarország és Horvátország–Szlavónia együttes adataihoz férünk hozzá, noha előnyösebben használhattuk volna önmagában Magyarországot. Szintén nehezítette az összehasonlítást, hogy a bankmérlegek egyes tételeinek – pl. az értékpapírtárca – statisztikai felvétele változott az idők során.¹⁶²

Új források bevonására mindenekelőtt a levéltári források köréből kerülhetett sor. A PMKB esetében az igazgatósági jegyzőkönyvek nagy része hiányzik, azonban

¹⁵⁹ Az országos adatra ld.: *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913.* Budapest, 1914.; a bankra: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 191. cs.; 192. cs.

¹⁶⁰ Lásd pl.: Alice Teichova–Alois Mosser: Investment Behaviour of Industrial Joint-Stock Companies and Industrial Shareholding by the Österreichische Credit-Anstalt. In: James–Lindgren–Teichova (eds.): *The Role of Banks in the Interwar Economy.* i. m. 122–157. p.

¹⁶¹ Katus: *Magyarország gazdasági fejlődése.* i. m. 350. p.

¹⁶² Ld.: A hitelügyi statisztika története és módszere c. fejezetet. In: *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. kötet. Budapest, 1913. 1.* s köv.

rendelkezünk a kiterjedt okmánytárral, az ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvekkel és a belső mérlegek kellő részletezettségű adataival. Az ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek számunkra is igen értékesnek bizonyultak, ugyanakkor a bank hitelkapcsolatait illetően meg kell állapítanunk, hogy *Elizabeth Boross* állításával ellentétben ezekbe az ún. „Zöldkönyvek”-be¹⁶³ – legalábbis korszakunkban – megközelítően sem vezették be az összes hitelt.¹⁶⁴ Ez egyrészt abból nyilvánvaló, hogy a mérlegek alapján a PMKB-kal üzleti kapcsolatban lévő cégek gyakran meg sem jelennek a Zöldkönyvekben, másrészt ottani első előfordulásuk gyakran már egy korábbi hitelösszeg felemeléséről tudósít. Ez is oka annak, hogy különösen nagy hangsúlyt fektettünk az üzleti mérlegek véleményünk szerint eddig méltatlanul figyelmen kívül hagyott forráscsoportjának felhasználására.¹⁶⁵ A mérlegek alkalmazása ugyan speciális banküzemteni ismereteket is igényel, de a PMKB esetében nagy részletezettségű és koherens forrásanyagot jelentenek, melyek lehetőséget nyújthatnak egyes, a szakirodalomban fellelhető impresszionisztikus megállapítások pontosítására.

Kiváltképpen a bank belső mérlegeit jellemzi e nagy részletezettség és koherencia. Utóbbi főként abból következik, hogy az egyes tételek tartalma nem vagy alig változott a vizsgált periódusban, így folyamatos, egymással összevethető adatsorhoz juthatunk felhasználásukkal. Hosszabb távon azonban – s az általunk vizsgált két évtized ebből a szempontból már annak tekinthető – még a nyilvános mérlegek is értékes összehasonlításokat tehetnek lehetővé. Ezért találkozhatunk döntően utóbbiakon alapuló vizsgálatokkal is a nemzetközi gazdaságtörténeti irodalomban.¹⁶⁶

Mindazonáltal a mérlegek használata korántsem mentes módszertani buktatóktól. Gyakori érv alkalmazásukkal szemben, hogy nem tükrözték a valóságos gazdasági helyzetet, mert az iparvállalatok és bankok „kozmetikázták” őket, azaz a mérlegek felállítása előtti időszakokhoz képest átcsoportosításokat hajtottak végre.¹⁶⁷ A mérlegtételek közötti átcsoportosítások legfontosabb célja a nagyobb likviditás kimutatása lehetett. Ennek megfelelően bank esetében a rövidlejáratú kihelyezések, míg iparvállalatnál a hosszulejáratú kötelezettségek felduzzasztására kerülhetett sor, vagyis banknál az aktív tételeken belül az értékpapírtárca, a szindikátusi

¹⁶³ Ezek az iratok elnevezésüket bekötött formájukról és borítójuk színéről kapták.

¹⁶⁴ Boross: *Financing of Hungarian Industry by the Commercial Bank of Pest*. i. m. 160. p.

¹⁶⁵ Jenei Károly: A pénzügyi levéltárak statisztikai iratanyagának forrásértéke. In: *V. Statisztika-történeti vándorgyűlés*. Gödöllő, 1967. Budapest, 1967. 1–5. p.

¹⁶⁶ A mérlegek, mint elsődleges gazdaságtörténeti források használatára példaként ld.: Mosser: *Die Industrieaktiengesellschaften in Österreich*. i. m.; Hertner: *Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs, 1894–1914*. i. m.; Richard H. Tilly: *Das Wachstum industrieller Großunternehmen in Deutschland, 1880–1911*. In: Hermann Kellenbenz (Hrsg.): *Wirtschaftliches Wachstum, Energie und Verkehr vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert*. Stuttgart–New York, 1978. 153–182. p.; Pohl: *Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914*. i. m. 223–351. p.

¹⁶⁷ A hamis mérlegekre vonatkozóan két korabeli munkára utalunk: Berregi Béla: *A mérlegolvasás technikája. Milyen a hamis mérleg?* Budapest, 1918.; Katona Lajos: *Pénzügyintézetek szanálása és revíziója a gyakorlatban*. Budapest, 1916.

részesevése és az adósok hátrányára és a váltótárca, valamint a folyószámlahitelek javára történhetek-történtek átcsoportosítások. A mérlegek kozmetikázásának másik fontos oka a rejtett tartalékok képzése lehetett. Ezek a stabil üzletpolitika, az állandó osztalékok kifizetésének egyik eszközét jelentették a korszakban, s így a kor közgazdasági irodalma is csak afféle kegyes csalást látott benne, aminek tulajdonképpen nyertese a bankok stabilitásán keresztül a gazdaság egésze volt.

A torzítás veszélye ugyanakkor nyilvánvalóan csak a publikus mérlegek esetében merülhet fel. Az általunk használt belső mérlegek többek között az átcsoportosítások kiszűrését is lehetővé teszik. Így állapíthatjuk meg például, hogy 1901-ben a PMKB esetében a befizetések szindikátusokba mérlegtétel – már nem is kozmetikázásként, hanem valóságos plasztikai műtétként – a tényleges 15 553 906 K-ról 3 268 435 K-ra csökkent, az adósok tétele pedig a tényleges 57 156 092 K-ról 41 780 778 K-ra apadt a nyilvános mérlegben az átcsoportosítások következtében.¹⁶⁸ E korrekciók után a tényleges adatokkal számolhatunk.

A mérlegeken alapuló analízis elleni másik szokásos érv, hogy azok egy-egy nap állapotát – a német irodalomban használt heurisztikus kifejezéssel, a „Bestandsgrösse”-t – tükrözik, s nem folyamatokat – azaz „Strömungsgrösse”-t – mutatnak,¹⁶⁹ következőképpen a rendszeres banküzletek nem jelennek meg bennük. A mérlegkészítés időpontjai között elvileg valóban létezhet más jellegű üzletpolitika is, mint amely a mérlegből kiolvasható. Az intern mérlegekkel kapcsolatos gyakorlati tapasztalatunk azonban mindenképpen ellentmond annak a feltételezésnek, hogy az év végi állomány nem jelzi az év más szakáiban meglévő állapotot. Egyetlen példával érzékeltetve ezt: az 1901. december 31-én a Kereskedelmi Banknál 8 legnagyobb folyószámla-tartozással rendelkező ipari cég közül – melyek 13 148 433 K-t, vagyis a folyószámlahitelek szinte egészét (97,2%-át) tették ki – 7 már egy évvel korábban is a folyószámlahitel-felvevők között volt található, s ezek már ekkor is a hitelek túlnyomó részét, 61,5%-át összpontosították.¹⁷⁰ E tényből természetesen nem csupán a mérlegek felhasználhatóságával kapcsolatos következtetés adódhat, most azonban mindenesetre azt állapíthatjuk meg: semmi sem szól amellett, hogy a bank gyakorlatilag ugyanazon vállalatokat preferálta év végi hitelezéseikor, év közben pedig más üzleteket folytatott.

A belső mérlegek azonban nem csupán azt teszik lehetővé, hogy a bank egyes üzletágainak – mint folyószámlahitelek, váltóhitelek, lombardhitelek, betétek – valós nagyságát felbecsüljük azáltal, hogy a bankszakmában „átmenő”-nek és „áthozat”-nak nevezett tételektől megtisztítjuk őket. Ezen túl – különösen a folyószámlahitelek és a betétek esetében –, gyakran egyes vállalatokra-ágazatokra lebontva is megállapíthatjuk az állomány nagyságát, ami fontos elemzésekre nyújthat módot. Mivel a

¹⁶⁸ OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 80. cs.

¹⁶⁹ Wellhöner-Wixforth: Unternehmensfinanzierung durch Banken. i. m. 16. p.

¹⁷⁰ OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 73. cs.

vizsgált korszak minden évében túl nehézkes – s szándékainkhoz mérten felesleges – lenne közölni az adatokat, ezért néhány, forrásait tekintve megfelelő és lehetőség szerint konjunkturális szempontból sem különleges évet választottunk ki elemzésre, megközelítőleg azonos, 4-5 éves távolságra egymástól. Ezek általában 1892, 1896, 1901, 1906, 1910 és 1913 voltak. Kontrollként azonban esetenként más, pl. egymást követő éveket is vizsgálunk. Az utolsó békeévnél különösen nagy figyelmet szentelünk, mivel a legtöbb gazdaságtörténeti elemzés is kiemelten kezeli ezen év adatait, s így az esetleges összehasonlítás szempontjából előnyös lehet, ha mi is ezt tesszük.

3. A hazai bankrendszer fejlődése és a bank-ipar kapcsolat a 19. század végéig

A magyarországi bankrendszer és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a vizsgált korszakban

A világháborút megelőző két évtized bank-ipar kapcsolatának vizsgálata előtt szükségesnek látszik a hazai bankrendszer és pénzügyi struktúra, illetve a bank-ipar viszony történetének rövid áttekintése a periódusunkat megelőző évtizedekben, valamint a hitelrendszer és a pénzügyi struktúra némileg elmélyültebb vizsgálata a századfordulót megelőző és követő évtizedben. A négy alfejezetben – melyek jelzett korszakhatárai csupán hozzávetőlegeseként értelmezendők – ezenkívül kiemelt figyelmet fordítunk a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fejlődésére is.¹

1840–1866

A 19. század első évtizedeinek Magyarországon – rövid időszakoktól eltekintve – a hitel kínálata és kereslete egyaránt alacsony volt. A kialakulatlan tőkepiac jeleként egyszerre volt hitelhiány és tőkefelesleg, s az árucseré túlnyomó része készpénz útján, kölcsön igénybevétele nélkül bonyolódott. A pénzgazdálkodás, a kereskedelem elmaradottsága miatt a korszak legnagyobb hitelfelvevőinek a nagybirtokosok számítottak, akik főként földvásárlásra vagy fogyasztási célokra fordították e forrásokat. A hiteligényeket elsősorban az egyházi és világi alapítványok, megyei árva-pénztárak, káptalanok és a háborús mezőgazdasági konjunktúra idején meggazdagodott birtokosok elégítették ki, esetleg családi és baráti kapcsolatok révén lehetett kölcsönökhöz jutni, általában nem olcsón: a kamatláb olykor – minden uzsoratilalom ellenére – a 20-25%-ot is elérte.²

A napóleoni háborúk után egyre nagyobb számban kapcsolódtak be a hitelezésbe – főként váltóleszámítolás révén – a kereskedők is. Ezek a „kereskedő-bankárok” – pl. *Kappel Frigyes, Boskovitz Löbl József, Christian Joseph Malvieux* vagy *Wodianer Sámuel* – áruügyleteik (terménykereskedelem) mellett kézizálogkölcsönrel,

¹ A 19. századi magyarországi hiteléletre összefoglalóan ld.: Tomka Béla: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története, 1836–1947*. Budapest, 1996. 9–61. p.

² A kor hitelviszonyaira ld.: Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Budapest, 1896.; A tőkefelhalmozásra: Mérei Gyula: *Magyarország gazdasága, 1790–1848*. In: *Magyarország története, 1790–1848*. 5/1. k. Szerk.: Vörös Károly. Budapest, 1980. 309–316. p.

értékpapírok adásvételével és külföldi átutalásokkal is foglalkoztak.³ Egy 1842-es címjegyzékben pl. 55 pesti nagykereskedő közül 18 neve mellett szerepeltek bankügyletek.⁴ Magyarországon azonban összességében nem alakult ki a magánbankok olyan széles és fejlett rendszere, mint a Habsburg Birodalom örökös tartományai-ban, nem beszélve Európa még nyugatibb területeiről.⁵

A magyarországi hitelélet erősen függött a bécsi pénzvilágtól, amelynek tagjai ellenben – a *Geymüller*, a *Stametz-Mayer* vagy az *Arnstein & Eskeles* bankházak – vonakodtak Lajtán túli ügyfeleknek hitelezni, vagy pedig igen drágán tették azt. Különösen a birtokaik modernizálására jelentősebb összegeket igénylő nagybirtokosok juthattak rossz feltételekkel kölcsönökhöz. A magas kamatok nyilván a magasabb tranzakciós költségekre és kockázatra vezethetők vissza, ezeknek pedig egyik fő oka az volt, hogy csaknem teljesen hiányoztak a hiteltörvények. Szinte egyedül a több mint száz évvel azelőtt, még a 18. század elején hozott, a szedhető kamatot 6%-ban maximáló, ún. uzsoratorvény szabályozta a hitelügyleteket. Vitás esetekben a peres eljárás lassúsága miatt a hitelező nem juthatott gyorsan követeléséhez, de a szabad birtokforgalmat gátló ősiség egyébként is megakadályozta a zálogként lefoglalt föld készpénzzé tételét. A váltótörvényszék bevezetésére ugyan már 1791-től kezdődően történtek kísérletek, de – mivel a nemesi előjogokat sérteite volna – végül is évtizedekig nem került rá sor. Ezt csak részben pótolhatta az ausztriai váltótörvényszékek szerződésekből gyakran kikötött illetékessége, illetve az, hogy Pesten vásári bíróság létrehozásával igyekeztek pótolni hiányát. A jogalkotásban az első fontos lépést az jelentette, amikor 1836-ban gyorsították a peres ügyek tárgyalását és végrehajtását. Ekkor törvényesítették a pesti vásári bíróságot, s hoztak más fontos, a hiteléletet érintő törvényeket is.

A tőkeáramlás javításának enyhítésének egyik útja a kis tőkét összegyűjtő pénzüintézetek alapítása lehetett. A Habsburg Birodalom jegykibocsátó monopóliummal rendelkező pénzüintézete, a főként az udvarnak és nagyobb magánbankároknak hitelező privilegizerte Österreichische Nationalbank röviddel megalapítása után, 1818-ban már nyitott egy váltópénztárt Budán. Ez azonban csak igen szűk körű tevékenységet folytatott, kölcsönöket nem nyújtott, így nem volt jelentősebb hatása.⁶

³ Gyömrei Sándor: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XII. Budapest, 1957. 245., 253–254. p.; A „kereskedő-bankárok” terminusának magyarországi adaptálására ld.: Kövér György: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere (Kohen I. I. 1869-es csödperének tanulságai). In: *Rendi társadalom – polgári társadalom I.* Salgótarján, 1987. 321–330. p.; A bankárokról ld. még: Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest, 1989.

⁴ Nagy Lajos: Budapest története, 1790–1848. In: *Budapest története*. III. k. Szerk.: Kosáry Domokos. Budapest, 1975. 321. p.

⁵ Gyömrei: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. i. m. 197–278. p.; Bácskai: *A vállalkozók előfutárai*. i. m. 14–183. p.

⁶ Soós László: Az Osztrák Nemzeti Bank, 1816–1851. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. k. i. m. 89–90. p.; A jegybankra ezenkívül lásd még: Jirkovsky Sándor: *Az Osztrák-Magyar Monarchia jegybankjának története*. Budapest, 1944.; Siegfried Pressburger: *Österreichische Notenbank, 1816–1966*. Wien, 1966.

Hasonlóan igen korlátozott célokat követett az 1820-as években az Ausztriában kiterjedt hálózattal rendelkező bécsi Erste Österreichische Sparkasse, amikor – fiókoknak nemigen nevezhető – kirendeltségeket hozott létre az ország több városában.

Kicsiny filantróp takarékpénztári előzmények után 1840-ben jött létre az ország első jelentősebb hitelintézete, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár. A gyorsan fejlődő, mindinkább az ország gazdasági központjának számító Pesten egy év múlva egy másik, már nagyobb pénzügyi intézet is alakult, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank néven. A takarékpénztár és a bank megalapításának nem csupán a város, hanem egész Magyarország pénzügyi élete szempontjából nagy jelentősége volt, elsősorban azért, mert mintául szolgáltak hasonló intézmények létrejöttéhez másutt is.⁷

Az 1840. évi országgyűlés a pénzügy területén is modern törvényeket alkotott. Az ősiséget sem „tisztelő” váltótörvény, a kereskedőkről, a közkereseti társaságokról, „az adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról”, a „csődületekről” szóló jogszabályok mind közéjük tartoztak.⁸ E rendelkezések kétségkívül hozzájárultak ahhoz, hogy az 1840-es években vidéken is sorra születtek a takarékpénztárak: Aradon, Nagyszébenben, Pozsonyban, s más városokban is, 1848-ra már összesen 36 helyen.⁹

Az ország hitelintézetei azonban helyi vagy jobb esetben regionális jellegűek maradtak, s elkülönültek egymástól ebben az időszakban – a magyarországi tőkepiac még igen messze állt az egységesüléstől.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank sokáig az egyetlen bank maradt nem csupán Pesten és Budán, hanem az egész országban. Igaz, a takarékpénztárak és bankok közötti különbség jogilag szinte teljesen megszűnt, s a gyakorlatban is egyre inkább csökkent. Eltérés az alaptőke nagyságában volt, hiszen a Kereskedelmi Banké lényegesen meghaladta a főként ingatlanokra hitelező takarékpénztárak együttes alaptőkéjét is. A Kereskedelmi Bank eleinte csak őrzési díj ellenében fogadott el letéteket, majd betétekhez egy ideig nem takarékbetétek, hanem pénztárjegyek kibocsátása révén jutott. Hamarosan nagy pénzfelesleg keletkezett nála, annak ellenére, hogy a jelzálog-hitelezéssel is foglalkozott, s váltótárcája a korabeli viszonyokhoz képest igen magas szintre duzzadt: 1842–1847 között az összes magyar pénzügyi váltótárca-állomány felével-háromnegyedével rendelkezett – igaz, a kereskedő-bankárokat figyelmen kívül hagyva.¹⁰ A pénzboldogság új befektetési

⁷ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bankra ld.: Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története, 1841–1892*. Budapest, 1892.; A Pesti Hazai Első Takarékpénztárra ld.: Fenyvessy Adolf–Menczel Lajos: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története*. I–II. Budapest, 1940.

⁸ Gergely András: *A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása, 1830–1840*. In: *Magyarország története, 1790–1848*. 5/2. k. Szerk.: Vörös Károly. Bp., 1980. 782–784. p.

⁹ Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Budapest, 1896. 103. p.; Az egyes takarékpénztárak történetének feldolgozásai közül ld. pl. a Budai Takarékpénztár jogutódját: Fenyvessy József: *Az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár ötven éves története, 1846–1896*. Budapest, 1896.

¹⁰ Gyömrői: *A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig*. i. m. 262. p.

lehetőségek keresésére ösztönözte az intézet vezetését. Ekkor alakult ki kapcsolata a csekélyke magyar ipar néhány vállalatával: 1844-ben 20 ezer forint hitelt nyújtott a Pesti Hengermalomtársulatnak, 1845-ben kölcsönzött a Magyar Gyáralapító Társaságnak és a Pesti Cukorgyár Egyesületnek is.¹¹

E példákat azonban – úgy tűnik – hosszabb ideig nem követték újabb jelentős ipari hitelezések sem a Kereskedelmi Bank, sem más pénzintézet részéről.¹² Ellenkezőleg, *Vargha Gyula* az ipartámogatás példájának azt tartotta e korban, hogy a Kereskedelmi Bank túlkefeleslege ellenére 1847-ben nagyobb betéteket (150 ezer forint) fogadott el „kamatozásra” a Tiszaszabályozási Társulattól.¹³ Bár az ebben az időszakban éledező hazai ipar tőkeszükségletét igen nehéz megbecsülni, valószínű, hogy a kezdő tőkeigény alacsony volt, s ezt a kereskedőtőke felhalmozása és családi kapcsolatok révén fedezték a vállalkozók. A kereskedőtőke iparba áramlása azonban később, a század második felében vált igazán jelentőssé. Ekkor még inkább a fordítottja volt igaz: a szórványos ipari vállalkozások is gyakran alakultak át kereskedelmi és hitelcégekké.¹⁴

A takarékpénztárak is kihelyezési gondokkal küszködtek az 1840-es évek közepén. A pénzhiány következtében betétállományuk úgy megrögzött, hogy elhatározták a kamatok 1-2%-pontos csökkentését, melyek így 3-4% körül alakultak. Ez a tény önmagában is cáfolja azokat a nézeteket, amelyek a hitelélet problémáit egyedül a generális tőkehiányban látják.¹⁵ Nehézséget jelentett számukra az is, hogy Bécs 1847-ben, majd a következő évtizedben többször is megkísérelte az 1844-es osztrák takarékpénztári Regulativum magyarországi bevezetését.¹⁶ A Regulativum a takarékpénztárak tiszta nyereségeinek jótékonyági célokra fordítását írta elő, s így a hazai takarékpénztári rendszer fejlődési irányával ellentétes volt. A nagy ellenállás miatt végül sem akkor, sem később nem valósultak meg a szabályozási tervek.

A Kereskedelmi Bank a szabadságharc idején rövid ideig jegybankként is működött, s kezdetben a teaurálás miatt eltűnt 1-2 forintos ezüstérmék pótlására szolgáló bankjegyeket nyomtatott a magyar kormánnyal kötött szerződés alapján, majd fedezetlen papírpénzt bocsátott ki – az úgynevezett Kossuth-bankókat –, összesen 41,9 millió forint értékben.¹⁷ A szabadságharc bukása után ezeket értéktelenné nyilvánították, s megsemmisítették, csakúgy, mint a Pesti Magyar Kereskedelmi

¹¹ Hegedűs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. i. m. 273. p.

¹² A Ganz-gyár megalapításának pénzügyi nehézségeiről, s a pénzintézetek iparral szembeni közömbösségéről: Berlász: *A Ganz-gyár első fél évszázada*. i. m. 359. p.

¹³ Vargha: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. i. m. 159. p.

¹⁴ Bácskai: *A vállalkozók előfutárai*. i. m. 109–110. p.

¹⁵ Az általános tőkehiány kritikájára nemzetközi vonatkozásban ld.: B. Gille: *Bankwesen und Industrialisierung in Europa, 1730–1914*. In: Carlo M. Cipolla–Knut Borchardt (Hrsg.): *Die Industrielle Revolution*. Stuttgart–New York, 1976. 165–194. p.

¹⁶ Erre ld.: Jirkovsky Sándor: *Takarékpénztáraink és a Regulativum*. Budapest, 1939.

¹⁷ Soós: *Az Osztrák Nemzeti Bank*. i. m. 144. p.

Bank jegyeit – az utóbbiakat irreálisan rövid, 8 napos átváltási határidő után.¹⁸ A Kereskedelmi Bank a forradalmat és szabadságharcot követő veszteségek megemésztésénél is nagyobb kihívásként értékelte azt, hogy az Osztrák Nemzeti Bank 1851-ben fiókot nyitott Pesten, amely kezdetben csak leszámítolási üzlettel foglalkozott, de 1854-től már bővítette üzletkörét.¹⁹ Az osztrák intézet ugyan felajánlotta a Kereskedelmi Banknak, hogy békésen ellátja olcsó, 4%-os leszámítolási hitellel, de a bank ezt végül elutasította, amiben jelentős szerepet játszott, hogy a bankot alapító pesti kereskedők nem szívesen támaszkodtak volna döntően a bécsi pénzügyi piacra.²⁰

Az 1850-es évek első fele a lassú fejlődés időszaka a hazai hitelintézetek történetében, s csak 1855-től figyelhető meg élénkülés. Jellemző, hogy az évtized során az egész országban csak 1858-ban és 1859-ben jött létre egy-egy takarékpénztár. A kedvezőtlen politikai klíma mellett ebben az is közrejátszott, hogy az 5-6%-os kamatozású, alacsony árfolyamú állampapírok elvonták a tőkét a hitelintézetektől. Ráadásul a kamatláb emelésére sem volt lehetőség, mert 1853-ban Magyarországon is életbe lépett az osztrák polgári törvénykönyv, amely egy tekintetben bizonyosan negatívan hatott: a szedhető kamatokat alacsony szinten maximálta (a jelzáloghiteleknél pl. 5%-ban), ezért a betéti kamatok reális szintre emelésére nem volt mód. A Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál ennek következtében csökkent a jelzáloghitel-állomány: 1853-ban még 3,56 millió forintra rúgott, három év múlva már csak 2,97 millió forintot tett ki. Igaz, közben a váltóállomány nőtt – itt ugyanis valamivel nagyobb, 6% volt a legmagasabb kamat.²¹

A takarékpénztárak fő üzletágának számító jelzálog-hitelezés visszaesése igen súlyosan érintette a nagybirtokosokat, akiknek a hiteligénye a jobbágyfelszabadítás következtében ugrásszerűen megnőtt. Az Osztrák Nemzeti Bank ezért – a kortárs európai jegybankok között egyedülálló módon – 1856-ban jelzáloghitel-osztályt is létesített, amely 1860-ban a hazai jelzálogkölcson-állomány kétharmadát összpontosította.²² Hosszas előkészítés után 1863-ban jött létre a Magyar Földhitelintézet, amely szövetkezeti alapon működött: az alapítókön kívül ügyfelei is tagjai voltak. Kezdetben ugyan csak nehezen szerzett tőkét záloglevelei révén, de aztán igen gyors fejlődésnek indult, s 1872-ben már 34 millió forint kölcsönállománnyal rendelkezett.

¹⁸ Faragó Miksa: *A Kossuth-bankók kora*. Budapest, é. n. 311–312. p.

¹⁹ Kövér György: Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. k. i. m. 178–183. p.

²⁰ Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története, 1841–1891*. Budapest, 1892. 146. p. s. köv.

²¹ Fenyvessy–Menczel: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története*. i. m. 253. p.

²² Vargha: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. i. m.; A jelzálogkölcsonökre: Nagy László József: *A záloglevélkibocsátás alapjául szolgáló törlesztéses kölcsönök és a pénzintézetek kötvénykibocsátásai Magyarországon*. V. rész. 2. kötet. Budapest, 1972. 63. p. s. köv.; Kövér: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei*. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. kötet. i. m. 256. p.

Gyarapodását segítette, hogy 1871 után különféle privilégiumokat élvezett.²³ Gyorsabb volt a magyarországi váltóhitel-állomány növekedése, ami 1867-re elérte az 1847-es szint tizenegyszeresét. A pénzüzetek egyébként is alacsony értékpapír-állománya jelentősen csökkent az ötvenes években, s csak a hatvanas évek közepére regenerálódott valamelyest.²⁴

Pest és Buda – főként Pest révén – egyre inkább megerősítette vezető pozícióját az ország hiteléletében. 1867-ig egyedül itt működtek bankok az országban. Témánk szempontjából figyelemre méltó a két új bank – bár inkább programot, mint valós üzleti gyakorlatot kifejező – neve: Első Magyar Iparbank (1864) és Kereskedelmi és Iparbank (1865). Nem véletlen, hogy az új osztrák nagybank, a Creditanstalt éppen Pesten nyitott fiókiálét 1857-ben, amely a két nagy pesti hitelintézethez hasonló forgalmat bonyolított le. Az Osztrák Nemzeti Bank ugyan 1854-től több magyarországi fiókkal is rendelkezett már, azonban a pesti dotációja is messze – 1854-ben pl. tizenkétszeresen – meghaladta a többiét.²⁵ Sokatmondó tény az is, hogy a Pesti Hazai és a Budai Takarékpénztár részesedése az összes takarékpénztár jelzáloghiteleiben és váltóleszámításában 1852–62 között 33%-ról 40%-ra nőtt.²⁶

1866–1873

A takarékpénztárak és a néhány meglévő bank nem foglalkoztak ipari befektetési üzletekkel – és általában befektetési üzletekkel sem. Üzleti céljaik eleve ki is zárták ezt, aminek azonban nyilvánvalóan nem csak a pénzüzeti, hanem a lassú iparfejlődésben is keresendő az okai. Változás akkor következett be, amikor az 1860-as évek elejétől érezhető gazdasági élénkülést 1867-től Magyarországon azelőtt sohasem tapasztalt – az ipari és hitelszférát is alapjaiban érintő – fellendülés követte. A világgazdasági összetevők mellett nyilván szerepe volt ebben annak, hogy az évtized első felének gyenge aratásai után, 1867–1868-ban rekordtermést takarítottak be az országban, ami – agrárállamról lévén szó – már önmagában jelentősen befolyásolta a konjunktúrát. A kiegyezés felszabadító lélektani hatása ugyancsak kedvező légkört teremtett a befektetésekhez – nem csupán Magyarországon, hanem a Lajtán túl is –, a fellendülés fő táplálója azonban az 1866-os

²³ Vargha: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. i. m. 297–325. p.

²⁴ Kelemen József: *A magyar hitelügy története a legújabb időkig*. Budapest, 1938. Függelék.; Kövér: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei*. i. m. 186. p.

²⁵ Jirkovsky Sándor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története*. Budapest, 1944.; Kövér: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei*. i. m. 186. p.

²⁶ *Budapest története*. IV. k. Szerk.: Vörös károly. Budapest, 1978. 158. p.

német–osztrák háborút kísérő pénzsziporítás volt.²⁷ Egy év alatt mintegy 50%-kal gyarapodva, 1866 végén már félmilliárdnyi bank- és államjegy volt forgalomban, aminek következtében a rediszkontláb sohasem látott szintre, 4–4,5%-ra csökkent. A bankjegy- és államjegy-kibocsátás fokozódása ugyan ismét egy valutastabilizációs kísérlet kudarcát hozta, de rövid távú gazdasági hatása mindenesetre kedvező volt. A rendkívüli pénzbőséget tovább növelte, hogy az Osztrák Nemzeti Bank 1867-ben, s ezt követően minden évben – elsősorban nem politikai megfontolásokból – jelentősen felemelte magyarországi fiókjainak dotációját. Ez is bizonyosan közrejátszott abban, hogy a fővárosi bankok rövidesen 4, majd 3%-ra szállították le a betéti kamatokat.²⁸

A pénztulajdonosok a vonzóbb befektetési lehetőséget főként az 1864-ben megnyílt Pesti Áru- és Értéktőzsdén találták meg, ahol óriási konjunktúra kezdődött.²⁹ A hatalmas értékpapír-kereslet kielégítésére egymás után alapították a vállalatokat, s vezették be a tőzsdére részvényeiket. Az ily módon keletkezett hatalmas nyereségek újabb keresletet támasztottak az értékpapírok iránt. A gründolások egyetlen céljává azonban hamarosan a spekuláció vált.

1867–1873 között 552 hitelintézetet és 170 ipari részvénytársaságot alapítottak, s így 1873 májusában 788 részvénytársaság működött (a közlekedési vállalatok nélkül), 337 millió forint névleges és 202 millió ténylegesen befizetett alaptőkével.³⁰ Az értékpapír-kibocsátások összetételét a 3.1. táblázat mutatja. Ezekből az adatokból látható, hogy az új vállalatok nagy hányada vasút és pénzügyintézet volt, de az is kétségtelen tény, hogy az új ipari részvénytársaságok alaptőkéje szintén drasztikusan megnőtt. Így az 1867–1873 közötti időszak az ipari alapítások első nagy periódusa is volt.

Az alapítások csúcspontja 1872-re és 1873 első felére esett.³¹ 1872-ben 550 (!) új pénzügyintézeti és 15 iparvállalati részvénytársaság alapszabályát fogadták el.³² Természetesen ezek nagy többsége sohasem jött létre. Az engedélyért folyamodók sokkal inkább az engedélyek értékesítésére gondoltak, kihasználva, hogy ezeknek is árfolyamuk alakult ki a mindent magába szippantó tőzsdén.

²⁷ A fellendülés okaira ld.: Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest, 1986. 7–12. p.

²⁸ Kövér: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei*. i. m. 208., 255. p.

²⁹ A tőzsdére ld.: Félegyházi Ágost: *A budapesti tőzsde története, 1864–1895*. I-II. kötet. Budapest, 1896.

³⁰ Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: *Magyarország története*. 6/2. kötet. Szerk.: Katus László. Budapest, 1979. 928. p.

³¹ Az alapításokra: Engel Emil–Bartha László: *A budapesti tőzsde története, 1864–1914*. Budapest, 1914.

³² *A budapesti kereskedelmi és iparkamarának jelentése a kamarai kerület kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1870–1872. években*. I. rész. Budapest, 1874. 19. p.; 1875-ig a részvénytársaságok egyedi engedélyezettési rendszere volt érvényben.

3.1. TÁBLÁZAT
ÉRTÉKPAPÍR-KIBOCSÁTÁSOK ÉS BERUHÁZÁSOK MAGYARORSZÁGON,
1860–1873 (A TŐKEÁLLOMÁNY NÖVEKEDÉSE; MILLIÓ FORINT)

	1860–66	1867–73
Vasutak	68,7	377,0
Egyéb közlekedési vállalatok	2,1	15,1
Ipari részvénytársaságok	4,6	97,1
Hitelintézeti alaptőke	1,6	92,1
Biztosítók alaptőkéje	2,5	5,0
Jelzálogkölcson-állomány	31,6	89,8
Összesen	111,1	676,1

Forrás: Katus: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. i. m. 928. p.

Pénzintézet létrehozása kétszeresen is kifizetődő vállalkozásnak tűnt ekkoriban, hiszen többnyire maguk is részt vehettek aztán a gründolásokban. A bankoknak ez a tevékenysége Magyarországon egészen új jelenség volt, s – mint láttuk – az egész kontinensen sem számított túl réginek. A hagyományos típusú PMKB az 1866. évi alapszabályai szerint még csupán leszámítolási, előleg-, letét-, városi ingatlanokra nyújtott jelzáloghitel-, folyószámlabetét- és pénztárjegyletét-üzleteket folytatott. A másik két 1867 előtt alakult pest-budai bank, az Első Magyar Iparbank és Budai Kereskedelmi és Iparbank üzletköre pedig – a takarékbetét-gyűjtést leszámítva – ennél is szűkebb volt, pl. ki volt zárva belőle a jelzáloghitelezés.³³ Ezzel a takarékpénztáraktól alig különböző tevékenységi körrel szemben az új bankok lényegesen szélesebb profilúak voltak. A Magyar Általános Hitelbank, az Angol–Magyar Bank és a Franko–Magyar Bank szinte mindennel foglalkozott – legalábbis alapszabályaik lehetőséget nyújtottak erre – a bankjegy- és záloglevél-kibocsátás kivételével, sőt, az Angol–Magyar Bank még az utóbbiról sem kívánt lemondani. Többek között a következő üzleti tevékenységekre volt jogosítványuk: ipari és kereskedelmi vállalatok alapítása, illetve közreműködés ezekben; támogatásuk minden formában, előleggel, kölcsönrel vagy másként; vasút- és víziút építés; előlegnyújtás mindenféle termékre és terményre; ingatlankereskedelem; leszámítolás; betétgyűjtés (folyószámla és pénztárjegy útján egyaránt); tőzsdei ügyletek minden válfaja.³⁴

Ez a crédito mobilier típusúnak is nevezett banki üzletfilozófia Magyarországon robbanásszerűen, közvetlenül külföldi hatásra és minták alapján jelent meg. Ezt

³³ Pólya: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* i. m. 19. p.

³⁴ Jirkovsky Sándor: *Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre. Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve,* 1940. 174. p.

bizonyítja a korszak legnevezetesebb bankalapítása, az 1867 végén megalakult Magyar Általános Hitelbank is. A mögötte álló *Rothschild*-csoport – a bank egyik alelnöke *Anselm Rothschild* volt – rendkívül széles kapcsolatokat biztosított számára. E háttérrel magyarázható, hogy a Hitelbank 1870-től a szintén *Rothschild*-érdekeltségű bécsi Creditanstalt pesti fiókját azzal közösen működtette. A két bank ezután egészen a századfordulóig szoros kapcsolatban állt. Mindketten lemondtak a másik székhelyén való fióknyitásról, s megállapodtak abban, hogy egymást képviselik ott. A Creditanstalt emellett igen jelentős nagyságú hitelkeretet biztosított a Hitelbank részére. A Creditanstalt létrehozása a *Rothschild*ok válasza volt az őket a *crédit mobilier* típusú bankok részéről ért kihívásra,³⁵ így nem meglepő, hogy a kesztyűt a Hitelbank is felvette. Első üzletévérről így számolhatott be: „Számos gyár és vállalat sikerrel biztató létesítése vette igénybe támogatásunkat, némelyikök közvetlenül általunk alapított. De érdeklődésünk legfőképp számos, a kormány által engedélyezett részint már építkezés alatt, részint tervben lévő vasútak felé fordult.”³⁶ A vasutak között szerepelt az Alföld–Fiumei Vasút egyik hosszabb vonala, a Barcs–Pécsi Vasút, az iparvállalatok között a Szegedi Légszeszgyár, a Magyar–Belga Gép- és Hajógyár Társulat. A kiváló üzleti háttér és kapcsolatok a Hitelbankot szinte predesztinálták az állambankári feladatra. Hamarosan valóban szükségessé váltak e téren szolgálatai, amikor a zavaros állami pénzügyek nagyobb külföldi kölcsönök felvételét tették elkerülhetlenné.³⁷

Bár – mint látjuk – a Hitelbankra is jócskán hatott a „kor szelleme”, mégis a Gründerzeit tipikus termékének több szempontból is inkább két másik bank számított: az Angol–Magyar Bank, amelyet 1868-ban külföldi tőke jelentős bevonásával az Angol–Osztrák Bank alapított, valamint az egy évvel később, a nemzetközi *Erlanger*-csoport (Frankfurt, Bécs, Párizs) közreműködésével létesített Franko–Magyar Bank. A korabeli magyar viszonyokhoz képest mindkettő gigantikus, 20 illetve 32 millió forintos névleges alaptőkével rendelkezett, aminek mintegy felét valóban be is fizették, s rövid idő alatt – igazi *crédit mobilier*-ként, vagy ahogyan nálunk nevezték: forgalmi bankként – alapításaik sokasága vette körül őket. Az Angol–Magyar Bank főként hitelintézetek gründolására koncentrált, s egy sor vidéki bankot hozott létre fennállásának néhány éve alatt, többek között Nagykanizsán, Baján, Aradon, Temesvárott, Újvidéken. Ezek jelentős része túlélte anyaintézetét.³⁸

A már említett *Erlanger*-csoport támogatta a „Frankó”-t két hatalmas leányintézete, a Magyar Általános Földhitel Rt. (1871) és az Általános Magyar Municipális

³⁵ März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* i. m. 29–38. p.

³⁶ *A Magyar Általános Hitelbank 1867. évi üzleti jelentése.* Budapest, 1868.

³⁷ Sándor Vilmos–Kolossa Tibor: *Magyarország államkölcsöneinek történetéből.* Századok, 1950. 353–379. p.

³⁸ Kövér György: *A brit tőkepiac és Magyarország.* i. m. 486–512. p.

Hitelintézet (1872) létrehozásában.³⁹ Az előbbi névvel ellentétben nem földhitelintézetként működött, sokkal inkább a telekspekuláció illetve házak bérbevétele és kereskedelme, továbbá iparvállalatok, mezőgazdasági, közlekedési vállalkozások alapítása volt a célja – legalábbis alapszabályai szerint –, az Általános Magyar Municipális Hitelintézet pedig főként kommunális kölcsönök nyújtására alakult.⁴⁰

A felsorolt öt nagybank 1872 végén az összes hazai hitelintézet alaptőkéjének 58%-ával rendelkezett.⁴¹ Az értékpapír-kibocsátások országos adataihoz hasonlóan az ipari alapítások ezeknél a nagybankoknál is háttérbe szorultak. Az Angol–Magyar Banknál 1868–1872 között az értékpapír-állomány mintegy 10%-a volt ipari jellegű, 25% bankrészcénnel és 33% közlekedési vállalati részcénnel szemben.⁴² Az ipari alapítások inkább a pesti kereskedőtőke és magánbankárok nevéhez köthetők.⁴³

1872-ben a saját tőke – részvény- és tartaléktőke, valamint nyereség – a pestbudai bankok összes tőkéjének 41,7%-át tette ki, vagyis aránytalanul sokat.⁴⁴ A bankok képtelenek voltak elegendő idegen tőkét felszívni. A főként pénztárjegyek kibocsátásával gyűjtött betétek képződése, de váltótárca-állományuk növekedése is, igencsak elmaradt a kívánatoshoz képest.⁴⁵ A kevésbé kockázatos letéti üzletek alacsony szintje egyben sebezhetőséget is jelentett, hiszen ezek az üzletek valamelyest ellensúlyozhatták volna a veszélyesebb crédito mobilier jellegűeket. A nyereség egy ideig még nem volt alacsony: a saját tőke mintegy 12%-a, ami nyilvánvalóan nem elsősorban a hagyományos üzletekből származott, hanem spekulációk révén keletkezett. A magas – esetenként 40-50%-os – osztalékok azt a látszatot kelthették, hogy minden a legnagyobb rendben halad, valójában azonban már közeledett az összeomlás. A piac kezdett eldugulni, egyre nehezebben vette fel az új papírokat.

Nyilvánvaló volt, hogy bármilyen külső behatás végzetes következményekkel járhat a tőzsdén. A pánik 1873 májusában tört ki, elsőként Bécsben, de hamarosan Pesten is. A krach gyorsan a gazdaság minden ágát érintő válsággá mélyült. Nem kis szerepet játszott ebben az államháztartásban jelentkező nyomasztó hiány, s a megrázkódtatást csak súlyosbította a sorozatos rossz termés és a hazánkban utoljára megjelenő kolerajárvány. A modern mellett tehát az ún. hagyományos típusú válság is kialakult.⁴⁶ Az év során a tőzsdei részvényeknél az árfolyamvesztés 55 millió forint volt, ebből 44 milliót a bankpapírok tettek ki. Ötven bank ment csődbe: jellemző a részvénytársasági bankokat ért veszteségre, hogy 1879-ben már csak

³⁹ Jirkovsky: *A magyarországi pénzügyintézetek története az első világháború végéig*. i. m. 113. p.

⁴⁰ Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években*. Budapest, 1895. 26. p.

⁴¹ Pólya: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években*. i. m. 178–179. p.

⁴² Kövér: *A brit tőkepiac és Magyarország*. i. m. 499. p.

⁴³ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 24. p.

⁴⁴ Pólya: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években*. i. m. 49. p.

⁴⁵ Kövér: *A brit tőkepiac és Magyarország*. i. m. 496. p.

⁴⁶ A válság okaira: Kövér: *1873. Egy krach anatómiája*. i. m. 25–61. p.; Katus: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után*. i. m. 929–930. p.

12 működött belőlük Budapesten, ráadásul ezek közül több meglehetősen legyengült állapotban. Szintén a zsugorodási folyamatot tükrözi az az adat, hogy míg 1873-ban a hazai bankok részvénytőkéje 56 millió forintra rúgott, addig 1879-ben már csupán 27 millióra.⁴⁷ A hazai ipari részvénytársaságok száma 174-ről 110-re esett.

A bankok mellett szintén nagy számban létrejött takarékpénztárak alapításában kevésbé jutottak szerephez a spekulációs megfontolások, ennek megfelelően ezek a válságot is szerencsésebben átvészelték. Hasonlóképpen, a részvények és ingatlanok áresése az összes nagy bankot súlyosan érintette, de természetesen nem azonos mértékben. A különbség alapja éppen az volt, hogy mennyire domináltak egy-egy bank üzletpolitikájában az alapítási üzletek. A Hitelbank a megalapozottabbak közé tartozott. 1873-as üzleti jelentésében a károk elismerése mellett egyben meg is nyugtathatta a részvényeseket: „Az év erőszakos rázkódásai a banküzletet ennek természete és kiterjedésénél fogva érzékenyen érintették; de ez nem volt oly természetű, hogy a bankot további működésében zavarta volna”.⁴⁸ Ennek ellenére a bank a deficit fedezésére kénytelen volt 2 millió forinttal leszállítani alaptőkéjét, ami így 10 millióra csökkent. A két óriásbank, a Franko–Magyar Bank és az Angol–Magyar Bank veszteségei voltak a legjelentősebbek: csak 1873-ban 2,49, illetve 1,22 millió forint, ezeket az összegeket többszörösen meghaladó behajthatatlan követelésekkel, melyek a következő években tovább nőttek. A Franko–Magyar Bank esetében a balul sikerült értékpapír- és ingatlanspekulációk, megalapozatlannak bizonyult alapítások okozták a csődöt. Az igazgatóság hiába igyekezett kozmetikázott mérlegekkel leplezni a veszteségeket, s a közgyűlés hasztalan rendelte el a részvények egy részének megsemmisítését, a megmaradókra pedig újabb összegek befizetését, a felszámolás végül elkerülhetetlen volt. Az Angol–Magyar Bank bukását nem annyira tőzsdei spekulációk okozták, hanem inkább az ún. határőrvidéki erdőüzlet és a besztercebányai faüzlet. E kettőhöz hasonlóan általában a többi bank sem került azonnal csődbe, hanem gyakran évekig tartó agónia után szüntették be tevékenységüket.

1873–1895

Az 1870-es évtized hátralévő időszaka a csődök mellett a lassú regenerálódás jegyében telt el. Elősegítette ezt a folyamatot a törvénykezés is olyan magas színvonalú alkotásaival, mint az 1875. évi kereskedelmi törvény, amely a hiteléletet is rendkívül liberálisan szabályozta, bár emellett a válság tapasztalatait hasznosította, pl. megtiltotta a részvénytársaságoknak saját részvényeik megszerzését és zálogba vételét.

⁴⁷ Jirkovsky: Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre. i. m. 171–207. p.

⁴⁸ *A Magyar Általános Hitelbank 1873. évi üzleti jelentése*. Budapest, 1874.

A krízisből való kilábalást elősegítette, hogy a tőkebeáramlás – főként Ausztriából – átmeneti hanyatlás után folytatódott. A válság eleve megkímélte a malomipart – a magyarországi iparfejlődésben nem figyelhető meg az Ausztriában jellemző, a kilencvenes évekig elhúzódó válság⁴⁹ –, s 1875-től a mezőgazdaság is gyorsan növekedett. Az 1880-as években már újra tömegével alakultak a kisebb hitelintézetek (lásd: 3.2. táblázat), s az egy intézetre jutó saját tőke is nőtt valamelyest.

A külföldi tőke beáramlása – az Osztrák–Magyar Bank tevékenységével párosulva – jelentősen mérsékelte a kamatokat. A hitelviszonyok javulásában szerepe volt az államadósság olcsóbb hitelekkel alakításának, hiszen – *Vargha Gyula* szavával – „míg az állam maga is uzsorakamatot fizetett, addig gondolni sem lehetett a magánhitelviszonyok javulására”.⁵⁰ A deficit ugyan továbbra is megmaradt, de a korábnál takarékosabb költségvetés, az újabb adók bevezetése, a nemzeti jövedelem növekedése lehetővé tették az államadósságok konverziójának megindulását, az államhitel fokozatos javulását. Az adósságok átalakítása aranyjárdéokra, majd alacsonyabb kamatozású aranyjárdéokra és koronajárdéokra olyannyira sikeres volt, hogy a 6%-os aranyjárdékot két évtized alatt teljesen felváltotta a 4%-os – ráadásul lényegesen kedvezőbb átvételi árfolyam mellett.⁵¹

3.2. TÁBLÁZAT
A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA, 1866–1895

	1866	1873	1880	1890	1895
Bankok	4	122	107	170	264
Takarékpénztárak	57	298	316	455	583
Földhitelintézetek	1	4	5	5	7
Hitelszövetkezetek	22	208	249	591	968
Összesen	84	632	677	1221	1822

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1895. Budapest, 1896. 294–295. p.; *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1896. Budapest, 1897. 316. p.

⁴⁹ Az ezzel kapcsolatos vitára ld.: David F. Good: Stagnation and Take-off in Austria, 1873–1913. *Economic History Review*, vol. 27 (1974) 72–88. p.; Uő: Modern Economic Growth in the Habsburg Monarchy. *East Central Europe*, vol. 7 (1980) 248–268. p.; John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, 1990. 249–260. p.

⁵⁰ Vargha Gyula: *Magyarország pénzügyei*. Budapest, 1885. 119. p.

⁵¹ A magyar gazdaságpolitikára a dualizmus időszakában ld.: Kövér György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest, 1982. 14–37. p.; Uő: A reformkortól az I. világháborúig. In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1996. 272–280. p.

Az 1880-as években több nagybank hajtott végre tőkeemelést és kezdett igen dinamikus expanzióba, így a PMKB és a Magyar Leszámlító- és Pénzváltó Bank (közkeletű nevén az Eszkompt) – mindkét esetben a Société Générale és a Banque de Paris et des Pays-Bas valamint a bécsi Unionbank alkotta hármas segédkezett és szerzett jelentős részesedést. T k t emelt a Hitelbank, az Első Magyar Iparbank és a Budapesti Bankegyesület is. A hat legnagyobb budapesti bank alaptőkéje 1880–1893 között 3,2-szeresére, tartal kt k j k 11-szeresére nőtt, s ezzel m g az 1872-es, mesterségesen felduzzasztott szintet is túlhaladták.⁵²

A hitelintézetek mérlegei ebben a periódusban a hosszú lej rat  hitelezés, mindenekelőtt a jelzáloghitelek jelentős növekedését mutatják. Országos szinten ezek túlnyomó részét – mintegy 3/4- t – földbirtokra folyósították, de a jelz log zettel foglalkozó legnagyobb budapesti bankoknál ez az arány lényegesen alacsonyabb volt, s inkább házakra hiteleztek. A magyar hitelszervezet annak ellenére, hogy a mezőgazdasággal szoros kapcsolatban állt, s összességében legfontosabb  zlet ga a mezőgazdasági jelzálogkölcsön volt, a kisbirtokosok hitelig nyeit nem tudta kielégíteni. 1879-ben alakult meg – altruista alapon – a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete a kisebb jelzálogkölcsönök folyósítása céljával.⁵³ Az  llami támogatással létrejött intézet azonban – nevelő ellentétben – inkább a k z pbirtokosokat segítette. A fővárosi intézetek körében ebben az évtizedben terjedt el a községi és törvényhatósági kölcsön, amely a következő évtizedek nagy városfejlesztési munkálatai során igen fontos üzletággá vált (3.3. táblázat).

A v lt lesz ml tol s a hosszú lej rat  hitelezésnél valamivel kisebb mértékben fejlődött az 1880-as években, de a pénzintézetek második legfontosabb aktív üzletágának számított.⁵⁴

 tt rve a pass v üzletekre: a Hitelbank kivételével minden bank gyűjtött a folyószámlabetétek mellett takarékbetéteket is, sőt ez volt a fontosabb t keforr suk, 1890-ben mintegy 60%- t tették ki a bet tekeknek. A Kereskedelmi Bank betétállománya 1880–1893 között 6-r l 31,6 millió, a Leszámlító Bank  0,4-r l 8,5 millió forintra nőtt, de a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral nem tudtak versenyezni, mert itt 1880-ban 67 millió, 1893-ban pedig 105 millió forintot helyezett el a közönség. A zálogleveleket döntésen külföldön plac irozt k.⁵⁵

⁵² P lya: *A budapesti bankok története az 1867–1894.  vekben.* i. m. 116. p.

⁵³ *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötven éves működése.* Budapest, 1930. 26. p.

⁵⁴ *Magyar Statisztikai  vk nyv.* 1889. VI. füzet. Budapest, 1891. 126–127. p.

⁵⁵ Pálya: *A budapesti bankok története az 1867–1894.  vekben.* i. m. 160–191., 206–207. p.

3.3. TÁBLÁZAT
A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK TEHER ÉS VAGYON ÁLLOMÁNYÁNAK NÉHÁNY
TÉTELE, 1866–1895 (MILLIÓ FORINT)

	1866	1873	1880	1890	1895
Teher:					
Alaptőke	3,4	91,7	70,4	121,9	214,8
Tartalékok	3,6	8,1	20,3	52,7	99,8
Folyószámlabetétek	59,3 ^a	30,8	33,6	109,7	281,8
Takarékbetétek	n.a.	174,2	305,3	540,7	699,9
Záloglevél-állomány	14,3	53,6	84,5	192,6	364,4
Tiszta nyereség	n.a.	n.a.	11,8	18,8	33,1
Vagyon:					
Jelzálogkölcsonök	42,4	132,4	187,4	379,6	581,9
Váltótárca	23,5	103,5	157,2	283,0	433,2
Előlegek értékpapírokra és árukra	5,8 ^b	23,1	17,6	52,6	31,2
Értékpapírtárca	3,1	29,1	84,5	106,7	159,2
Mérlegfőösszeg	n.a.	n.a.	555,8	1150,6	1931,9

^a Összes betét.

^b Horvátország-Szlavóniával együtt.

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei; Milhoffer Sándor: *Magyarország közgazdasága*. Első kötet. Budapest, 1904. 534–538. p.

Az 1880-as években jelentősen előrehaladt a hazai pénzügyi élet integrációja is.⁵⁶ A kamatviszonyok az egész országban a korábbinál lényegesen kiegyenlítettebbekké váltak, amiben nagy szerepe volt az Osztrák–Magyar Bank tucatszámú új vidéki fiókjának és ún. mellékhelyének, valamint annak, hogy a fővárosi intézetek is egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a vidékiekkel.⁵⁷

Megjelentek a bank-ipar kapcsolat új formái is: a Hitelbank és a Leszámítolóbank – osztrák nagybankok mintájára – áruosztályt nyitott. Az előbbi áruüzleteinek jelentős része ipari termékek bizományba való átvételéből állt: a cukor-, szén-, dohány- és szőlőteket 1870 óta a Creditanstalttal közösen üzemeltetett pesti fiók bonyolította le. A Leszámítolóbank 1879-ben hozta létre saját árurészlegét, amely elsősorban terménykereskedelemmel és iparvállalatoknak nyújtott lombardkölcsonökkel foglalkozott. A bankok azonban összességében – a krach tartós hatásaként

⁵⁶ A Monarchia pénzügyi integrációjára főként Ausztria vonatkozásában ld.: David F. Good: *Financial Integration in Late-Nineteenth-Century Austria*. *Journal of Economic History*, vol. 37 (1977) 890–910. p.

⁵⁷ Kelemen: *A magyar hitelügy története legújabb időkig*. i. m. Függelék.

– meglehetősen tartózkodóak maradtak az iparral – s azon belül is mindenekelőtt az alapításokkal – szemben. E jellemző tendencia ellenére a bankok között természetesen voltak különbségek e téren is. A Hitelbank jóval nagyobb ún. konzorciális üzleteket bonyolított le a nyolcvanas években, mint a többi nagybank, bár a mérleg ilyen elnevezésű tétele nem azonosítható teljes mértékben az ipari üzletekkel: a PMKB üzleteinek listája azt mutatja, hogy „tiszaszabályozási” és szegedi nyeregménykölcsön-kötvények, „Jó-szív sorsjegyek” voltak a jellemző konzorciális üzletei ebben az évtizedben, s nem ipari részvények kibocsátása.⁵⁸ Tudjuk azt is, hogy a Hitelbank számos ipari alapítása mellett tartós tulajdonosi viszonyt csak néhány ipari céggel alakított ki: még 1898-ban is csak hat iparvállalat részvényeit őrizte tárcájában, összesen 2 935 460 K értékben.⁵⁹

3.4. TÁBLÁZAT
A LEGNAGYOBB MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK ALAPTŐKÉINEK ALAKULÁSA,
1869–1890 (EZER FORINT)

	Alaptőke		
	1869	1880	1890
Pesti Hazai Első Takarékpénztár	1 000	2 400	4 000
Magyar Jelzáloghitelbank	500	700	10 300
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	1 575	2 500	8 000
Magyar Földhitelintézet	1 677	1 677	1 677
Magyar Általános Hitelbank	6 000	10 000	10 000
Magyar Leszámítoló- és Pénzv. B.	525	2 000	10 000
Összesen	11 277	19 277	43 977

Forrás: Pólya: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* i. m. 176. p.; *Magyar Compass.* 1881. i. m.

Igen jellemző a Kereskedelmi Bank esete is. A legrégebb magyar bank az elmúlt évtizedekben alig változtatott működési elvein.⁶⁰ Mint *Lánczy Leó* később jellemezte „nagyhírű, de közgazdasági élettel a kontaktust meglehetősen nélkülöző intézet”-ként tevékenykedett,⁶¹ szigorúan csak a letéti üzletek bizonyos fajtáival

⁵⁸ Erre lásd pl.: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságának és felügyelőbizottságának jelentése és zárszámadásai az 1881. üzleti évről.* Budapest, 1882.; ld. a következő évek jelentéseit is.

⁵⁹ *A Magyar Általános Hitelbank 1898. évi jelentése.* Budapest, 1899.; A kor sanyarúnak tartott ipari hitelviszonyaira ld. pl.: *Bobula János: Magyarország iparügye.* Budapest, 1888. 385. p.

⁶⁰ A bankra ld.: Pólya: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története.* i. m. 205–206. p.

⁶¹ *Lánczy Leó: A bank elnökének ünneplése, az intézet kötelékébe történt belépésének 25-ik évfordulója alkalmából, 1882–1907.* Budapest, 1907. 13. p.

foglalkozva. A kockázatos spekulációkat nyilván senki sem kérte rajta számon, de a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján részvényeseinek úgy tűnt, hogy ez az üzletpolitika és vezetés nem teszi lehetővé a dinamikus fejlődést. Ebben a helyzetben a bankvezetés elérkezettnek látta az időt, hogy változtasson üzleti tevékenységének eddigi visszafogottságán, amihez azonban mindenekelőtt a részvénytőke felemelésére volt szükség. A bank egy bécsi intézettel kívánt összeköttetést kiépíteni. Végül is a Länderbank vette át a bank szabad részvényeit jó árfolyamon. A Länderbank kezén lévő, s felszámolás alatt álló Magyar Általános Földhitel Részvénytársaság vezetésének több tagja – közöttük *Lánczy Leó* igazgató – átlépett a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz.⁶² Megállapodtak abban is, hogy a Länderbank budapesti és a Kereskedelmi Bank bécsi forgalmát kölcsönösen csupán saját költségeik felszámításával bonyolítják le.⁶³ A bank a nyolcvanas években még kétszer, azt követően pedig 1894-ben is, alaptőkét emelt, 1888-ban pl. már a Wiener Bankverein segítségével. Az átalakítás azonban nem csupán az alaptőke sorozatos gyarapításából és a nemzetközi kapcsolatok bővítéséből állt. Az igazgatóvá kinevezett *Lánczy Leó* „új bankstílust” hirdetett meg, ami lényegében azt jelentette, hogy a módosított alapszabályok csupán az értékpapír-spekulációt zárták ki az üzletágak közül.⁶⁴ *Wahrmann Mór*, a nagy tekintélyű pesti kereskedő-bankár – aki nem szívelte az új igazgatót – a krach után jellemző közhangulatnak megfelelően szinte pánikszerűen reagált bármiféle üzletpolitikai változtatás tervére: azt jósolta, hogy *Lánczy* egy év alatt tönkre fogja tenni a bankot. A változások azonban korántsem eredményeztek az 1867 utáni évekre jellemző spekulációs célú alapításokat. A bank mérlegeit elemezve érdekes módon azt látjuk, hogy a fordulat nem az alapítási üzletek expanzióját eredményezte – az értékpapírtárca és a szindikátusi részesedések alacsony szintje mindenképpen erre vall –, hanem sokkal inkább a letéti üzletekét és a jelzálog-hitelezését.⁶⁵ A crédit mobilier jellegű üzletek jó ideig ezután sem jellemezték a PMKB tevékenységét, vagyis csak lassan – és mint látni fogjuk, még a világháborúig is csak felemás módon – alakult német típusú univerzális bankká. Az átalakulás rövid- és középtávon tőkebevonást – az alaptőke felemelését –, s személyi, valamint a reguláris üzleteket preferáló üzletpolitikai váltást jelentett. A váltás eredményességét az mutatja, hogy a PMKB igen dinamikusan fejlődött ezután, s jelentősége rövid idő alatt megnőtt. 1881-ben még hazai viszonylatban sem

⁶² *Lánczyra* az idézett munkákon kívül ld.: Halmos Károly: *Lánczy Leó. Valóság*, 1992. 1. szám. 49–54. p.; OL Z 41. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Okmánytár. 6. cs. 506.a.; *A Pénzvilág*, 1912. 1026. p.; Engel-Bartha: *A budapesti tőzsde története*. i. m. 99–104.; 349. p.; Kornfeldre ld.: Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*. Budapest, é.n.; Székely Ferenc: *Kornfeld Zsigmond báró emlékezete*. Budapest, 1909.; A gazdasági elitre általában ld.: Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest, 1989.

⁶³ *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története, 1841–1941*. Budapest, 1941. 55–56. p.

⁶⁴ *Lánczy Leó*: Előszó. In: Hegedüs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. i. m. 4. p.

⁶⁵ *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története*. i. m. 2. sz. melléklet.

tartozott a vezető intézetek közé, de 1913-ra – mint láttuk – a Hitelbank mellett nem csupán „a két magyar tőkehatalom”⁶⁶ egyike lett, hanem nemzetközi méretekben is számottevő nagyságúvá vált.

3.5. TÁBLÁZAT.
TŐKEBEFEKTETÉSEK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON, 1867–1900
(ÉVI ÁTLAG; MILLIÓ FORINT)

	1867–73	1874–80	1881–85	1886–90	1891–95	1896–1900
Állami beruházások	20,4	8,1	25,4	17,9	25,2	46,5
A vasúti tőke növekedése	53,8	21,1	15,8	23,5	41,5	52,5
Ipari részvénytőke növekedése	10,0	4,0	7,9	6,5	16,0	17,0
Jelzálogkölsönök	12,3	11,1	18,7	41,5	61,0	61,5
Budapest építkezései	12,3	7,0	13,2	15,5	23,0	40,0
Gépiport	9,1	5,5	12,5	7,4	15,0	17,5

Forrás: Katus: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. i. m. 921. p.

Az 1880-tól újra növekvő tőkeimport elsősorban az állam közvetítésével, s a meglévő pénzügyi intézményrendszert felhasználva zajlott le, ezért benne az alapítások a Gründerzeit periódusánál sokkal kisebb szerepet játszottak (ld.: 3.5. táblázat). A néhány kivétel közé számított az egész Európában igen aktív *Bontoux*-csoport kezdeményezése, a 4,6 milliós alaptőkéjű Magyar Vasúti Bank (1880), amely az Union Générale és a Länderbank együttműködésének eredményeként jött létre. Mielőtt még grandiózus alapítási elképzeléseiből bármit is megvalósított volna, 1881-ben Magyar Országos Bankká alakult át. Közben alaptőkéjét is jelentősen, 20 millió forintra felemelte; ennek valamivel több, mint felét fizették be ténylegesen. Az átalakulás és tőkefelemelés természetesen nem volt garancia a sikerre. Amikor *Eugène Bontoux* 1882-ben megbukott, a Crédit Mobilier ezen kései magyar utánérzete sem tudta sokáig tartani magát, s néhány év múlva (1887) szintén erre a sorsra jutott, jelezve, hogy a beruházási üzletekre ekkor sem lehetett bankot alapozni Magyarországon.⁶⁷

Jelentősebb hitelintézetek ezután egészen 1890-ig nem alakultak Magyarországon – ekkor született meg a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank, állami segédlettel s ipartámogató programmal. Egyetlen speciális kivétel volt csupán: a Magyar Királyi Postatakarékpénztár (1886), amely a hatalmas postahivatali hálózatra támaszkodva főként a kis betétek gyűjtésében jeleskedett, s pénzét elsősorban állampapírokba fektette. Ezenkívül a kisegyzisztenciák pénzáttalalási és csekkforgalmának

⁶⁶ A Pénzvilág, 1913. 8. szám. 229. p.

⁶⁷ Pólya: A budapesti bankok története az 1867–1894. években. i. m. 123–124. p.

lebonyolításában vállalt nagy szerepet.⁶⁸ Ezzel a legalapvetőbb pénzügyi szolgáltatások tranzakciós költségét hirtelen milliók számára csökkentette, ami hasonló hatással járt, mint a jegybanki reformok: a pénzmultiplikátor növekedése következett be, fokozva a kölcsönözhető tőkék kínálatát.⁶⁹

Az 1870-es évek vége és az 1890-es évek eleje közötti időszakban tehát létrejöttek azok a keretek, amelyek között a következő évtizedek nagy expanziója végbement. Kialakult azoknak a pénzintézeteknek a köre, amelyek a világháborúig – sőt, azon túl is – meghatározták a magyar bankügy fejlődését, s fő vonalaiban kiformálódott az az üzleti struktúra, amely szintén jó ideig jellemző maradt.

Ebben a periódusban – 1878-ban – ment végbe a jegybank átalakulása is. A kiegyezés során nem rendezték egyértelműen a jegybank kérdését, de Magyarország mindenesetre lemondott az önálló jegyintézet létesítéséről, s elfogadta az Osztrák Nemzeti Bank bankjegyeinek kényszerárfolyamát. Ugyanakkor arra kötelezték ezt az intézetet, hogy a korábbinál nagyobb fiókhálózatot létesítsen Magyarországon, s azokat kielégítően dotálja. Az Osztrák Nemzeti Bank magyarországi pénzpolitikáját az 1869-es ún. „kis válság” idején különösen súlyos támadások érték. Egyes magyar bírálói – jogtalanul – azzal vádolták, hogy szándékosan idézte elő a krachot, amivel a Béccsel szemben éppen emancipálódó pesti pénzügyi élet tönkretétele volt a célja. A jegybank a későbbiekben már olyan jelentősen növelte magyarországi fiókjainak dotációját, hogy ilyen kifogások fel sem merülhettek. Ennek ellenére nyilvánvaló volt, hogy a magyar fél a dualizmus logikáját a jegyintézetet illetően is érvényre kívánja juttatni. Az osztrák kormány – a bank támogatását is élvezve – ellenállt ennek a törekvésnek, s a kompromisszumos megegyezés csak 1878-ban jött létre. Eszerint továbbra is egyetlen jegybank működött a Monarchiában, ugyanakkor a bank felépítése megváltozott, s a binacionális bank új nevet is kapott: ettől kezdve Osztrák–Magyar Bank lett.⁷⁰

Az Osztrák–Magyar Bank létrejötté hosszú távon előnyösebb feltételeket teremtett a magyarországi hitelélet számára. Ennek talán leglátványosabb megnyilvánulása a fiókhálózat nagy ütemben megindult bővítése volt. Ezenkívül működését pénzügyi innovációk sora kísérte. 1887-ben – amikor több fontos változás következett be a jegybank statútumában – a korábbi merev, a 200 millió forintot meghaladó jegykibocsátásra vonatkozó 100%-os nemesfém-fedezeti előírást megváltoztatták, mivel az számos alkalommal súlyos likviditási problémákat okozott a bank számára. A bank jogot kapott arra, hogy pénzügyi nehézségek esetén a 200 millió forinton túl is kibocsáthassa bankjegyeit, ha ezen összeg után 5% adót fizet. A minimális tartalékot 40%-ban rögzítették a bankjegyek kibocsátására, s 30 millió

⁶⁸ Körmendy József: *A Magyar Postatakarékpénztár*. Budapest, 1939. 29–36. p.

⁶⁹ Komlos: *The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century*. i. m. 143. p.

⁷⁰ Kövér György: *A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank*. *Századok*, 1993. 89–126. p.

forintig a nemesfémre beváltható külföldi váltókat (devizákat) is beleszámították a fedezetbe. Az így nyert nagyobb mozgásszabadság és stabilitás a bank számára lehetővé tette, hogy a felesleges tartalékolást elkerülje.⁷¹ A pénzkínálatot növelte az a reform is, amelyet 1893-ban vezetett be az OMB a kormányok ösztönzésére: ettől kezdve csak azok részére számított le váltókat, akik csekkszámlyával rendelkeztek nála.⁷²

A hazai hitelintézetek közül a Magyar Általános Hitelbank rendelkezett a legkiterjedtebb nemzetközi kapcsolatokkal. A *Rothschild*-csoport tagjaként kiemelkedő szerepet játszott a magyar állami hitelszükségletek biztosításában. A konzorcium tagja volt a bankon kívül még a Creditanstalt, az *S. M. von Rothschild*-bankház illetve *Moritz Wodianer* Bécsből, Párizsból a *de Rothschild Frères* bankház, Frankfurtból az *M. A. von Rothschild* bankház, Berlinből a Discontogesellschaft és az *S. Bleichröder* bankház. A Pesti Hazai Első Takarékpénztárhoz leginkább a Niederösterreichische Escompte-gesellschaft, a Leszámítoló Bankhoz a bécsi Unionbank és a Banque de Paris et des Pays-Bas állt közel, a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank pedig a Wiener Bankvereinnel működött együtt.

A francia és osztrák összeköttetések után az 1880-as években jöttek létre a magyar nagybankok kiterjedtebb német kapcsolatai is. Ez összefügg azzal, hogy a német tőke az évtized második felétől jelentősebb érdekeltségeket szerzett a Wiener Bankvereinnél és az Unionbanknál. Ezek magyarországi üzleteiben ezután gyakran részt vettek német bankok is, mint pl. a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1888-as alaptőke-emelésénél a Deutsche Bank. 1890-ben ugyancsak a Deutsche Bank hozta létre a Wiener Bankvereinnel a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bankot, 1892-ben pedig a Magyar Helyiérdekű Vasút Rt.-ben – amely tulajdonképpen bank volt – részesedett a Nationalbank für Deutschland és az Erlanger und Söhne cég. A fejlődő német pénzügyi összeköttetések egyszersmind azt is eredményezték, hogy a magyar értékpapírok közül mind többet sikerült Németországban elhelyezni. A Balkánon a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tűnt ki aktivitásával. Először hitelkapcsolatokat létesített, de hamarosan – mint erről később még szó lesz – érdekeltségekhez is jutott ottani pénzintézetekben.⁷³

⁷¹ Kövér György: Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. kötet. i. m. 274–275. p.

⁷² Komlos: The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century. i. m. 142. p.

⁷³ A bankok nemzetközi kapcsolataira ld.: Kövér György: The Austro–Hungarian Banking System. In: Vladimir I. Bovykin–Rondo Cameron (eds.): *International Banking, 1870–1914*. Oxford, 1991. 319–344. p.

1895–1913

Az 1890-es évek eleje-közepe és az első világháború közötti időszak kétségkívül a hazai hitelintézetek – s köztük a PMKB – aranykorának tekinthető. A bankok és takarékpénztárak sem korábban, sem azután nem fejlődtek olyan gyorsan és kiegyensúlyozottan, mint ebben a két évtizedben. A gyors haladás nyilván összefügg a magyar gazdaság egészének, s különösen a főváros iparának, kereskedelmének, közlekedésének minden korábbinál nagyobb dinamizmusával, ám a hitelintézetek fejlődésének lendülete meghaladta még a többi gazdasági ágét is. A korszak válságai – mint pl. a millenniumot követő recesszió – lényegesen kevésbé rázták meg ezt a szektort, mint az ipart vagy a kereskedelmet. Konjunkturális szempontból négy fő szakasz különíthető el, bár különböző gazdasági ágakban gyakran eltolódásokkal és eltérő intenzitással jelentkeztek a gazdasági ciklusok. Az első periódust az 1880-as évek végétől az 1890-es évek közepéig-végéig tartó fellendülés jelentette. A konjunktúra a millennium idején tetőzött. Ezután már egy depressziós fázis következett, az 1900–1901-es krízissel a mélyponton. Az újabb fellendülést az 1907-es nemzetközi hitelválság zavarta meg. A következő ciklus csúcsa 1910 és 1912 közé esett.

Az 1880-as évek gazdasági fejlődését még jelentősen hátráltatta a közös valuta, az osztrák értékű (o. é.) ezüstforint értékingadozása. Az osztrák forint névértékű bank- és államjegyek, valamint a mozgó árfolyamú ezüstérmék egyaránt törvényes fizetőszközök voltak. Az előbbieket nem lehetett szabadon nemesfémre átváltani, mivel többszöri kísérlet ellenére sem sikerült megteremteni a papírpénz fedezetét. Ez a párhuzamos valutarendszer azért is nehézségeket okozott, mert az ezüstforint belértéke nem feltétlenül egyezett meg névértékével – az ezüst nemzetközi áralakulásától illetve az érme és papírpénz keresletének-kínálatának változásától függően. Kezdetben az előbbi meghaladta az utóbbit (ázsió). Az 1870-es évektől azonban sorra tértek át az országok az aranypénzrendszerre, amely az ezüstkeresletet erősen mérsékelte, s így az egy ezüstforintban lévő 11 1/9 gramm ezüst is egyre kevesebbet ért. Ennek következtében 1878 után diszázsió alakult ki. „A megromlott valuta – írta *Fellner Frigyes* – mintegy chinai falat emelt az ország körül”.⁷⁴ Az igazi problémát azonban nem is elsősorban az érték hanyatlása, hanem ingadozása jelentette. Ez egy-egy éven belül 2-3% körül mozgott, de néha a 7-8%-ot is elérte, nehezítve a külkereskedelmi forgalmat.⁷⁵

⁷⁴ Fellner Frigyes: *A valutarendezés Magyarországon*. Budapest, 1911. 66. p.

⁷⁵ Varga István: *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai*. Budapest, 1964. 22. p.

A rendezésre 1892-ben került sor.⁷⁶ Mivel a századfordulóra már minden jelentős nemzetgazdaság áttért az aranyvalutára, az aranykorona bevezetésével – bár a korona teljes konvertibilitást soha nem ért el – a külföldi és a Monarchia-beli pénzpiacok között lényegesen javult a kapcsolat.⁷⁷ A kamatlábak közötti különbségek csökkentek, a valutakurzus állandó volt, csökkentve a tranzakciós költségeket.⁷⁸

A pénztömeg gyorsan nőtt, s összetétele is korszerűsödött a korszakban. 1892-ben még a pénzforgalom mintegy 65%-át a papírpénz és a bankjegyek tették ki Ausztria-Magyarországon. A századelőre az államjegyek, sóbányautalványok eltűntek a forgalomból, ami a bankjegynek kedvezett, de utóbbi aránya 1912-ben mégis csak 43% volt a pénztömegben, mivel a számlapénz háttérbe szorította. Magyarországon ennek ellenére a számlapénz jelentősége a másik birodalomfélnél mérsékeltebben nőtt (lásd: 3.6. táblázat).

Az univerzális bankok rendszere tovább formálódott. A részvénytársasági bankok és takarékpénztárak üzletkörének határai elmosódtak, az egyes hitelintézeti típusok tehát csak fő tevékenységi körükben különböztek egymástól. A törvénykezés is elősegítette ennek a tendenciának a kiteljesedését: a községi takarékpénztárakra majdnem azonos szabályozás vonatkozott, mint a legnagyobb részvénytársasági bankokra.

Korszakunkban a magyar hitelrendszer egyik fő jellemzőjévé a részvénytársasági hitelintézetek magas száma vált. Ez a kortársak által túlfejlettségnek, sőt hipertrófiának nevezett jelenség főként a vidékre volt jellemző. 1913-ban már közel kétezer részvénytársasági takarékpénztár, bank és földhitelintézet működött az országban – jórészt Budapesten kívül –, ami nemzetközi viszonylatban is soknak számított, különösképpen Magyarország gazdasági fejlettségét figyelembe véve. (Lásd: 3.7. táblázat.) Ezek az intézetek szinte kivétel nélkül részvénytársaságok voltak – továbbra is hiányoztak a Nyugat-Európában elterjedt községi takarékpénztárak.

⁷⁶ A valutastabilizációra: Fellner: *A valutarendezés Magyarországon*. i. m.; Kövér: *Az Osztrák-Magyar Bank, 1878–1914*. i. m. 276–285. p.; Varga István: *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai*. Budapest, 1964. 22. p.

⁷⁷ Born: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*. i. m. 14–15. p.

⁷⁸ Komlos: *The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century*. i. m. 146. p.

3.6. TÁBLÁZAT
A PÉNZTÖMEG ÖSSZETÉTELE MAGYARORSZÁGON ILLETVE AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN, 1892–1912 (MILLIÓ K)

	1892		1897		1902		1907		1912		
	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%	1892=100
Érme	139,5	5,1	441,8	13,4	277,3	8,1	389,7	8,6	261,5	4,0	187,3
Papírpénz	808,8	29,6	362,7	11,0	4,7	0,1	–	–	–	–	–
Osztárk–Magyar Bank	982,6	36,0	1456,2	44,2	1832,6	53,6	2205,3	48,9	3090,8	47,7	314,6
Bankjegyforgalom	956,0		1399,8		1635,2		2028,0		2815,8		
Folyószámla-tartozás	19,8		21,3		171,1		151,8		239,8		
Azonnal esedékes passzívák	6,8		35,1		26,3		25,5		35,2		
Számlapénz osztárk bankokban	451,0	16,5	625,6	19,0	809,2	23,6	1321,5	29,3	2092,0	32,3	463,9
Számlapénz magyar bankokban	346,5	12,7	409,5	12,4	498,5	14,6	593,6	13,2	1031,4	15,9	297,7
Folyószámla, postatakarékpénz- tári betét-letét csekk számlára	331,2		395,1		482,6		581,0		1027,5		
Pénztárjegy, utalvány	15,3		14,4		15,9		12,6		4,9		
Összesen	2728,5	100	3295,8	100	3422,3	100	4510,1	100	6475,7	100	237,3

Forrás: Kövér: Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. i. m. 314. p.

3.7. TÁBLÁZAT
A HITELINTÉZETEK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON, 1894–1913

Bank, takarékpénztár, földhitelintézet			Hitelszövetkezet		Összesen	
Magyarország	Ebből Budapest	Magyarország	Ebből Budapest	Magyarország	Ebből Budapest	
1894	809	26	789	28	1598	54
1899	982	34	1381	58	2363	92
1904	1150	42	2462	118	3612	160
1909	1515	84	2910	127	4425	211
1913	1845	121	3191	91	5033	212

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei.

A magyar hitelszférát „túlfejlettnek” azonban valójában csak erős megszorításokkal nevezhetjük, hiszen az intézetek óriási száma nem jelentette egyben a rendszer kifogástalan működését is. Maradtak olyan területei a gazdaságnak, amelyek igényei továbbra is kielégítetlenek maradtak – ilyen volt pl. a hitelintézetek agrár-irányultsága ellenére a mezőgazdasági kis- és középhitel.⁷⁹ Ezenkívül az adott gazdasági szinten ennyi önálló intézet léte jelentős költségnövelő tényező is volt, mint ez – a versenyhelyzet ellenére, vagy ahogyan a kortárs szaklap írta, éppen a „szennykonkurrencia”⁸⁰ miatt – a kamatokban is megmutatkozott. Ugyanakkor lehetővé vált, hogy a kisebb településekre is eljussanak a pénzügyi szolgáltatások. Ezt a nagybankok fiókhálózata nem garantálhatta volna, igaz – erről később még szó lesz –, éppen a nagyszámú vidéki bank és takarékpénztár tette feleslegessé sok helyütt fiókok nyitását.

A mérlegekből szintén kitűnik a folyamatos és nagyarányú növekedés. Még az olyan konjunktúra-érzékeny üzletágnál is, mint a váltóleszámtólás, csak a növekedés üteme változott az egyes években: pl. a kimondottan válságosnak számító 1907-ben sem csökkent a váltótárca-állomány.

A hitelintézetek legfontosabb aktív üzletága továbbra is a jelzálog-hitelezés volt. A századforduló után az Osztrák–Magyar Bank jelentősége ezen a téren egyre inkább csökkent, mint ahogyan ez a hitelforgalomban általában jellemző volt. A jegyintézet egyre inkább a „bankok bankja” lett, vagyis nem a hitelek végső felhasználóival állt kapcsolatban, s ebben változás majd csak a világháború alatt és után következett be. 1909-ben a Földhitelintézet rendelkezett a legnagyobb jelzáloghitel-állománnyal (373 millió K), őt a Jelzáloghitelbank (237 millió K) és a

⁷⁹ Szabad György: A hitelviszonyok. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. II. kötet. Budapest, 1972. 220. p.

⁸⁰ *A Pénzvilág*, 1913. 29. szám. 889. p.

Kereskedelmi Bank (218 millió K) követte.⁸¹ A jelzáloghitelek fedezetét a nagybankok záloglevelek kibocsátásával szerezték meg. Ezek jelentős része külföldön kelt el, amit a valutarendezés nagy mértékben megkönnyített. A jelzáloghitelek egyre nagyobb részét fordították építkezésekre, miként a másik, egyre jelentősebbé váló hosszú lejáratú hitelezési üzlet, a községi kölcsön is döntően ilyen célokat szolgált. Összességében azonban a jelzálogkölcsönök rendkívül magas aránya – Ausztriában a rövidlejáratú hitelek tették ki a hitelállomány 90%-át⁸² – a mezőgazdasági hitelezés nagy fontosságát mutatja.⁸³

Ami a rövidlejáratú hiteleket illeti, a váltóleszámítolás a jelzáloghitelek után a bankok és a takarékpénztárak második legfontosabb aktív üzlete volt a világháborúig mindvégig, jóllehet a folyószámlahitelekhez képest aránya fokozatosan csökkent.⁸⁴ Ennek ellenére arányukban nem következett be olyan eltolódás, mint a Monarchia másik felében, ahol a gazdasági szerkezet változásai a rövid lejáratú hitelek összetételében is alapvető módosulásokat hoztak: a korábban domináló váltóhitelek visszaszorultak a folyószámlahitelek mögött. A váltóhitel a kereskedelem tipikus hitelezési formája volt, míg az ipari cégek esetében inkább a folyószámlára adott kölcsönök jellemzők. Ez részben magyarázza, hogy az iparosodás előrehaladtával a folyószámlahitelek aránya is nőtt. Ugyanakkor a váltóhitelt az ipar, sőt az ún. parasztváltók révén a mezőgazdaság is használta és folyószámlát is egyre több kereskedő nyitott, nem beszélve a pénzügyintézetekről, közlekedési vállalatokról, törvényhatóságokról. Következésképpen további vizsgálatok nélkül igen óvatossá kell lennünk, amikor a fenti üzletágakat a kereskedelemmel, illetve iparral folytatott üzletekkel kívánjuk azonosítani.

A pénzügyintézetek régi üzletága volt az értékpapírokra és árukra való előlegezés – az előbbi lombardüzletnek is nevezték –, de mint a mérlegből látható, ez jóval kisebb – s arányaiban is csökkenő – mértékű volt. Az értékpapírtárca megoszlása jelentősen átalakult: csökkent az állampapírok és nőtt a részvények aránya – erről később részletesen beszámolunk. Az adósok tétele nagy mértékben megugrott. Itt tapasztalatunk szerint döntően folyószámlahitelekről volt szó – a forrásokban nincs nyoma annak, hogy „a cím alatt (...) a nagy intézetek könyvelik el különféle vállalatokban való részesedéseiket”.⁸⁵

⁸¹ *Magyar Statisztikai Közlemények*. 35. k. i. m. 305. p.

⁸² Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*. i. m. 81–82. p.

⁸³ Ipari üzemekre nem nyújtottak jelzáloghiteleket – bár ennek szükségességéről és főként lehetőségéről az 1900-as évtizedben kiterjedt polémia folyt –, de a jelzáloghitelezés közvetve mezőgazdasági jellegű iparvállalatoknak, pl. malmoknak, szeszfőzdeknek is juttatott tőkét. Ezek többnyire nem részvénytársasági alapon működtek, így kívül esnek vizsgálatunk körén.

⁸⁴ Az ilyen módon nyújtott kölcsönöknek is egyre nagyobb aránya volt jelzálogilag biztosítva. A váltók között viszonylag kevés volt az idegen pénznemben kiállított, amit az a kézenfekvő tény magyaráz, hogy a Magyarországgal legnagyobb külkereskedelmi forgalmat lebonyolító osztrák és cseh örökös tartományok devizabelföldnek minősültek.

⁸⁵ *Magyar Statisztikai Közlemények*. 35. kötet. i. m. 40.* p.; Vö: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. pl. 191–192. cs.

Áttérve a passzív üzletekre, a betétek között markánsabban változott a folyószámla szerepe. Az egész országban továbbra is uralkodó takarékbetéteket a budapesti intézeteknél kezdték visszaszorítani a folyószámlabetétek.

A saját tőke különleges tételét jelentették a tartalékok. Ezek nagy aránya továbbra is a pesti nagybankok üzletpolitikájának egyik sajátossága maradt. Egy részüket az intézetek mérlegükben is publikálták, így az előző statisztikában is megjelentek, nagy hányadukat azonban – mint erről már szó volt – nem tették közzé, vagyis titkos tartalékokként kezelték. A titkos tartalékok képzésére főként az nyújtott alkalmat, hogy az értékpapírokat a mérlegkészítés során szinte tetszés szerint lehetett értékelni, mert a kereskedelmi törvény csak a maximális határt szabta meg: azt rendelte el, hogy az árfolyammal rendelkező papírok legfeljebb a mérlegelés napjának árfolyamán vehetők fel a mérlegbe. A bankok éltek is ezzel a lehetőséggel, s rendszeresen gyarapították titkos készleteiket.⁸⁶

A letéti üzlet – különösen a betétgyűjtés – szempontjából igen nagy jelentősége volt a fiókhálózat kiépítésének. A nagy pénzintézetek közül elsőként a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank látott hozzá fiókhálózatának kialakításához, amely bizonyosan növekedésük egyik fontos tényezőjét jelentette. A tőkefelszívó-képesség fokozásához (betétgyűjtés) ugyanis elengedhetetlen volt a közönséggel való szorosabb, közvetlenebb kapcsolat. A fiókhálózat révén a bankok pontosabb ismereteket szerezhettek a helyi gazdasági viszonyokról, üzleti lehetőségekről. A Kereskedelmi Bank elsőként a fővárosban nyitott fiókokat: 1886-ban Kőbányán, majd 1893-ig Budán, Terézvárosban, a Belvárosban, Józsefvárosban és Lipótvárosban hozott létre ily módon képviselőt. A fiókalapítások sorozatát 1902-ben, közel egy évtizedes szünet után folytatta, amikor a ferencvárosi mellett megalakult az intézet első vidéki kirendeltsége is Sopronban. A többi fővárosi fiók mellett – ezekből egyedül 1911-ben nem kevesebb, mint öt nyílt meg – 1906-tól kezdődően indult meg a munka a nagykanizsai, újvidéki, brassói, eszéki, nagyszabenyi képviselőteken. Összességében 1913-ban a bank 15 fővárosi és 9 vidéki fiókkal rendelkezett, s ez egyedülálló volt a magyar nagybankok körében.⁸⁷ Ezért is nevezték a századforduló után a „magyar Crédit Lyonnais”-nek, igaz, nem kis túlzással, hiszen annak több mint 400 fiókja volt ekkoriban, amittől távol állt a Kereskedelmi Bank hálózata.

Legelőször a Leszámítolóbank követte a Kereskedelmi Bank példáját 1890-ben, a fővárosban. A Hitelbank sokáig igen arisztokratikus magatartást tanúsított nem csupán ebben a kérdésben, hanem általában az ügyfelekkel kialakított kapcsolatok

⁸⁶ Az intern mérlegekre ld. pl.: OL Z 49. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Könyvelőség. Mérlegek. 1892. decemberi mérleg: 18. cs.; 1896. decemberi mérleg: 43. és 44. cs.; 1901. decemberi mérleg: 79. és 80. cs.; 1906. decemberi mérleg: 115., 116. és 117. cs.; 1910. decemberi mérleg: 159. és 160. cs.; 1913. decemberi mérleg: 191. és 192. cs.

⁸⁷ Hegedűs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* i. m. 185–186. p.

terén.⁸⁸ Csak 1905-ben hozott létre fiókokat, ekkor azonban – éles üzletpolitikai váltással – mindjárt 9-et, s az összeset vidéken. A Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. szintén az 1900-as évtized közepén látott hozzá a fiókhálózat kiépítéséhez (ld.: 3.8. táblázat).⁸⁹

3.8. TÁBLÁZAT
AZ 1913-BAN LEGNAGYOBB FIÓKHÁLÓZATTAL RENDELKEZŐ
MAGYARORSZÁGI PÉNZINTÉZETEK

	A fiókok száma	
	Budapesten	vidéken
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	15	9
Magyar Általános Hitelbank	2	11
Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank	9	4
Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.	6	11

Forrás: Zsoldos Géza: *A bankkoncentráció*. Budapest, 1914. 64. p.

A fiókok szerepe elsősorban a tőkefelszívás volt: főként passzív üzletekkel foglalkoztak, jóllehet elvileg alig volt tevékenységüknek korlátja. A vidékiek túlnyomórészt a legnagyobb betétállománnyal rendelkező megyékben nyíltak meg. A bankok fiókhálózata összességében – mint a Crédit Lyonnais példáján is láttuk – a francia vagy az angol nagybankokéhoz képest igen korlátozott maradt, aminek oka – az eltérő gazdasági környezet mellett – főként a vidéki hitelintézetek nagy száma volt. Minden jelentősebb magyar pénzügyi központ több önálló hitelintézettel is rendelkezett – nemegyszer zárt, nemzetiségi szempontok által meghatározott ügyfélkörrel –, s ez nyilvánvalóan nehezítette a fővárosi nagybankok vidéki terjeszkedését.

A legnagyobb budapesti bankok a fiókok kiépítésével párhuzamosan folytatták pénzügyi érdekeltségi hálózatuk létrehozását, melyekről később lesz szó.

A hitelintézeti szféra tehát számos mutató alapján látványos fejlődést produkált. *Katus László* egyenesen úgy véli, hogy „a bankok egyetlen más országban sem játszottak oly nagy szerepet a tőkés gazdaság finanszírozásában, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában.”⁹⁰ E messzemelő megállapítását arra alapozza, hogy „a hitelintézetek által összegyűjtött és újraelosztott tőkék összege 1913-ban a nemzeti

⁸⁸ Az anekdota szerint amikor valaki azt firtatta, hogy miért nincs egyetlen felirat sem a Nádor-utcai palotán, amely jelezné, hogy ez a bank székháza, *Kornfeld Zsigmond* válasza a következő volt: „Mindenkinek tudni kell, hogy ez a Hitelbank, vagy legalábbis tudni illik...”

⁸⁹ *Pénzügyi Szemle*, 1905. május 1. 154. p.

⁹⁰ *Katus: Magyarország gazdasági fejlődése*. i. m. 369. p.

jövedelem 170%-ára rúgott. Ilyen magas aránnyal Ausztrián kívül egyetlen korabeli országban sem találkozunk.”⁹¹

A bankrendszerek fejlettségének történeti mérésére *Rondo Cameron* és munkatársai, valamint *Raymond Goldsmith* dolgoztak ki mérőszámokat az 1960-as években. *Cameron* és társai egyrészt a 10 000 lakosra jutó bank- illetve bankfiók-számot, másrészt – a *Katus* által is alkalmazott mutatót – a bankok vagyonának nemzeti jövedelemhez illetve nemzeti termékhez viszonyított arányát használták összehasonlításokra.⁹²

Ezek az összehasonlító kvantitatív mutatók a különféle pénzügyi kategóriák eltérő tartalma miatt csak megfelelő kritikával alkalmazhatók Magyarország esetében. A korlátokat szem előtt tartva – hivatkozva másutt elvégzett számításainkra⁹³ – összességében azt mondhatjuk, hogy a magyarországi hitelintézetek sűrűsége kizárólag a bankokat figyelembe véve nem nevezhető magasnak, a takarékpénztárak beszámításával azonban viszonylag nagy volt a 20. század elején, különösen az univerzális bankrendszerrel rendelkező országokkal összevetve. A magyar pénzügyi hányados pedig a kor más európai nemzetgazdaságaihoz képest magas volt az első világháború előtt, de – az idézett véleményekkel ellentétben – közel sem a legmagasabb.⁹⁴

A bankok és az iparvállalatok közötti kapcsolatnak – mint láttuk – már évtizedes múltja volt korszakunkban. A forma és az intenzitás természetesen állandóan változott. 1873 után óvatossá váltak a pénzügyi intézetek az alapításokat illetően, s a bank-ipar viszonyt ismét a hagyományos hitelkapcsolatok jellemezték. A nagybankok iparvállalat-alapítási tevékenységének újabb jelentős felgyorsulása az 1890-es évek elejétől-közepétől figyelhető meg. Ennek alapját az ipari részvényügy gyors fejlődése jelentette. Az ipari részvénytársaságok száma 1885–1913 között 131-ről közel ezerre gyarapodott, az alaptőke növekedési üteme pedig ennél is nagyobb volt: ez 118,5 millióról 1023,7 millió K-ra emelkedett.⁹⁵ (Lásd: 3.9. táblázat.)

⁹¹ Katus: Magyarország gazdasági fejlődése. i. m. 369. p.

⁹² Cameron: Conclusion. In: Uő (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. i. m. 297. p.; Raymond Goldsmith: Financial Structure and Economic Growth in Advanced Countries. In: Moses Abramovitz (ed.): *Capital Formation and Economic Growth*. Princeton, 1955. 151. p.; mint idézi: Cameron: Conclusion. i. m. 305. p.; A magyar nemzeti jövedelemre: Fellner Frigyes: *A nemzeti jövedelem becslése*. Budapest, 1903. 28–29. p.; Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Budapest, 1916. 134. p.

⁹³ Tomka Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931. *Századok*, 1999. (Megjelenés alatt.)

⁹⁴ Good Ausztria pénzügyi hányadosát veti össze más országok adataival, s hányadosokat közöl Svájc, Dánia, Németország esetében. Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire*. i. m. 212. p.

⁹⁵ Katona Béla: *Magyarország közgazdasága*. 1913. Budapest, 1914. 162–163. p.; Láng Lajos (szerk.): *Magyarország gazdasági statisztikája*. II. kötet. Budapest, 1887. 276. p.

3.9. TÁBLÁZAT
AZ IPARI RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK* SZÁMA ÉS ALAPTŐKÉJE
MAGYARORSZÁGON, 1880-1913

	Szám	Alaptőke (millió K)
1880	103	n.a.
1885	131	118,5
1890	152	n.a.
1895	249	n.a.
1900	398	n.a.
1904	353	404,6
1905	393	471,0
1910	703	744,5
1913	966	1023,7

* Bányászat nélkül.

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei.; Katona Béla: *Magyarország közgazdasága*. 1913. Budapest, 1914. 162–163. p.; Láng Lajos (szerk.): *Magyarország gazdasági statisztikája*. II. k. Budapest, 1887. 276. p.

1894-ben még a Pesti Hazai Első Takarékpénztár is leányintézetet alapított – Hazai Bank néven, a Niederösterreichische Escomptegesellschafttal közösen –, hogy részt vehessen olyan üzletágakban, amelyekkel – takarékpénztári megjelenését óvandó – közvetlenül foglalkozni nem kívánt. A nagybankok ipar felé fordulásában – miként Ausztriában, úgy nálunk is – az ipari részvényügy gyors fejlődésén kívül szerepet játszott az, hogy csökkent az állami pénzügyi műveletek gyakorisága és jövedelmezősége. E mellett a pénzintézetek versenye is egyre kiélezettebbé vált. Nem sikerült csökkenteniük a betéti kamatlábakat, így a marge szűkült. Ezenkívül a korszakban az iparosítás „állameszmévé” vált, olyan nemzeti ügy lett, amelynek előmozdítása érdekében az iparvállalat-alapításokat az állam is ösztönözte: az 1889. évi XIII. tc. az iparnak, az 1890. évi XIV. tc. egyes, az ipar támogatására újonnan létrehozott pénzintézeteknek helyezett kilátásba kedvezményeket.⁹⁶

Az Osztrák–Magyar Bank továbbra is a kettős monarchia egyetlen jegykibocsátó intézete maradt. Szabadalmát tízévente újra és újra meg kellett hosszabbíttatnia, ez másodízben 1888-ban történt meg. A jegybank jelentős szerepet játszott a valutarendezésben. Ekkor vált feladatává, hogy a korona árfolyamát stabilizálja az aranyvalutákkal szemben. Az újabb szabadalom a korábbinál is inkább érvényesítette a dualisztikus elveket a bank működésében: pl. előírta, hogy a főtanács 12

⁹⁶ Az állami ipartámogatásra ld. pl.: *A magyar szent korona országainak gyáripara az 1898. évben*. I. rész. Budapest, 1901. 5–18. p.

tagjának fele magyar állampolgár kell legyen. Magyarország számára kedvezőbben szabályozták a nyereség felosztását is. Ennek ellenére a jegybank sajátos helyzetbe került: egyfelől számos kortárs által is elismerten a Monarchia legsikeresebb közös intézménye volt, másfelől pedig, különösen a századfordulót követő években, állandó viták ösztüzében tevékenykedett, mivel adott formáját főként magyar oldalról rendszeresen megkérdőjelezték.⁹⁷ Az önálló magyar központi bank létesítésére parlamenti bizottsági határozat is született ekkor, de a hitelválság és a háborús veszély következtében végül a terv elveszítette aktualitását, és 1911-ben – immár utoljára – újabb szabadalmat kapott a bank, amelynek alapján a Monarchia felbomlásáig működött.

⁹⁷ Ezekre ld.: Jirkovsky: *Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története*. i. m. 216–265. p.

4. A bank-ipar kapcsolat főbb formái a századfordulón

A hazai bankrendszer és a Kereskedelmi Bank fejlődésének áttekintése után a következőkben kísérletet teszünk arra, hogy – mindenekelőtt a PMKB példáján – rekonstruáljuk a bank-ipar viszony különböző formáit az első világháború előtti két évtizedben.

A bankok kapcsolatba kerülhettek az iparvállalatokkal hagyományos kölcsönzői funkciójuk révén, de mint vállalkozók is. Más megfogalmazásban: az iparvállalatok banki finanszírozása közvetlenül hosszú- és rövidlejáratú hitelek révén, s közvetett módon, azaz a tőkepiacra való kijutás elősegítésével (emissziós és ún. konzorciális üzletek) történhetett. Emellett a bank-ipar viszony intézményesülhetett is azáltal, ha a bankok az ipari cégek tulajdonosaivá váltak, illetve képviselleltek azok irányító testületeiben (igazgatóság, felügyelőbizottság). Az összeköttetés ezen elemei természetesen párhuzamosan is megjelenhettek, így feltétlenül egyetértünk azzal, hogy a bank és üzletfele közötti kapcsolatot „úgy kell tekintenünk, mint egy sokoldalú, oszthatatlan egészet, sokkal inkább, mint elkülönült kapcsolatok összegét.”¹ A tanulmányozás során az áttekinthetőség miatt mégis célszerűnek tűnik három nagy részre bontani a bank-ipar viszonyt, s ennek megfelelően tárgyalni azt:

- 1., hitelkapcsolatok;
- 2., alapítási és más értékpapír-kibocsátási üzletek;
- 3., ún. intézményes összefonódás, azaz a tulajdonosi viszony és a személyi összeköttetés.

¹ Whale: *Joint Stock Banking in Germany*. i. m. 37. p.

4.1. A hitelkapcsolatok

A hitelösszeköttetést – pontosabban a bank részéről aktívnek minősülő összeköttetést – a nemzetközi gazdaságtörténeti szakirodalom a bank-ipar kapcsolat fundamentumának tekinti. Ebben az összefüggésben csak V. Wellhöner, H. Wixforth és R. H. Tilly már idézett írásaira emlékeztetünk,² melyek szintén elsősorban a hitelkapcsolatok feltárásával jellemzik a bank-ipar viszonyt. Hazai vonatkozásban e kérdéskört kevésbé vizsgálták, de Szász Antal úgy tartja, hogy az iparvállalatok tőkeellátásában döntő szerephez jutott a folyószámlahitel.³ Az is felmerült, hogy a folyószámlahitelek gyors növekedése mind Ausztriában, mind pedig Magyarországon „szoros összefüggésben” volt az iparosodással.⁴ A hitelkapcsolatok jelentőségét kiemeli Berend T. Iván és Ránki György is, amikor azt állítják, hogy „a független iparvállalatok megszerzésének kiindulópontja és leggyakoribb eszköze a bank által nyújtott hitel.”⁵

Amikor tehát a következőkben a bank-ipar viszony ezen lehetséges formájának gyakorlati megvalósulását kíséreljük meg nyomon követni, ezt annak tudatában tehetjük, hogy centrális jelentőségű kérdésről van szó. Egyrészt az ún. „bankszupremácia” szempontjából érdemel figyelmet, hiszen a hitelezés alapozhatta meg „strukturálisan” (Wellhöner) a bankuralmat, ez lehetett a bank számára az az eszköz, ami lehetővé tette befolyásának tartós érvényesítését. Másrészt viszont tisztán közgazdaságilag, az ipari tőkefelhalmozás és forgótőke-szükséglet kielégítése szempontjából is fontos ez a kérdés.

A hitelkapcsolat jellemző típusainak áttekintése során megbecsüljük a rövid- illetve hosszúlejáratú hitelek nagyságát/jelentőségét mind a bankok, mind az iparvállalatok szempontjából. Mivel az országos adatok nem minden kérdésünkre adnak választ, kiemelten vizsgáljuk a PMKB rövidlejáratú hitelkapcsolatait korszakunkban, s néhány jellemző – részben a bankkal kapcsolatban álló – ipari cég oldaláról is közelítünk a problémához. A hitelkapcsolatok kiterjedtségének vizsgálata mellett a hitelezés feltételeivel is foglalkozunk, amely fontos lehet annak eldöntéséhez, hogy a hitelösszeköttetés hierarchikus viszonyt eredményezett-e vagy sem bank és iparvállalat között.

² Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m.; Wellhöner-Wixforth: *Unternehmensfinanzierung durch Banken*. i. m.; Tilly: *German Banking, 1850–1914*. i. m.

³ Szász Antal: *Banküzemtan*. Budapest, 1947. 59–60. p.

⁴ Kövér: *Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése*. i. m. 320. p.; Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 87. p.

⁵ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripára*. i. m. 143. p.

Korszakunkban egy bank rövidlejáratú aktív hitelügyletei során a váltóhitel (váltóleszámtólás) és a folyószámlahitel révén kerülhetett kapcsolatba iparvállalattal.⁶ Utóbbi gyakran az adósok mérlegtételében könyvelték el – különösen a nagyobb pénzintézetek –, de az előlegek értékpapírokra és árukra tételben foglalt kölcsönöket is folyószámlára nyújtották.

4.1. TÁBLÁZAT
A MAGYARORSZÁGI PÉNZINTÉZETEK^a RÖVIDLEJÁRATÚ HITELÁLLOMÁNYA,
1890–1913 (1000 K)

	Váltótárca (A)	%	Folyószámla hitelek ^b (B)	%	Előlegek (C)	%	(D) = (A)+(B)+(C)	%	(D) a vagyton %-ában
1880	290 000	74,4	66 018	16,9	16 938	8,7	389 894	100	37,0
1890	525 034	67,2	154 646	19,8	101 530	13,0	781 212	100	36,0
1895	809 610	56,4	571 770	39,8	53 653	3,7	1 435 033	100	38,7
1900	1 059 046	59,8	590 059	33,3	122 950	6,9	1 772 055	100	36,4
1905	1 348 394	60,0	769 663	34,3	128 221	5,7	2 246 278	100	34,3
1910	2 347 992	56,4	1 549 880	37,2	263 130	6,3	4 161 002	100	39,7
1913	2 884 769	55,1	2 080 577	39,7	272 645	5,2	5 237 991	100	42,3

^a Bankok, takarékpénztárak, földhitelintézetek.

^b Fedezet mellett engedélyezett folyószámlahitelek és adósok.

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő évfolyamai.; *Magyar Statisztikai Közlemények* 35. kötet. A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Budapest, 1913. 104–110., 132–134. p.

A váltóleszámtólás az egyik legrégebb bankügyletként a hazai bankok üzletágai között korszakunkban mindvégig kiemelkedő jelentőséggel rendelkezett. Növekedési dinamikája csak az 1890-es évek első és az 1900-as évtized második felétől volt kisebb a folyószámlahitelekénél (ld.: 4.1. táblázat).

Ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy a publikus bankmérlegek még a valóságosnál is nagyobbak tüntették fel állományát. Mint a PMKB intern mérlegeiből is kiderül, a bankok igyekeztek más mérlegtételeikből – mindenekezt az értékpapírtárcából – ide átcsoportosítani összegeket, mivel a legkönnyebben mobilizálható követelésnek számított és így fokozhatta a közönség bizalmát velük szemben.⁷

⁶ Az irodalomban megtalálható az az álláspont is, hogy az úgymond „köznyelvi” folyószámlahitel helyett helyesebb az üzemi hitel elnevezés, mivel minden banküzemi hitelügyletet folyószámlán kell nyilvántartani. (Szász: *Banküzemtan*. i. m. 54. p.) Mi kitarunk a folyószámlahitel elnevezés mellett, mert ez a mérlegtételek azonosítására alkalmasabb – véleményünk szerint tehát nem csak jogi, hanem közgazdasági tartalma is van –, ezenkívül forrásainkban is ez a terminus szerepel.

⁷ A váltókövetelés behajthatóságára ld. pl.: Szász: *Banküzemtan*. i. m. 50. p.; A váltóra: Kuncz Ödön: *Magyar kereskedelmi és váltójog vázlat*. Budapest, 1922.; Plósz Sándor: *A magyar váltójog kézikönyve*. Budapest, 1895.

Annak ellenére, hogy elvileg kimondottan kereskedelmi hitelfajtáról van szó, a váltóhitelezésnek fontos ipari vonatkozásai is voltak, különösen addig, míg a folyószámlahitel viszonylag fejletlen volt Magyarországon. Közismert, hogy a váltóhitelezés nem csupán a mezőgazdaságban öltött nagy méreteket („parasztváltók”), hanem ezenkívül az ipar bizonyos ágaiban is, főként az élelmiszer-, ezen belül a malomiparban. Még 1913-ban is a malomipari részvénytársaságok 170,7 millió K-s „folyó teher”-összegéből 109,3 millió K-t (64,3%) tett ki a váltótartozás, szemben pl. a vegyipar 124,4 illetve 15,1 millió K-s (12,1%) megfelelő adataival.⁸

Egy kortárs bankember, *Vas Ferenc* szerint mindenképpen elítélendő eljárás az, ha egy ipari cég „90 napi lejáratú váltókkal szerzi be a beruházásokhoz szükséges tőkét,” de ez „csak elvétve fordul elő és akkor is az illető vezető tájékoztatatlanságának vagy könnyelműségének folyománya.”⁹ Ennek ellenére az ipari hitelszükséglet kielégítése során az elvileg rövidlejáratú (3–6 hónap) váltóhitel ún. „lánchitel” formáját ölthette, azaz ismételten megújították az esedékességekor és így a gyakorlatban hosszúlejáratúvá vált.¹⁰ Ez nem csupán Magyarországon, hanem a 19. századi Európa számos országának bankjainál elterjedt gyakorlat volt.¹¹ Mindazonáltal nehéz megítélni, hogy a váltóhitel milyen hányada jelentett hosszúlejáratú hitelt a valóságban.

A PMKB váltóüzletének fejlődése hasonló képet mutat mint az országos adatok, sőt itt a megfigyelt tendenciák még markánsabban jelentkeznek. A váltótárcaállomány korszakunkban ugyan folyamatosan növekedett ez esetben is, de a folyószámlahitelekhez viszonyított aránya drasztikusan csökkent. Sőt a bank folyószámlahitelei már az 1890-es évek elejétől meghaladták a váltóhiteleket. A PMKB esetében adatokkal is bizonyíthatjuk, hogy a váltótárcát különösen nagy gonddal kozmetikázták a bankok: 1913-ban a nyilvános mérlegben 127 662 452 K-s állomány szerepelt, a valóságban azonban – átvitelektől megtisztítottan – csak 99 031 906 K volt a fiókok, a hitelegylet és a központ állománya együttesen. A folyószámlahiteleknél ugyanezen adatok enyhe ellenkező irányú torzítást jeleznek: a megfelelő adatok 281 388 447 K, illetve 283 030 271 K voltak – szintén a fiókokat is figyelembe véve.¹²

Az 1913-as váltótárca belső összetételéről az intern mérlegek alapján kaphatunk képet – korábban a mérlegmelléletek nem részletezték az állományt. A központnál

⁸ *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXI* 1913. Budapest, 1915. 124–125. p.

⁹ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 134. Az ipari hitel szervezése. 11. Vas Ferenc referátuma.

¹⁰ Blum Bruno: *Pénzgazdaságunk és a vidéki intézetek*. Budapest, 1900. 5. p.

¹¹ Erre ld.: Jean Bouvier: Banktőke, ipari és pénzügyi XIX. századi francia növekedésben. *Történelmi Szemle*, 1976. 601. p.

¹² OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 191. cs.; 192. cs. (Amennyiben a továbbiakban másként nem jelezük, a PMKB intern mérlegadatainak forrása: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 1892. decemberi mérleg: 18. cs.; 1896. decemberi mérleg: 43. és 44. cs.; 1901. decemberi mérleg: 79. és 80. cs.; 1906. decemberi mérleg: 115., 116. és 117. cs.; 1910. decemberi mérleg: 159. és 160. cs.; 1913. decemberi mérleg: 191. és 192. cs.)

leszámított 85 048 000 K értékű váltóból a pénzintézetek részesedtek a legnagyobb arányban, 50 356 000 K-val (59,2%).

A központnál legnagyobb váltóhitelben részesült ipari cégek a következők voltak:¹³

Erzsébet Gőzmalom Társaság	1 850 000,
Bácsmezei Cukorgyár	1 450 000,
Budapesti Ásványolajgyár	1 415 000,
Hungária Műtrágya- Kénsav és Vegyipar	800 000,
Schlick–Nicholson Vagon és Hajógyári Rt.	426 000,
Magyar–Belga Fémipar	400 000,
Hungária Cipőgyár	365 000,
Székpataki Erdőipar	336 000,
Biharszilágyi Olajipar	290 000,
Danica Boszniai Ásványolaj- és Vegyigyár	270 000,
Kammer Testvérek Textilipar	256 000,
Magyar Üveggyári Művek	233 000,
Egyesült Téglá- és Cementgyár	217 000,
Bőrgyár Rt. ezelőtt A. H. Suess	210 000 K.

A vállalatok legtöbbször váltóhitelkerettel rendelkezett a banknál, amely leegyszerűsítette e hitel igénybevételét számukra.

Az iparvállalatok hitelhányadát közvetett módon határozhatjuk meg, mivel a bank által „vidéki cégek, budapesti cégek” elnevezés alá sorolt adósok 30 825 000 K-s hitelösszegéből csak a 100 000 K-s hitelt elérő cégek állományának megoszlása ismert, amely összesen 24 648 000 K-ra rúg. Ebből 10 214 000 K (41,4%) a hazai ipari részvénytársaságok állománya. Ha a „vidéki cégek, budapesti cégek” állományának egészében, tehát nem csak a 100 000 K-n felüli adósoknál, ugyanez a megoszlás – aminek feltételezése semmiképpen sem jelenthet az ipari részesedés hátrányára való torzítást, hiszen a kisebb hitelösszegeket nagyobb valószínűséggel kisebb, nem részvénytársasági vállalkozások jegyezték –, akkor összesen 12 773 713 K-s ipari állománnyal számolhatunk. Ez a központ egész váltótárca-állományára vonatkoztatva 15,01%-os, mérsékelt arányt jelent.

¹³ Mint már említettük, iparvállalat, ipari cég elnevezések alatt – amennyiben másként nem jelezzük – részvénytársasági vállalatokat értünk.

4.2. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK RÖVIDLEJÁRATÚ HITELÁLLOMÁNYÁNAK
VÁLTOZÁSA^a, 1892–1913 (K)

	Folyószámlahitel ^b (A)		Váltóhitel (B)		(B)/(A)
	Összege	A vagyon %-ában	Összege	A vagyon %-ában	
1892	47 276 662	18,2	44 740 076	17,3	0,946
1896	31 792 663	8,6	21 776 096	5,9	0,685
1901	81 718 566	15,6	53 774 545	10,2	0,658
1906	119 748 872	16,8	69 451 859	9,7	0,580
1910	164 156 058	17,4	68 429 550	7,2	0,417
1913	224 694 076	18,5	85 048 000	7	0,379

^a A központ állománya.

^b Adósok valamint előlegek értékpapírokra és árukra folyószámlában.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (Saját számítás.)

A rövidlejáratú hitelek másik típusára, a folyószámlahitelre áttérve, emlékeztünk arra, hogy a bankoknak ez a tőkekihelyezési formája a fejlettebb pénzügyekkel rendelkező országokban és régiókban a vizsgált korszakban már háttérbe szorította a váltóhitelt.¹⁴ Magyarországon ez a folyamat lényegesen lassabban haladt (lásd: 4.1. táblázat), sőt a világháborúig csak egyes pénzintézeteknél – döntően fővárosi nagybankoknál – zajlott le, ahol a folyószámla korszakunkban mindvégig központi tényezője volt az ügyfélforgalomnak.¹⁵

Folyószámla-kapcsolat akkor keletkezett, ha két fél (esetünkben a bank és egy ipari cég) közötti pénzügyi követeléseket nem egyenként rendezték, hanem egy számlán tartották nyilván, s csak periodikusan összegezték azt. A mérleget felállítva a két oldalon összesítették a tételeket, egyenleget készítettek, s így valamelyik oldalon felesleg (esetleg egyensúly) mutatkozott. A bank ügyfele tehát tartozhatott a banknak, esetleg hitelezhetett neki. (Utóbbi esettel később foglalkozunk.) Ezáltal aktív és passzív üzletek egyaránt folyószámlán jelentkezhetek. A bank szolgáltatásai (pl. értékpapírok kezelése, fizetések lebonyolítása stb.) általában szintén feltételezték az ügyfél folyószámlanyitását. Megállapodás szabályozta azt, hogy milyen összeggel és mennyi ideig tartozhatott az ügyfél a banknak. A feltételek – mint erről még szó lesz – a mindenkori általános gazdasági körülmények mellett az ügylet

¹⁴ Komlos: *The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century*. i. m. 142. p.

¹⁵ Kövér: *Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése*. i. m. 319–320. p.

kockázatától illetve a bank és az ügyfél erőviszonyaitól függhettek. Az ipari cégek számára azért volt előnyös a folyószámlahitel, mert hitelkeretüket tetszés szerint vehették igénybe és csak a tényleges tartozásuk után fizettek kamatot. Ezzel állandó hitelforráshoz jutottak, amit üzemi hitelszükségletük fedezésére fordíthattak.

A PMKB folyószámlahitelei esetében előnyösebb forrásadottságokkal számolhatunk, mint a váltótárcánál, azaz ennek megoszlásáról már kezdettől rendelkezünk részletes kimutatással (lásd: 4.3. táblázat). 1892-ben a folyószámlahiteleken belül a folyószámlahitel értékpapírfedezettel – vagy másként előlegek értékekre folyószámlán – elnevezésű tétel még igen jelentős volt, 20 079 166 K-ra rügott. Ez az állomány döntően kisebb kereskedőcégek hiteleit tartalmazta, ugyanakkor egyetlen ipari részvénytársaságot sem foglalt magában, sőt vasúti vállalatot és bankot, takarékpénztárt is csak keveset – a legnagyobb az Arad–Csanádi Gazdasági Takarékpénztár 360 050 K-s hitele volt.

4.3. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK FOLYÓSZÁMLAHITELEI ÉS AZOK IPARI
VONATKOZÁSAI, 1892–1913 (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Előlegek értékekre folyószámlán és adósok (A)	47 276 662	31 792 663	81 718 566	119 748 872	164 156 058	224 694 076
Ebből hitelek ipar- vállalatoknak (B)	207 212	1 812 010	13 519 586	19 306 971	52 350 321	70 040 511
(B) az (A) %-ában	0,44%	5,7%	16,5%	16,1%	31,9%	31,2%
Vagyon összesen	256 635 460	371 442 148	525 201 533	714 634 790	945 953 053	1 212 854 412
(B) a vagyon %-ában	0,08%	0,49%	2,57%	2,7%	5,53%	5,77%

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (Saját számítás)

A folyószámlahitel-állomány másik összetevője, az adósok tétele 1892-ben a belső mérleg szerint 27 197 496 K-t tett ki.¹⁶ Itt is csupán néhány ipari társaságot találhatunk, s ezek is alacsony összeggel tartoztak a banknak: a Magyar Kender- és Lenipari Rt.-é 72 000 K, a Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyiparé 53 490 K, a Budapesti Ásványolajgyáré 45 920 K, az Első Magyar Szövő- és Kötőgyáré 12 210 K, míg a Fiumei Bútorgyáré 9 456 K, a Váci Hengermalomé 5 722 K, az

¹⁶ Adatgyűjtésünket a 200 K-n felüli hitelállományú hazai részvénytársaságokra korlátoztuk, amely azonban minimális hibahatárok között tartja eredményünket. (A forintban megadott összegeket a későbbi évekkel való könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért átszámítottuk koronára.)

Első Magyar Vegyipari Rt.-é 3 458 K volt, sőt az Újvidéki Első Gőzmalom is az elsők között volt a maga 304 K-s, minimális hitelállományával. Az iparvállalatok együttesen az adósok tételének 0,76%-ával, azaz 207 212 K-nyi állománnyal rendelkeztek.

Adatgyűjtésünket összegezve azt mondhatjuk, hogy 1892-ben a PMKB folyószámlahiteleinek csak igen alacsony hányadát, 0,44%-át nyújtották ipari részvénytársaságoknak.

Négy évvel később, 1896-ban a bank által nyújtott folyószámlahitelek nagysága 31 792 663 K volt, a következő megoszlásban: az előlegek értékpapírokra folyószámlán tétel 12 896 613 K, míg az adósoké 18 896 050 K. Ezen belül az ipari társaságok hitelállománya 1 812 010 K-ra rúgott,¹⁷ amely 5,7%-ot jelentett. Ez a négy évvel korábbi állapothoz képest már jelentős növekedés, jóllehet az elmozdulás az egy százalék alatti, igen alacsony szintről következett be. A vállalatok ágazati megoszlása esetlegesnek tekinthető, annál is inkább, mivel az állomány nagy részét egyetlen kiemelkedő tétel, a Popper Lipót Faipar 1 319 834 K-s hitele összpontosította. A többi iparvállalat folyószámla-hitelállománya még mindig viszonylag szerény volt: az Első Magyar Gyapjúmosó és Bizományi Rt. 213 001 K, az Orsovai Petróleumgyári Rt. 75 194 K, a Hunnia Gépgyár 35 540 K, az Első Magyar Szövő- és Kötőgyár 33 584 K, a Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű 11 821 K, a Hazai Aszfaltipari Rt. 9 610 K, a Magyar Automatagyár 9 277 K, a Fiumei Bútorgyár 1 925 K, az Első Magyar Gazdasági Gépgyár 1 880 K, a Hazai Üvegipar 1 277 K hitellel rendelkezett ekkor.

1901-ben a dinamikusan növekvő folyószámlahitelek 81 718 566 K-s értékéből arányaiban is lényegesen nagyobb összeg, 13 519 586 K, azaz 16,5% jutott ipari vállalkozásoknak. A bank ipari kapcsolatainak expanzióját azonban ismét egyetlen cég, az Egyesült Építő és Ipar 8 410 523 K tartozása magyarázza, amely az állomány közel 2/3-át (!) tette ki. Ugyancsak a nagyobb adósok közé tartozott az Egyesült Villamossági Rt. 1 641 725 K, a Magyar Gyapjúáru-, Katonaposztó- és Takarógyár 1 470 307 K és a Besztercenaszódi Faipar 497 910 K hitelállománnyal. A további sorrend a következő volt: Első Magyar Gyapjúmosó 473 853 K, Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyipar 406 362 K, Hofherr és Schrantz Gépgyár 145 368 K, Kosmos Műintézet Kő- és Könyvnyomda 102 385 K, Magyar Textilipar 33 798 K, Putnoki Műmalom 23 646 K. A kissé nehézkes felsorolás ezúttal is illusztrálja, hogy relatíve alacsony hitelekkel a bank legnagyobb ipari adósai közé kerülhetett egy cég, ami önmagában is a bank ipari hitelüzleteinek korlátozott, kevésbé diverzifikált voltára utal a századfordulón.

1906 végére a folyószámlahitelek összege 119 748 872 K-ra nőtt. A legnagyobb iparvállalatoknak nyújtott kölcsönök a következők voltak:

¹⁷ Az 1000 K-n felüli tartozások.

Királymalom Hedrich és Strausz	4 987 505,
Magyar Gyapjúáru-, Katonaposztó- és Takarógyár	3 187 740,
Egyesült Építő és Ipar	1 306 972,
Kaláni Bánya és Kohó	1 249 205,
Egyesült Magyarhoni Üvegyárak	462 399,
Felten és Guillaume Kábel-, Sodrony- és Sodronykötélgyár	460 240,
Erzsébet Gőzmalom Társaság	434 546,
Esztergom–Szászvári Kőszénbánya	415 855,
Salgótarjáni Palackgyár	355 867,
Budafoki Zománcédénysajtoló- és Fémárugyár	283 408,
Budapesti Téglá- és Mészégetőgyár	278 283,
Bihar–Szilágyi Olajipar	263 530,
Budapesti Ásványolajgyár	230 078,
Magyar Építő- és Ipar	198 295,
Magyar Acélárugyár	113 860,
Első Magyar Kötő- és Szövőgyár	108 867 K.

Ekkor összesen 19 306 971 K-t tettek ki az ipari hitelek, azaz arányuk (16,1%) lényegében stagnált az öt évvel korábbihoz képest.

A „második Gründerzeit” rajta hagyta nyomát a bank mérlegein is. Így 1910-re a folyószámlahitelek 164 156 058 K-ra emelkedett összegéből 52 350 321 K (31,9%) volt ipari jellegű, amely az évtized közepi adatokhoz képest igen jelentős, közel kétszeresére való növekedést jelent arányaiban is. Az adósok összetétele is diverzifikáltabb, de a legnagyobb ügyfelek listáján továbbra is sok az egyezés a korábbiakkal:

Királymalom Hedrich és Strausz	6 981 987,
Danica Boszniai Ásványolaj- és Vegyigyár	5 356 770,
Magyar Gyapjúáru-, Katonaposztó- és Takarógyár	4 103 300,
Danubius Textilművek	2 471 170,
Egyesült Téglá- és Cementgyár ¹⁸	2 251 753,
Magyar Aszfalt	1 927 429,
Nicholson Gépgyár	1 520 066,
Kammer Testvérek Textilipar	1 511 760,
Zombori Hengermalom	1 456 200,
Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.	1 435 210,
Székkpataki Erdőipar	1 266 390 K.

¹⁸ Korábban Egyesült Építő és Ipar Rt.

1913-ra a folyószámlahitelek összege tovább nőtt, 224 694 076 K-ra, amelyből a három évvel azelőttinél arányaiban valamivel kevesebbet, 70 040 511 K-t (31,2%) nyújtottak ipari társaságoknak. A legnagyobbak az alábbi adósok voltak:

Királymalom Hedrich és Strausz	6 482 006,
Fejérmegyei Cukorgyár	4 795 545,
Egyesült Téglá- és Cementgyár	4 678 469,
Schlick–Nicholson Vagon- és Hajógyári Rt.	4 357 797,
Magyar Gyapjúáru-, Katonaposztó- és Takarógyár	3 642 083,
Danica Boszniai Ásványolaj és Vegyigyár	3 225 046,
Egyesült Izzólámpa és Villamosság Rt.	2 937 516,
Zombori Hengermalom	2 897 258,
Székpataki Erdőipar	2 613 395,
Kammer Testvérek Textilipar	2 542 605,
Magyar Aszfalt	2 093 554,
Danubius Textilművek	1 973 054,
Pancsovai Gőzmalom	1 515 191 K.

Az ipari hitelezés növekedése nyilvánvaló tendencia korszakunkban, amely különösen a századforduló előtti néhány évben, s az 1900-as évtized második felében gyorsult fel. Ugyanakkor – legalábbis a PMKB esetében – összességében nem állíthatjuk azt, hogy a folyószámlahitelek növekedése döntően az ipari hitelezésre vezethető vissza. Még a világháború előtt is a folyószámlahiteleknek kevesebb mint 1/3-át vették igénybe ipari részvénytársaságok. Egyedül az 1900-as évtized második felének nagy ipari expanziója során adta a növekedés háromnegyedét az ipari állomány.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az ipari vonatkozású tőkekihelyezések növekedésében bizonyosan tükröződik, hogy az általunk – adathiány miatt – részletesen nem vizsgált váltóállománytól mindinkább a folyószámlahitelek felé toldott el az ipari hitelezés. Feltételezhetően felerősíti ezt a nem társasági ipari cégek figyelmen kívül hagyása is számításainkban. Az idő előrehaladtával – főként a századforduló követően – az ipari aktivitás mind nagyobb része köthető a részvénytársaságokhoz, s így azok növekvően jelenhetnek meg adatainkban is, az ipari hitelezés ténylegesnél nagyobb növekedési dinamikáját jelezve.

A korszak első felében gyakran igen egyenetlenül oszlott meg az ipari hitelállomány. A legszélsőségesebb példa erre az 1901-es év, amikor nem csak a hiteleknek, hanem a 19 277 358 K-s összes ipari tőkekihelyezésnek közel felét egyetlen cég, az Egyesült Építő és Ipar folyószámla-tartozása tette ki (8 410 523 K). Az 1900-as évtized második felében – ha nem is ilyen mértékben – a hitelállomány megoszlása továbbra is erősen koncentrált maradt. 1910-ben a tíz legnagyobb ügyfél 29 015 645 K-val, azaz a hitelek 55,4%-ával tartozott a banknak.

A bank-ipar kapcsolatot vizsgálva nem csak a bankok által hitelezett összegek nagysága, hanem a kölcsönök feltételei is figyelmet érdemelnek, melyekre vonatkozólag már eddig is tettünk néhány futó megjegyzést.¹⁹ A feltételek legfontosabb változói természetesen a hitelnyújtás tartama és kamata voltak. Nyújthatták a kölcsönt egészen rövid időre, de több évre terjedő periódusra is, sőt idényszerű hitellel is találkozhatunk. Gyakran nehéz megállapítani, hogy a folyószámlahitel rövid- vagy hosszúlejáratú volt-e. Az azonban bizonyos, hogy nem volt ritka a „line-credit” jelensége, hiszen számos cég igen gyakran szerepelt a legnagyobb adósok között. Az Egyesült Építő és Ipar (későbbi neve Egyesült Téglá- és Cementgyár) mellett a Magyar Gyapjúár-, Katonaposztó- és Takarógyár szinte korszakunk egésze során ezek közé tartozott, míg az 1900-as évtized közepétől a Királymalom, a korszak végén pedig a Danica Boszniai Ásványolaj- és Vegyigyár, a Kammer Testvérek Textilipar, a Magyar Aszfalt, az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. voltak ilyenek. Az 1913-ban 12 legnagyobb adós közül 11 három évvel korábban is ebbe a kategóriába tartozott. Ez is mutatja, hogy bár a folyószámlahitel jellegéből adódóan elvileg – a váltóhitelhez hasonlóan – rövid lejáratú hitelforma volt, s e hitelfajta általában 1–3–6 hónapos kölcsönös felmondási időt állapítottak meg,²⁰ itt is fennállt a lehetősége annak, hogy rendszeres meghosszabbítással, gyakorlatilag hosszúlejáratúvá tegyék. A folyószámlák esetenkénti beruházási kölcsönként való funkcionálására számos esetben közvetlen bizonyítékkal is rendelkezünk. A Pesti Hengermalom Társaság 1908 októberében „építés céljaira” 2,5 millió K hitelt kapott 5 évre, valamint ettől elkülönítve „folyóüzlet céljaira” 1 milliót, lényegesen alacsonyabb kamatra.²¹ A Magyar Általános Kőszénbánya is 1898. dec. 13-án – az esetleges meghosszabbítás lehetőségével – 3 évre kapott folyószámlahitelt.²² 1909-ben a Nicholson Gépgyár szintén 3 évre jutott 1 500 000 K kölcsönhöz a banktól évi 15 000 K átalányjuttalék és a bankkamatláb feletti 1% kamat ellenében.²³

A bankárok maguk is elismerték ezt a gyakorlatot. *Vas Ferenc* így nyilatkozott erről: „A helyes eljárás ilyen esetben az, hogy a hitelt valamely bank útján hosszabb időre, néhány esztendőre kell beszerezni és ezen hitel lejáratá előtt jó idővel kell annak meghosszabbításáról gondoskodni, a mennyiben időközben a hitelnek refundálása új tőke beszerzése által nem sikerült.”²⁴

Ugyanúgy, mint a váltóhitelek meghosszabbítása, a folyószámlahitelek prolongálása sem csak hazánkban volt elterjedt gyakorlat. A *Richard Rudolph* nyomán

¹⁹ A feltételekre ld.: OL Z 34. PMKB. Ügyvezető igazgatósági jegyzőkönyvek.; OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek.

²⁰ Ld. pl. a Soukup és Korb Hímzőipar Rt. 1909-es hitelszerződésének fél éves felmondását: OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1909. júl. 14. 1480.

²¹ OL Z 34. PMKB. Ügyvezető igazgatósági jegyzőkönyvek. 1908. okt. 19. (A továbbiakban: OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk.)

²² OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1898. dec. 13.

²³ OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1909. július 14. 1479.

²⁴ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 134. Az ipari hitel szervezése. *Vas Ferenc* referátuma.

már idézett korabeli osztrák szerző, *Friedrich Hertz* szerint az osztrák ipar – pl. a vevők késedelmes fizetése miatt – arra „kényszerítette” a bankokat, hogy a folyószámlahiteleket gyakorlatilag hosszúlejáratúvá alakítsák.²⁵ *Hertz* azt is kiemeli, hogy a bankok által nyújtott hitelek java része valamilyen formában kötődött a mezőgazdasághoz, ami ugyancsak közrejátszott gyakori hosszúlejáratúvá alakulásukban.

A bank legnagyobb adósainak relatív állandósága nem csupán a folyószámlahitel gyakori „line credit”-té alakulását bizonyítja, hanem azt is mutatja, hogy a bank meglehetősen állandó iparvállalati üzletkörrel rendelkezett. Szintén erre utal a legnagyobb váltókölcsonben részesülő és a folyószámlaadósok közötti jelentős mértékű egyezés is 1913-ban.

A kamatot szinte minden esetben a bankkamatlábihoz viszonyítva határozták meg: szintje 0,5-2%-kal, de leggyakrabban 1-1,5%-kal magasabban húzódott. Ezzel párhuzamosan gyakran kikötöttek azonban minimális vagy maximális értéket. Az 1900-as évtized végén pl. ha kamatminimum szerepelt a hitelmegállapodásban, az általában 6%-ban volt rögzítve. Ugyancsak igen gyakori volt a kamaton felüli jutalék meghatározása is. Ennek összege általában egy periódusra, rendszerint negyedévre vonatkozott, s összege 0,25 ezreléktől 0,25 százalékig terjedhetett. Igazodhatott a folyószámla forgalmához, de esetenként a hitelkeret vagy a ténylegesen igénybe vett hitelösszeg, esetleg „a legnagyobb tartozási összeg” alapján számították.

A bank szempontjából igen kedvező lehetett a jutalékátalány rögzítése. Ilyen fix összegű külön jutalékkal például abban a formában találkozhatunk, hogy a bank egy éven belül nyilatkozhatott a hitelszerződés meghosszabbításának igényéről; ha lemondott róla, akkor fix összegű jutalékot kapott az ipari cégtől.

A folyószámlahiteleket – mivel jelentős kockázattal jártak – általában az ügyvezető-igazgatóság hagyta jóvá, s a PMKB-nál gyakran bekerültek az említett Zöldkönyvbe. A bank fedezetet is megkövetelhetett a hitelnyújtás során. A PMKB igazgatósági ülési jegyzőkönyvébe 1908-ban így jegyezték be egy ilyen hitelt: „Beton társaságnak (ti. a Beton Híd- és Mélyépítő Rt.-nek – T. B.) 400 000 K hitelt adunk 1 1/2% plus, minimum 5 1/2% folyószámlahitel formájában, de jogunk van bármikor váltókat kivánni és azokat eskomptálni.”²⁶

Fedezet nélküli hitelben azok a cégek részesültek, melyekről a bank megfelelő információkkal rendelkezett, esetleg hosszabb üzleti kapcsolat során megbízhatónak bizonyultak. Nyújthatott azonban a bank folyószámlahitel jelzálogi bekebelezésre is, s ekkor a fenti szigorú kapcsolattartás nem volt ennyire nélkülözhetetlen számára. Ezenkívül – kis mértékben – léteztek ún. személyi hitelek, melyeket egy-egy megbízhatónak ítélt személy illetve vállalata részére utalt ki a bank.

²⁵ Idézi: Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary*. i. m. 89–90. p.

²⁶ OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1908. júl. 7. 1355.

A hitel megadásának gyakran velejárója volt részletesebb információk beszerzése, aminek módja lehetett egy megbízható személy delegálása a céghez. Ezáltal a bank és a hitelt igénybe vevő cég között intézményesült kapcsolat jött létre. A folyószámlahitelek kisebb hányadánál a szerződésbe foglaltak egyéb garanciákat is, mint pl. bekebelezést a cég ingatlanaira, de megkövetelhetett a bank értékpapír-fedezetet is. Bevett gyakorlat volt az is, hogy a bank kizárólagos bankösszekötötést írt elő az ipari cégnek. Meg kell említenünk még az opció kikötésének lehetőségét a következő részvénykibocsátás esetére, esetleg az átvétel árfolyamának előzetes szabályozásával együtt. 1909 júliusában a PMKB úgy nyújtott 100 000 K folyószámlahitelt a Grafikai Intézet és Számlakönyvek Gyárának, hogy a szokásos feltételek mellett a cégtől bármikor követelhetette 100 000 K új részvény kibocsátását, s biztosította a maga számára a lehetőséget annak al pari, azaz névértéken történő átvételére.²⁷ Találkozhatunk azzal a záradékkal is a szerződésben, hogy a megkötött opcióról való lemondás esetén a banknak fix összegű jutalék járt.

A kölcsönök feltételei tehát igen sokszínűek lehettek, s a hitelkapcsolat elvileg lehetőséget nyújthatott a banknak arra, hogy befolyást gyakoroljon az iparvállalatra – egyrészt a hitel felmondása vagy az új hitel megtagadása révén, másrészt a pénzügyi tranzakciók során nyújtott kedvezmények által. Ez a potenciális hatalmi viszony azonban természetesen nem jelentette azt, hogy a hierarchikus jegyek a valóságban is mindig jelentkeztek a bank-ipar kapcsolatban. A banktól illetve annak hiteleitől való függőség lényegesen nőhetett illetve csökkenhetett pl. az ipari cég pénzügyi nehézségei illetve stabilitása függvényében. Az általános gazdasági helyzet is igen változatos módon hatott a bank-ipar viszonyra: ipari depresszió idején a bank javára toldóhattak el az erőviszonyok, pénzbőség idején pedig az ipari cég kerülhetett jobb alkupozícióba.

Jelentős mértékben érinthette a bank-ipar kapcsolatot a bank és az ipari cég egymáshoz viszonyított mérete is. A nagyobb cégek esetében a bank befolyása lényegesen alacsonyabb fokú volt. Nem csupán azért, mert – mint látni fogjuk – ezek gyakran és növekvően képesek voltak önfinanszírozásra, hanem mert ezek pénzügyi tranzakciói gyakran olyan méretűek voltak, hogy több bank részvételét is igényelték, ami növelte az iparvállalat mozgásterét. A PMKB a Wiener Bankverein mellett más bankokkal is sorozatosan nyújtott közös hiteleket a Rimamurány-Salgótarjáni Vasműnek az 1900-as évtizedben.

Az önfinanszírozás lehetőségét még a legtokeigényesebb iparágak vállalatainál sem zárhatjuk ki, de jelentős változó lehetett a hitel abszolút nagysága is. A bank maga is kiszolgáltatóvá válhatott adósának, különösen, ha jelentősebb összeget hitelezett annak.²⁸ A PMKB esetében erre az Egyesült Építő és Ipar lehet példa, amelynek

²⁷ OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1909. júl. 14. 1482.

²⁸ Erre mutat rá: Richard Swedberg: *Ökonomische Macht und wirtschaftliches Handeln. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 39. (1987. Sonderheft) 164. p.

a bank a századfordulón mamuthiteleket nyújtott, de a cég hamarosan pénzügyi nehézségekbe került. A bank vezetése ekkor kénytelen volt megállapítani, hogy a visszafizetés kétséges, s többször átütemezte a hiteleket.

A bankok ipari hitelezésének jelentősége igazán csak akkor ítélni lehet meg, ha az iparvállalatok oldaláról is megvizsgáljuk a kapcsolatot, választ keresve arra a kérdésre, hogy a bankok rövidlejáratú hitelezésének növekedése az ipar fokozódó függőségét jelentette-e a bankhitelektől? A kérdés maradéktalan megválaszolását nehezíti, hogy átfogó, az összes hazai pénzügyi intézet iparvállalati hitelállományára – vagy az ipar bankhiteleire – vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk. Ezért a Kereskedelmi Bank és az egyes iparvállalatok adataira vagyunk ráutalva.

Hasonló problémába ütközve a német irodalomban *Wellhöner* a nyilvános iparvállalati mérlegek hitelezők tételének az állótkéhez viszonyított arányának alakulásából von le következtetéseket.²⁹ Feltételezi, hogy ez kifejezheti a bankhitelek arányának alakulását az iparvállalati felhalmozásban, azt, hogy az iparvállalat függősége nőtt vagy csökkent a „line credit”-té vált hitelektől. Néhány hazai ipari nagyvállalat példája azt mutatja, hogy a hitelezők tétel alig vagy egyáltalán nem tartalmazott bankhiteleket, hanem csupán más iparvállalatokkal szembeni kötelezettségeket, amit a korban „árudósok”-nak neveztek (lásd: 4.5. és 4.6. táblázat). A mérleginterpretáció ezen problémáját figyelembe véve, az ilyen jellegű számítások eredményeit – hazai viszonylatban – óvatosan kell kezelnünk.

Ennek tudatában egy ipari nagyvállalati mintán – ahol az egyes mérlegtételek összehasonlítására kedvezőbbek a feltételek, mint az összes iparvállalat esetében – *Wellhöner*hez hasonlóan mi is elvégeztük e számítást (lásd: 4.4. táblázat). A mintába az 1912-ben 10 millió K alaptőkét elérő ipari részvénytársaságok kerültek. 1912-ben 9 ilyen cég létezett (Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernád völgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt. és a Ganz Villamossági Gyár).³⁰ A korábbi években (1896, 1901, 1906) is ugyanezen vállalatok mérlegeit vizsgáltuk.³¹

Számításunk azt mutatja, hogy a hitelezők állótkéhez viszonyított aránya – jóllehet 1906 jelentős kivétel – tendenciájában csökkent. *Wellhöner* interpretációja szerint ez *Hilferding* tézisének érvénytelenségét jelenti az iparvállalatok fokozódó banki eladósodottságáról.

²⁹ *Wellhöner: Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich.* i. m. 64. p.

³⁰ A röviddel azelőtt megalakult Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Rt.-t nem vettük fel a mintába.

³¹ A 9 vállalat közül 1896-ban 6, 1901-ben 7, 1906-ban szintén 7 működött.

4.4. TÁBLÁZAT
IPARI NAGYVÁLLALATI MINTA^a ÁLLÓTŐKÉJÉNEK ÉS HITELEZŐK
MÉRLEGTÉTÉLÉNEK ALAKULÁSA, 1896–1912 (1000 K)

	Állótőke (A)	Hitelezők (B)	(B) az (A) %-ában
1896	69 662	20 836	29,9
1901	113 471	29 245	25,8
1906	127 820	44 189	34,6
1912	232 573	41 179	17,7

^a A minta összetétele: Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt. és a Ganz Villamossági Gyár. A kiválasztás szempontjait lásd a szövegben.

Forrás: *Magyar Compass* megfelelő kötetei. (Saját számítás.)

Ezt az eredményt megerősíti a két legnagyobb alaptőkéjű hazai ipari társaság, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű és a Salgótarjáni Kőszénbánya Kereskedelmi Bankkal kialakított hitelkapcsolatainak alakulása, amit különösen érdekessé tesz számunkra az a tény, hogy e vállalatokat a korábbi kutatás a bank érdekkörébe sorolta.³²

4.5. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK HITELEI A SALGÓTARJÁNI
KŐSZÉNÁNYÁNAK ÉS AZ IPARVÁLLALAT BETÉTEI A BANKNÁL, 1892–1913 (K)

	Az iparvállalat hitelezők állománya	A bank hitele	Betét a banknál
1892	1 476 006	–	–
1896	4 225 112	–	401 098
1901	2 040 906	–	756 607
1906	3 403 404	–	*
1910	4 007 165	–	5 435 693
1913	3 775 834	–	2 481 523

* 1906 betéteiről nem rendelkezünk adattal.

Forrás: OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet.; OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (Saját számítás.)

³² Berend–Ránki: *Magyarország gyáripára*. i. m. 149–150. p.

4.6. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK HITELEI A RIMAMURÁNY–SALGÓTARJÁNI
VASMŰNEK ILLETVE AZ IPARVÁLLALAT BETÉTEI A BANKNÁL, 1892–1913 (K)

	Az iparvállalat hitelezők állománya ^a	A bank hitele	Betét a banknál
1892	1 431 012	–	–
1896	5 959 720	–	–
1901	4 548 959	42 583	–
1906	7 258 047	–	^b
1910	3 578 990	–	918 394
1913	4 417 974	–	3 043 875

^a A vállalat mérlegelési rendjének megfelelően mindig a következő év június 30-i állapot.

^b 1906 betéteiről nem áll rendelkezésre adat.

Forrás: *Magyar Compass* megfelelő kötetei.; OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (Saját számítás.)

A vállalati mérlegekből azt láthatjuk, hogy bármilyen mutatót veszünk is alapul, korszakunkban – kis megingásokkal – csökkent a Salgótarjáni Kőszénbánya adósságainak jelentősége. 1892-ben a hitelezők mérlegtétel állománya még a saját tőke 57,02%-át, azaz meglehetősen magas arányt tett ki. Négy év múlva ez 51,5%-ra csökkent, s 1901-re már igen drasztikusan visszaesett, 12,69%-ra. Ezután viszonylagos romlás következett be ebben a mutatóban (1906: 17,86%), de ez csak időleges volt, mert 1910-ben tovább csökkent 9,94%-ra, 1913-ban pedig 9,14%-ra. Lényegében ugyanezt a tendenciát tapasztalhatjuk, ha a saját tőke helyett a vagyont választjuk viszonyítási alapul: 16,66%, 22%, 7,48%, 10%, 6,55%, 5,6% voltak az arányok ugyanezen években.³³

A tendencia egyértelműen az önfinanszírozás, illetve a hosszúlejáratú tőkeszükséglet növekedése, s ennek a tőkepiacról való közvetlen fedezése irányába mutat. Mint a 4.5. táblázat mutatja, a PMKB hitelei gyakorlatilag nem jutottak szerephez a vállalat finanszírozásában. Ellenkezőleg: rendszeresen az iparvállalat helyezett el – esetenként igen tetemes összegű – betéteket a bankban.

Szinte azonos a kép, amelyet a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű adatainak hasonló táblázatából nyerünk (4.6. táblázat). Ugyancsak megerősítik ezt a Rima igazgatósági ülési jegyzőkönyvei is, melyekben műszaki, üzemviteli ügyek dominálnak, s pl. 1895 és 1898 között alig található utalás bármiféle bankkapcsolatra

³³ OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet. (Saját számítás.)

vonatkozóan. Ezenkívül a Rima nem csupán saját üzemének finanszírozására volt képes, hanem törekedett a „csatlakozott vállalatok” bankadósságainak teljes kifizetésére is. E célra gyakran alaptőke-felemeléssel biztosította a forrásokat: 1909 nyarán a részvénykibocsátás előkészítését jellemzően azzal indokolták az igazgatósági ülésen, hogy „a vállalatra nézve felette előnyös, ha figyelemmel a közeli investíciókra, de a csatlakozott vállalatok bankadósságának kifizetése céljából is, nagyobb szabad tőke felett rendelkezik...”³⁴

Az iparvállalati önfinanszírozás, a saját tőkefelhalmozó-képesség másik mutatója lehet az, hogy a profitból mennyit fordítottak felhalmozásra az iparvállalatok. Erre a leírásokból és a felhalmozott tartalékokból következtethetünk.³⁵ Ezek alakulását egy iparvállalati minta esetében a 4.7. táblázat mutatja. A mérleginterpretáció problémái itt nem jelentkeznek olyan zavaróan, mint az előzőekben, így megállapíthatjuk, hogy a trend egészen egyértelmű. A 9 legnagyobb hazai ipari részvénytársaság 1896 és 1912 között mind nagyobb mértékben vált képessé arra, hogy saját erőből finanszírozza felhalmozását.

4.7. TÁBLÁZAT
IPARI NAGYVÁLLALATI MINTA^a ÖNFINANSZÍROZÓ-KÉPESSÉGÉNEK ALAKULÁSA,
1896–1912 (1000 K)

	1896	1901	1906	1912
Állótőke (A)	69 662	113 471	127 820	232 573
Leírások és tartalékok (B)	25 220	50 255	74 803	163 040
(B) az (A) %-ában	36,2	44,3	58,5	70,1

^a A minta összetétele: Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernád-völgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt. és a Ganz Villamossági Gyár. A kiválasztás szempontjait lásd a szövegben.

Forrás: *Magyar Compass* megfelelő kötetei. (Saját számítás.)

Amennyiben a PMKB ipari folyószámla-hitelezésének jelentőségét az ipar szempontjából kívánjuk felmérni, legcélszerűbbnek az iparvállalati vagyonhoz való viszonyítás tűnik. Az így kapott eredmény természetesen önmagában kevésbé, sokkal inkább tendenciájában értelmezhető.

Mindenesetre a PMKB ipari folyószámla-hitelezésének dinamikáját a hazai ipari részvénytársaságok vagyonának növekedési üteméhez viszonyítva nyilvánvaló,

³⁴ OL Z 368. Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. t. Igazg. ülési jk. 1909. jún. 26.

³⁵ Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 63. p.

hogyan a bank hitelei kezdetben nagyobb ütemben nőttek mint a társaságok vagyona, a korszak végén azonban már csökkent arányuk (4.8. táblázat).

4.8. TÁBLÁZAT
A MAGYARORSZÁGI IPARI RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK VAGYONÁNAK ÉS A PESTI
MAGYAR KERESKEDELMI BANK IPARI FOLYÓSZÁMLAHITELEINEK NÖVEKEDÉSE,
1892–1913 (1000 K)

	Vagyon (A)	A bank ipari hitelei* (B)	(B) az (A)%-ában
1892	n.a.	208	–
1896	n.a.	1 812	–
1901	n.a.	13 520	–
1906	1 277 134	19 307	1,51
1910	2 027 911	52 350	2,58
1913	3 166 137	70 041	2,21

* A központ állománya.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (Saját számítás.); *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei.

Bár a vizsgált periódusban a gazdaságpolitikai vitákban a bankrendszert illetően az ún. „bankkérdés” kapta a legnagyobb hangsúlyt – amely a korra jellemző módon nem a hatékonyabb vagy megbízhatóbb pénzügyi struktúra, hanem az önálló magyar jegybank megteremtését jelentette –, azért üzletpolitikájuk miatt a kereskedelmi bankokat is sok kritika érte. Különösen a századfordulótól került a szakmai és publicisztikai viták napirendjére az ipari hitel – mindenekezt a közép- és hosszúlejáratú ipari hitel – kérdése. A bankok bírálói gyakran azt rótták fel, hogy „az iparvállalatok, a melyek kölcsönre szorulnak, most a nagy bankok jóindulatától függnék”,³⁶ illetve „az élet igényeket támaszt (ti. az ipari hitel terén – T.B.), a melyeket a mai hitelszervezet kielégíteni nem képes.”³⁷

A nacionalista retorika azonban ebben az esetben sem maradt el: elvárásként fogalmazódott meg a hazai pénzintézetekkel szemben, hogy aktívabban vegyék ki részüket az „önálló” magyar ipar megteremtésében. Ezenkívül megjelent az az igény is, hogy a bankoknak „kellene oly jótékonyan irányítani az ipari részvénytársaságok üzemvitelét, hogy ezáltal az ipari részvények árfolyama, a közönség bizalmának (...) óramutatója, ismét javulást mutasson.”³⁸ A korabeli közvéleményben tehát nem elsősorban úgy merült fel a kérdés, hogy a bankok számára milyen

³⁶ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 134. Az ipari hitel szervezése. Csetei Herzog Péter referátuma.

³⁷ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 134. Az ipari hitel szervezése. Chorin Ferenc referátuma.

³⁸ *Honi Ipar*, 1902. január 15.

jövedelmezőségű és kockázatú üzlet az „iparfejlesztés”, hanem úgy, hogy „nekik az ipari részvénytársaságok üzemvitelét magasabb szempontból kell tekinteni...”³⁹

A politika is üzent a bankoknak. *Wekerle Sándor* 1904-ben, a Magyar Kereskedelmi Csarnokban tartott felolvasásán azt az elvárását hangoztatta, hogy a pénztézetek „ne legyenek hasonlatosak a nyugodt szatócshoz, hanem valóban kereskedjenek”, s „az ipari vállalkozás felélesztésére nagyobb gondot fordítsanak.” Hiszen – folytatta – „a hazai bankok nem törődnek az iparfejlesztés kimagasló kérdésével, a rizikótól való félelmet túlzásba viszik.” *Wekerle* – nyilvánvalóan nem csak a hitelüzletekre gondolva – úgy vélte továbbá, hogy „a fejlett ipari államokban”, „ahol a pénztézetek tevékenyek az iparban”, „a legszigorúbb szoliditás és az irrealitás között nagy tér fekszik.”⁴⁰

A követendő külföldi példákkal való szembeállítás egyébként nem csupán Magyarországon, hanem Ausztriában is felbukkant: *Emil Steinbach* osztrák pénzügyminiszter 1891-ben szintén azért bírálta az ausztriai bankokat mert azok – szemben adakozó német társaikkal – negligálták az ipart.⁴¹

A bankok és bankárok sajátos, kettős módon reagáltak ezekre az elvárásokra. Egyrészt maguk is átvették a nacionalista frazeológiát, s a rájuk az „iparvállalatok alapítása vagy reorganizációja terén háramlott kötelezettség”⁴² teljesítéséről beszéltek. Ünnepi alkalmakkor, díszes kiadványaikban büszkén sorolták sikereiket az „iparfejlesztés” terén, olykor – mint látni fogjuk – nagy túlzásoktól sem visszariadva. Ezenkívül a bankszféra egyes képviselői a kritikákra reagálva kifejtették, hogy a hitelszervezet nem szorul reformra, mivel „bizonyos az, hogy a tőke beszerzése körül hiba nincsen,”⁴³ az ipar kereslethiány és a vállalkozói szellem hiánya miatt nem fejlődik nagyobb ütemben.

Másrészt – az előbbiekkal nyilvánvaló ellentmondásban – a bankok képviselői gyakran megfogalmazták azt is, hogy az ipari cégek alapítása „nem bankszerű” ügylet, így nem kérhető számon a pénztézeteken. A PMKB egyik igazgatója szerint ugyanis „nem csak arról van szó, hogy mit lehet eladni, hanem arról, hogy mit szabad eladni.”⁴⁴ Ezenkívül pedig „a bankok a hosszú lejáratú ipari hitel szervezésének kérdésében érdekelve egyáltalán nincsenek.”⁴⁵

Sajátos reakciónak számított *Hegedüs Loránté*, aki 1909-ben egyenesen kampányt indított, hogy – miként a szaklap tudósított – „bevonja a vidéki pénztézeteket az ipar finanszírozásába,”⁴⁶ mivel – írta le indítékait másutt *Hegedüs* – „úgyszólván

³⁹ *Honi Ipar*, 1902. január 15.

⁴⁰ *Magyar Pénzügy*, 1904. március 24.

⁴¹ März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* i. m. 254. p.

⁴² Lánzy Leó: A magyar bankok szerepköre a magyar iparfejlesztés körül. In: Makai Ernő (szerk.): *Huszonöt év a magyar közgazdaság terén*. Budapest, 1907. 123. p.

⁴³ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 134. Az ipari hitel szervezése. Vas Ferenc referátuma.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Magyar Nemzetgazda*, 1909. szept. 14.

Magyarország egész megtakarított pénztökéje a takarékpénztárakban van betétként elhelyezve,” s ezek „legnagyobb részben kihasználatlan hiteleroőt képviselnek.”⁴⁷ Hegedüs saját bankjának az akcióban semmiféle szerepet nem szánt, amely nem az ipari üzletek monopolizálási szándékaira, s főként nem azok jövedelmezőségére vall, hanem inkább azt mutatja, hogy a nagybankok terhesnek érezték a közvélemény elvárásait az iparfejlesztés terén.

A vidéki pénzüzetek valóban nem foglalkoztak nagyobb mértékben ipari hitellezéssel és alapításokkal. Miként azt ipari körökben hangsúlyozták, „a magyar iparalapításokban számba vehető bankok száma az említett hattal (ti. a legnagyobb budapesti intézetekkel – T.B.) körülbelül ki van merítve.”⁴⁸ Azt persze Hegedüs is tudta, hogy a kis vidéki intézetek kiváltképpen alkalmatlanok hosszúlejáratú ipari hitellezésre,⁴⁹ ezért az ipari jelzáloghitel feltételeinek megteremtését ajánlotta. Rajta kívül mások is hasonló következtetésre jutottak.⁵⁰ A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által az ipari hitel kérdéséről 1909 novemberében rendezett ankéton az ipar képviselői szintén azt hangsúlyozták, hogy az állam ipartámogató tevékenysége önmagában nem elegendő az ipar fejlődéséhez, az igazi megoldás a hosszúlejáratú ipari hitel megteremtése lehetne. A bankképviselők ezt a vidéki takarékpénztárak tőkéire alapozva, egy központi ipari záloglevél-kibocsátó intézet közbeiktatásával képzelték el. Hazai körülmények között azonban ez a javaslat szinte utópisztikus volt – egyebek között súlyos jogszabályi akadályai voltak megvalósításának.⁵¹ Ezért sem meglepő, hogy korszakunkban az ipar hosszúlejáratú tőkeszükségletének biztosításáról folytatott vita nem jutott nyugvópontra. Ipari oldalról 1914-ben is emlegették „azon nagy tartózkodást, amellyel még pénzüzeteink is az ipari vállalatoknak nyújtandó hitellel szemben viseltetnek és ez magyarázza viszont az ipari körökből kiinduló azon folytonos törekvéseket, melyek az ipari hitel megkönnyítése és olcsóbbá tétele érdekében megnyilvánulnak.”⁵²

Összességében megállapíthatjuk, hogy a PMKB üzleteiben növekvő, de még korszakunk végén is alárendelt szerepet játszottak az iparvállalatoknak nyújtott hitelek. Másfelől a vizsgált vállalatok a legdinamikusabb növekedési periódusokban sem elsősorban a hitelre alapozták felhalmozásukat. Ellenkezőleg, a hitelek aránya állótőkéjükhez viszonyítva – néhány év kivételével – csökkent. Sokkal inkább a saját profitból történő tőkefelhalmozás, az önfinanszírozás volt tőkeszükségletük

⁴⁷ Hegedüs Loránt: Az ipari hitel szervezése. In: *Pénzüzeti tisztviselők zsebnaptára*. Budapest, 1910. 91. p.

⁴⁸ Gelléri Mór: *Hetven év a magyar ipar történetéből és az Országos Iparegyesület működése, 1842–1912*. Budapest, 1912. 183. p.

⁴⁹ Erre ld.: Berényi Pál: *A Magyarországi Pénzüzetek Országos Szövetségének tízéves története*. Budapest, 1913. 63–64. p.

⁵⁰ Matlekovits Sándor: Az ipari hitel. *Budapesti Szemle*, 1910. 338. p.

⁵¹ Az 1876: XXXVI tc. 13. paragrafus a tiltotta az iparvállalatoknak nyújtott jelzálogkölcsoñt. (Vas Ferencz: A hosszúlejáratú ipari hitel szervezése. *Közgazdasági Szemle*, 1909. 503. p.)

⁵² Stein Emil: Az ipari hitel. (Előadás az Országos Iparegyesület gyáripari szakosztályának 1914. március 21-i ülésén.) Budapest, 1914. 6. p.

biztosításának fő módja, természetesen a hazai és külföldi tőkepiacokon történő részvénykibocsátásokkal együtt, amelyekkel később még részletesen foglalkozunk.

Mindazonáltal az ipari cégek nem mindegyike tudta megkerülni a bankokat tőkeigényének fedezése során. A hiteligények és hitelfelvételi lehetőségek a gyáriparos szerint is differenciáltan jelentkeztek az iparban, hiszen „a nagyipar általában nem panaszkodhatik a hiteligények ki nem elégítése miatt. Ott vannak a részvények kibocsátása, elsőbbségi kötvények kibocsátása, vagy a mennyiben ez nem fedezné a szükségletet, állandó kielégítő bankösszeköttetés. Ebben a tekintetben a hitelszervezet elégséges. Másként áll a dolog a középipar dolgában. Ennek hitelszervezete teljesen el van hanyagolva.”⁵³ A PMKB-től nagyobb hitelben részesülő üzletfelek – mint láttuk – ennek ellenére döntően a „középipari” vállalatok egy meglehetősen stabil, bár valóban nem túl széles köréből kerültek ki.

Az ipari hitelezés viszonylag alacsony szintjét egyes, főként nagyobb iparvállalatok önfinanszírozó képessége – vagyis a keresleti oldal sajátosságai – mellett a kínálati oldal jellemzői is magyarázzák. A bankok ugyanis a kockázatminimalizálás parancsának engedelmessé válva korántsem voltak hajlandók számolatlanul nyújtani ipari hiteleiket, s minden társaság alapításában közreműködni.

Wellhöner és *Wixforth* a hitelkapcsolatok viszonylag alacsony foka alapján német viszonylatban arra a következtetésre jutott, hogy a német iparvállalatok növekvő függetlensége a hosszúlejáratú folyószámlahitelektől felhalmozási folyamatuk során egyben a bankuralom funkcionális alapjának hiányát is jelentette.⁵⁴ A megismert tények hazai viszonylatban ugyancsak erre utalnak – legalábbis a nagyvállalatok vonatkozásában –, azonban nyilvánvalóan további vizsgálatokra van szükség.

⁵³ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 134. Az ipari hitel szervezése. Chorin Ferenc referátuma.

⁵⁴ Wellhöner–Wixforth: Unternehmensfinanzierung durch Banken. i. m. 19. p.

4. 2. Az alapítási és más értékpapír-kibocsátási üzletek

Az előzőekben azt vizsgáltuk, hogy a bankok az általuk összegyűjtött tőkét miként bocsátották az iparvállalatok rendelkezésére rövidlejáratú kölcsönök formájában. Most a pénzintézetek és az ipar egy másik fontos kapcsolódási pontjával – a hosszúlejáratú ipari tőkeszükséglet biztosításával – foglalkozunk, melyben a bankok vállalkozói funkciója fokozott szerepet kapott. A hosszúlejáratú iparvállalati tőkeszükséglet fedezését a bankok azáltal segítették, hogy közreműködtek részvény- illetve kötvénykibocsátásaikban. Mivel az ipari kötvények jelentősége Magyarországon elhanyagolható volt e korszakban, ezért az ún. „kibocsátási üzletek” bemutatása során mindenekelőtt a részvénykibocsátások tarthatnak számot figyelmünkre.

Részvények emissziójára sor kerülhetett új iparvállalat megalakítása esetén, már létező cég társasággá való átalakítása során, valamint működő társaság alaptőke-emelésének céljából.⁵⁵ A kibocsátások lebonyolítása során a bankok – a konstrukciótól függően – egyrészt hasznosíthatták tőkeerejüket, másrészt üzleti, tőkepiaci kapcsolataikat és adminisztratív apparátusukat (fiókok stb.) bocsátották rendelkezésre. Az iparvállalatoknak ugyanis rendszerint nem volt megfelelő a felkészültségük ahhoz, hogy lebonyolítsák saját részvényeik elhelyezését. Erre a bankok közül is csak a nagyobbak lehettek képesek, így ezek szerepe az ipari kibocsátásokban még az ipari hitelezésekben betöltőtnél is nagyobb volt.

Fokozottan szükségessé válhatott a bankok közreműködése az ún. szimultán alapítási rendszerű országokban – vagyis a legtöbb európai kontinentális államban.⁵⁶ Ezekben a részvénytársaság bejegyzését a tőke egészének, vagy nagyobb részének jegyzése után hajtották végre, ami viszonylag nagy tőkét tett szükségessé az alapításokhoz. Ahol az ún. szukcesszív rendszer volt érvényben, mint pl. Angliában, ott már a tőke tetszőleges mennyiségének lejegyzése is elegendő volt a társaság tevékenységének beindításához. Utóbbi esetben a bankokra kevésbé jelentős szerep hárult: a pénzintézet jegyzési felhívást tett közzé – mintegy bizományosként funkcionálva –, s a tőkebefektető közönség a pénzintézetnél jegyezhetette le a kívánt részvény mennyiséget. Különösen jelentős lehetett a bankok szerepe a kibocsátásokban ott, ahol a tőkepiac valamilyen ok miatt nem működött megfelelően. Így az ipari értékpapírok kisebb jövedelmezősége, vagy a befektető közönség velük szembeni bizalmatlansága ugyancsak nagyobb szerepet juttathatott a pénzintézetek

⁵⁵ A részvénykibocsátások jogi vonatkozásainak jó összefoglalása korszakunkat illetően: Ödön Makai: *Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei*. Berlin, 1916. 3–116. p.

⁵⁶ Lásd erre: Whale: *Joint Stock Banking in Germany*. i. m. 39. p.

értékpapír-elhelyező tevékenységének. De az egyes tranzakcióknál természetesen számos egyéb tényező is meghatározónak bizonyulhatott. Például szintén a bank fokozott közreműködését indokolta, ha teljesen új részvénytársasági cég létrehozásáról volt szó, aminek még bizonyítania kellett életképességét. Ilyen esetekben a bank hosszabb ideig – esetleg több évig is – várhatott a részvények továbbadásával. Részvénykibocsátásánál azonban még az egyébként tőkeerős vállalatok is rászorulhattak a bankokra, nem csupán a megfelelő adminisztratív apparátus hiánya miatt, hanem mert részvényeik elhelyezése nagyban függött a gazdasági konjunktúra aktuális helyzetétől is. A pénzügyi intézetek által lebonyolított ipari alapítási tevékenység sajátosságaira még visszatérünk, ezelőtt azonban annak mértékét próbáljuk megbecsülni.

Korszakunkban a hazai ipari alapítások első csúcspontja 1895-ben volt, amikor összesen 51,24 millió K-t fektettek részvénytársaságokba. Ezt követően jelentősen visszaesett ez a tevékenység – 1898-ra mintegy a felére. A következő nagy, s még az 1890-es évek közepénél is intenzívebb részvénykibocsátási periódus az 1900-as évtized második felére tehető, amikor 1907-ben tetőztek mind az új alapítások, mind a tőkefelemelések. 1910–1912 közé egy következő nagyarányú alapítási fellendülés esett. Az 1906 és 1913 közötti időszak emisszióit a 4.9. táblázat mutatja.

4.9. TÁBLÁZAT
AZ IPARI RÉSZVÉNYKIBOCSÁTÁSOK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON,
1906–1913 (MILLIÓ K)

	Új alapítások	Tőkefelemelések	Összesen
1906	59,4	35,6	95,0
1907	87,0	39,0	126,0
1908	68,5	27,0	95,5
1909	55,0	21,0	76,0
1910	114,3	35,0	149,3
1911	118,7	56,7	175,4
1912	107,0	84,8	191,8
1913	93,5	72,5	166,0

Forrás: *Kereskedelmünk és iparunk az 1907. évben.* Budapest, 1908.; Katona Béla: *Közgazdaságunk az 1912. évben.* Budapest 1913.; *Magyar Statisztikai Évkönyv.* 1913. i. m.

1895–1913 között az ipari részvénytársaságok száma 249-ről 966-ra nőtt, alapítójuk pedig – az egész korszakra vonatkozóan nem rendelkezünk átfogó adattal – 1905–1913 között 471 millió K-ról 1023,7 millió K-ra emelkedett. Társaságok meg

is szűntek időközben, így az alapítások száma és ezek részvénytőkéje a fenti számok különbségénél is nagyobb volt. A bankok tevékenységéről ebben az igen intenzív alapítási folyamatban nem rendelkezünk közvetlen adatokkal, ezért újra a PMKB forrásaira vagyunk ráutalva.

Annak ellenére, hogy – mint láttuk – *Lánczy Leó* „új bankstílust” hirdetett, az 1880-as években még jelentéktelenek voltak a PMKB ipari alapítási üzletei. 1884-ben a bank egy nyilvános jelentésben egyenesen hangsúlyozta az irreguláris üzletek teljes alárendeltségét: „Értékpapírok csak annyiban vannak tulajdonában (ti. a banknak – T. B.), a mennyiben azt váltóüzlete forgalma szükségli.”⁵⁷

A bank első ipari alapításai 1890-ben történtek, amikor a Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű Rt.-t és a Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyipar Rt.-t segítette életre. Az előbbi cég 4 millió K alaptőkével alakult. A bank a vállalkozás részvényeit 1895-ig megtartotta, majd ekkor 14 000 db-ot eladott, egyenként 70 K-s haszonnal. Így nyeresége 980 000 K volt. Ezután annyi részvény maradt a birtokában, amennyivel „döntő befolyást biztosított magának a vállalatnál.”⁵⁸ A bank a cég igazgatóságába *Lánczy Leót* és *Schosberger Nándort* delegálta. A Hungária Vegyipar a Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű által termelt nyersanyagot (kénkovand, kénsav) dolgozta fel.

A Kereskedelmi Bank közreműködésével, 1896-ban egy már létező cégből (Egger és Tsa) jött létre az Egyesült Villamossági Rt. (a későbbi Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.), 1,8 millió K alaptőkével. Ez a cég aztán szintén a PMKB segítségével 1897-ben fuzionált a korábbi tulajdonosok Rt. Izzólámpák Gyártására nevű vállalkozásával, az előbbi vállalat alaptőkéjének egyidejű 3 millió K-ra emelésével. Bécsi gyárát 1899-ben önállósították a Niederösterreichische Escomptegesellschaft segítségével, amelynek következtében a budapesti gyár alaptőkéjét leszállították 2 millió K-ra. Hamarosan, 1900-ban azonban a bank 1 millió K-s újabb alaptőke-felemelést hajtott végre. Ezeket a részvényeket a bécsi társvállalat vásárolta meg. A bank alapítási nyeresége 550 000 K-ra rúgott az ügylet során.⁵⁹

1896-ban a bank közreműködött a Magyar Aszfalt Rt. és a Hazai Aszfaltipari Rt. fúziójában. 1897-ben került sor a Löw és Fia-féle zsolnai textilgyár társasággá alakítására, Magyar Gyapjúáru-, Katonaposztó- és Takarógyár Rt. néven. A cég korábban is jelentős hitelfelvevője volt a banknak, a kilencvenes évek közepén pedig már 1 700 000 K-val tartozott. A társasággá alakítás során a bank külön jutalékot is kapott.⁶⁰ Amikor a zsolnai gyár tulajdonosa, Löw és Fia brünni cége csődbe

⁵⁷ *Magyar Compass*. 1884. Szerk.: Mihók Sándor. Budapest, 1885. 139. p.

⁵⁸ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 474. p.

⁵⁹ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 475–476. p.; OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1900. márc. 2.

⁶⁰ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 476. p.

ment, a Kereskedelmi Bank megvette a zsolnai vállalat 9000 db részvényét, s át-vállalta adósságait is. Ezzel a bank többségi tulajdonossá vált.⁶¹

Az eddig tárgyalt cégek közül az Egyesült Építő és Ipar Rt. jött létre a legnagyobb, 10 millió K-s alaptőkével 1899-ben, szintén a Kereskedelmi Bank közreműködésével, s ugyancsak egyfajta kényszerhelyzet eredményeként. Az építőipari válság következtében szorongató pénzügyi helyzetbe került Haas család birtokolta Egyesült Téglá- és Cementgyár Rt., s más hasonló profilú – ugyancsak a család tulajdonában lévő – vállalatok részére a Kereskedelmi Bank, a Wiener Bankverein, a Hazai Bank és a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank egy 17 millió K-s óriáshitelt folyósított, azzal a feltétellel, hogy e cégek fuzionálnak. Így alakult meg az Egyesült Építő és Ipar Rt. 10 millió K alaptőkével, mely tranzakcióban a PMKB részesedése 36% volt.⁶² A társaság azonban nem volt hosszú életű, mert hamarosan felszámolták. Maradványaiból a bank egy újabb vállalatot kreált a régi Egyesült Téglá- és Cementgyár néven.

A századfordulót követően csak részvénytőke-emelésekben működött közre a bank, de 1905-től már ismét aktívabban alapított. Ennek első jele a Soukup és Korb cég részvénytársasággá konvertálása volt, majd 1906-ban egy lényegesen nagyobb tranzakció következett, a Hedrich és Strausz cég átvezetése társasági formába Királymalom néven, 4 millió K alaptőkével. Hasonló üzlet volt ugyanebben az évben az 1,6 millió K alaptőkéjű Kammer Testvérek Textilpar Rt., a Grafikai Intézet Rt. (0,4 millió K) és a Pittel és Brausewetter Beton-, Híd- és Mélyépítő Rt. (0,7 millió K) megalakítása. A következő évben alapított Danubius Textilművek Rt. és a Fiumei Magyar Olajipar Rt. egyaránt új vállalatok voltak, míg az érsekújvári Bőrgyár Rt. az A. H. Suess und Söhne cégből, a Tejgazdasági Vállalat Rt. pedig a Reichart és Társai, valamint a Dunántúli Vajkiviteli Vállalat egyesüléséből alakult meg a bank közreműködésével. 1908-ban a lugosi Délmagyarországi Textilipari Rt. szintén egy nem társasági cég átalakításával jött létre.

Az újabb, 1910-től kezdődő alapítási hullám idején a bank részt vett a Schlick és a Nicholson gyárak fúziójában, a 3 millió K alaptőkéjű Palatinus Építő- és Ingatlanforgalmi Rt. alapításában és a zombori, pancsovai gőzmalmok társasággá alakításában. 1911-ben a Bácsmegyei Cukorgyár Rt. és a Magyar Fémkohó és Vegyipar Rt. – mint új vállalkozások – alapításában egyebek között a Hitelbankkal működött együtt a PMKB. Szintén ebben az évben jött létre mint részvénytársaság a Délmagyarországi Textilpar romjain a Lugosi Textilpar Rt. 1912 új nagy vállalkozása volt az Első Erdélyi Földgázvezeték Rt., miként a Živnostenska banka-val közösen alapított Szolnoki Cukorgyár Rt. is.

⁶¹ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 477. p.

⁶² OL Z 38. Egyesült Építő és Ipar Rt. 6. cs. 64.; 7. cs. 71.; OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1899. dec. 23–27.

Forrásaink – üzleti jelentések, ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek, valamint belső mérlegek – alapján megállapítható, hogy 1895 és 1913 között a bank – összesen 25 ipari részvénytársaság alapításában vett részt.⁶³ Jóllehet a kortárs gazdasági sajtó a nagybankok ipari kapcsolatait úgy jellemezte, hogy „a Magyar Általános Hitelbank a trösztök bankja, a Magyar Leszámlító és Pénzváltóbank a kartellek patronusa, míg a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank az új vállalatok bábája”,⁶⁴ utóbbi 25 említett tranzakciójából csupán 9 irányult új vállalat létrehozására – ez sem mind önállóan. 16 esetben már létező cég részvénytársasággá alakításáról volt szó. Ha figyelembe vesszük, hogy egyedül 1898–1907 között 464 olyan ipari részvénytársaság alakult Magyarországon, amely tartósan életképesnek bizonyult, s még 1914-ben is működött,⁶⁵ valamint az ipari részvénytársaságok száma 1895–1913 között 249-ről 966-ra nőtt,⁶⁶ akkor ez a tevékenység mindenképpen csekély közvetlen iparfejlesztési hozzájárulásnak tekinthető a bank részéről.

Az alapítások számbavétele sem sokat mond azonban arról, hogy ezek milyen jelentőséget foglaltak el a bank üzletei között, így ezúttal is a belső mérlegekhez fordulunk. A többi bankhoz hasonlóan a PMKB is a „befizetések szindikátusokba” tételben könyvelte el az ipari értékpapír-kibocsátásokat. A tétel teljes egészében nem azonosítható ezekkel, hiszen – mint a 4.10. táblázat mutatja – a közlekedési vállalatok és pénzügyintézetek részvényei mellett változó arányban mindvégig jelen voltak benne állampapírok és más közkölcsönök, korszakunk elején pedig egyéb értékpapírok (sorsjegyek stb.) is.

Mint látható, a szindikátusi számla olyan csekély volt 1892-ben, hogy alig haladta meg a mérlegfőösszeg 1%-át. Belső összetételének elemzéséből következtetés alig vonható le, hiszen csupán néhány tételből állt. Ez elvileg lehetett volna annak következménye, hogy az év közbeni kibocsátások sikeresek voltak, s így az év végére alig maradt a bank birtokában értékpapír, de – mint a nyereségszámlából kitűnik – nem erről volt szó. Mindenesetre megállapítható, hogy 1892 végén egyetlen ipari cég, a Magyar Cukoripari Rt. részvényei terhelték a bank szindikátusi mérlegtételét, mégpedig 500 000 K értékben, amely annak 16,9%-át tette ki. A legnagyobb hányadot már ekkor is a közlekedési vállalatok (Brassó–Háromszéki Vasút részvények, Adria Tengerhajózási Rt. részvényelőleg) értékpapírai összpontosították (37,6%).

⁶³ OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18–192. cs.; OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk.

⁶⁴ *Hazai Gyáripar*, 1910. december 31.

⁶⁵ Szende Pál (szerk.): *A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége, 1904–1914*. Budapest, 1914. 14. p.

⁶⁶ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. i. m. megfelelő kötetei alapján.

4.10. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK BEFIZETÉSEK SZINDIKÁTUSOKBA
MÉRLEGTÉTELÉNEK ÁLLOMÁNYA, 1892–1913 (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Állampapírok és más közkölcsönök	–	1 007 838 (28%)	1 924 766 (12,4%)	n.a.	n.a.	7 005 525 (19,95%)
Bankrészvények	–	60 396 (1,7%)	245 232 (1,6%)	n.a.	n.a.	1 861 690 (5,3%)
Iparvállalati részvények	500 000 (16,9%)	1 222 145 (33,97%)	3 942 041 (25,34%)	4 598 164 (44,2%)	15 776 184 (36,5%)	11 487 465 (32,7%)
Közlekedési váll- alati részvények	1 111 144 (37,6%)	1 226 052 (34,1%)	7 590 302 (48,8%)	n.a.	n.a.	11 992 456 (34,12%)
Egyéb	1 340 614 (45,4%)	81 058 (2,2%)	1 851 565 (11,9%)	n.a.	n.a.	2 766 781 (7,88%)
Összesen (A)	2 951 758	3 597 489	15 553 906	10 401 500	43 191 629	35 113 917
Vagyon (B)	256 635 460	371 442 148	525 201 533	714 634 790	945 953 053	1 212 854 412
(A) a (B) %-ában	1,15	0,97	2,96	1,46	4,56	2,90

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (Saját számítás.)

Négy év múltán (1896) a számla értéke valamelyest emelkedett (3 597 489 K), de nem tartott lépést a többi üzletág növekedésével. Ekkor azonban már több ipari kibocsátás jelenik meg a mérlegben mint korábban. A legnagyobbak a Hungária Vegyipar Rt. 369 830, a Magyar Aszfalt 247 511, a Magyar Általános Kőszénbánya részvénytársaság 112 921 és a Hernádvölgyi Magyar Vasipar 100 000 K-s tétélei voltak. Az iparra eső részvényhányad ugyan nőtt (33,97%), de továbbra sem érte el a közlekedési vállalatok részesedését, s összességében még mindig messze állt a mérlegfőösszeg egy százalékától.

1901-ben a szindikátusi üzlet jelentős expanzióját figyelhetjük meg, négy év alatt több mint négyszeresére duzzadt az állomány. Az ipari emissziók összege is nőtt, ez azonban egyetlen pénzügyi műveletnek, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű részvénykibocsátásának volt köszönhető, ami a 3 942 041 K-s állomány 87%-át adta. Mellette még két kisebb ipari tétel regisztrálható (az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya és az Urikány–Zsilvölgyi Kőszégyár részvényei). A kimagaslóan legnagyobb hányad ekkor is a közlekedési vállalatoké volt.

1906-ra a szindikátusi számla erősen leapadt. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy ezen belül az ipari papírok aránya ebben az évben érte el a csúcspontot a vizsgált periódus folyamán 44,2%-kal.

1910 igen termékeny évnak bizonyult az alapítások szempontjából. Az év végén a szindikátusi részesedések a négy évvel korábbiak több mint négyszeresére rúgtak (43 191 629 K), s közel ilyen nagy arányú volt az ipari papírok kibocsátására fordított összeg növekedése is (15 776 184 K).

1913-ban az értékpapírüzletre már erősen rányomta bélyegét a gazdasági hullámvölgy és a politikai feszültség. Így a vizsgált mérlegtétel összesen 35 113 917 K-ra csökkent. Ezen belül az ipari papírok aránya csak kis mértékben, mégpedig 32,7%-ra esett vissza. Továbbra is szembetűnő a közlekedési papírok nagy, 34,12%-os részesedése.

Az ipari részvénykibocsátások lebonyolításának igen változatos módjai alakultak ki. Főként alaptőke-felelősek esetében fordulhatott elő, hogy a bank csupán szolgáltatói funkciót töltött be, azaz kihasználta széles ügyfélkörét, jól kiépített szakapparátusát, s bizományosként adta el az értékpapírokat. Az értékesítés igen gyors, ám gyakran nem a legjövödelmezőbb módszereként a bank rögzített áron is kínálhatta az értékpapírokat. Egy újabb lehetőség volt a tőzsdére való bevezetés előjegyzési felhívás közzététele nélkül. Ennek előnye lehetett, hogy ily módon magasabb árat kaphatott a bank a papírokért, ám e módszer egyben azzal a veszéllyel járt, hogy az árak nem minden esetben voltak tarthatók, s új vállalatoknál egyébként is csak igen ritkán lehetett alkalmazni. Ezenkívül a tőzsde az üzlet lebonyolítását megdrágító feltételeket szabhatott.

Forrásaink szerint különösen a századforduló után a PMKB gyakorlatában a legelterjedtebb a német irodalomban „szabad kézből való eladás”-nak nevezett módszer (freihändiger Verkauf) volt. Ennek során a bank vállalkozóként lépett fel, s rögzített áron, saját kockázatára vette át a részvényeket, majd pedig saját hálózatán keresztül értékesítette azokat, általában a pénzügyi szoros kapcsolatban álló ügyfeleknek. Ez a legolcsóbb metódusok egyikének számított, s így különösen kisebb kibocsátások esetén volt célszerű követni, de természetesen használhatták más módszerek kiegészítésére is.

A kockázat csökkentése céljából a bankok gyakran összefogtak egy-egy – különösen nagyobb – üzlet lebonyolítására, s a korban konzorciumnak vagy szindikátusnak nevezett társulást hívtak életre.⁶⁷ Ennek célja a bankok részéről főként a kihelyezések diverzifikációja, a kockázat megosztása volt a pénzügyi minél nagyobb pénzügyi mobilitásának fenntartása céljából. A konzorcium vagy szindikátus feladatai közé tartozott a részvények egy meghatározott hányadának átvétele, elhelyezése, árfolyamának biztosítása és esetleg a részvénytársaság működésének

⁶⁷ Az állandósított konzorcium neve volt a szindikátus. Erre ld.: Szádeczky-Kardoss: *A magyarországi pénzügyi intézetek fejlődése*. i. m. 144. p.

ellenőrzése is. Ha a szindikátus csak a felsorolt célok egyikét kívánta elérni, akkor átvételi-, vagy garanciaszindikátusról beszélhetünk.⁶⁸

A vezető intézet a technikai lebonyolítást végezte, koordinálta a pénzügyi műveleteket, s lényegében felelős volt az egész ügylet zavartalanságáért. Adott esetben – pl. felvásárlással – közbeavatkozott a piaci folyamatokba. A bank igen gyakran nyújtott alrészeseledést szindikátusaiban vezető személyiségeinek is. Ezek esetenként meghaladták magának a banknak az arányát. 1908 elején pl. a zsolnai Magyar Gyapjúárugyár részvénytársaságában az összesen 8455 db értékpapírból a bank 351 darabjával szemben *Lánczy Leó* 1600, *Weiss Fülöp* 1625, *Fellner Henrik* 806 darabbal részesedett.⁶⁹ A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű 1909-es részvénykibocsátásakor pedig a 24 750 db átvett értékpapírból 17 975-öt a bank vezetői és „báratai” – mint *Lánczy Leó*, *Vas Ferenc*, *Weiss Manfréd*, *Weiss Fülöp*, *Haggenmacher Róbert* és a Kohner Adolf fiai cég – vásároltak meg.⁷⁰

A részvényeket elhelyező konzorcium vagy szindikátus általában eleve több évre alakult. A Királymalom Rt. 1906 tavaszi alapításakor pl. a szindikátus 1908. december 31-ig jött létre.⁷¹ A konzorcium hivatása teljesítése után rendszerint azonnal feloszlott, de egy másik ügyletre gyakran létesültek szinte azonos társulások. Ezek összetétele kifejezte az üzleti kapcsolatok hálózatát. A PMKB leggyakrabban a Wiener Bankvereinnel működött együtt a századfordulót követően, de más külföldi bankokat (Unionbank, Schweizerische Bankverein, Länderbank, Živnostenská banka) és hazai pénzintézeteket is megtalálhatunk partnerei között. A nem ipari papírok elhelyezésére alakult szindikátusokat különösképp sokszínűség jellemezte, bár itt a bankra eső hányad – főként külföldi értékpapírok esetében – gyakran igen csekély volt.

A hazai irodalomban több szerző mindenekelőtt azzal hozza összefüggésbe az alapítási és kibocsátási üzleteket, hogy a bankok ezek révén igyekeztek szert tenni iparvállalati tulajdonra, azaz érdekeltségre.⁷² A PMKB tevékenysége legfeljebb a csekély számú új vállalat alapítás esetében erősíti meg ezt az elképzelést. A kibocsátások nagyobb hányadát jelentő alaptőke-felemelések esetében azt láthatjuk ugyanis, hogy a bank, amint erre képes volt, leggyakrabban továbbadta a kibocsátott részvényeket, s nem tartotta azokat tárcájában. Igaz, ha ez mégis megtörtént, akkor hosszabb ideig, akár több évig is birtokában maradhattak a részvények. E jelenség magyarázata, hogy az alapítási nyereségből való részesedés a tőke magasabb értékesülését eredményezte, így jobban megfelelt a profitszempontoknak, mint a tartós részvénybirtok, e mellett pedig a bankok túlzott immobilizációt elkerülni

⁶⁸ Szász: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. i. m. 329. p.

⁶⁹ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1908. jan. 23.

⁷⁰ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1909. okt. 2.

⁷¹ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1906. május 3.

⁷² Szász: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. i. m. 333. p.; Szádeczky-Kardoss: *A magyarországi pénzintézetek fejlődése*. i. m. 142. p.

kívánó üzletfilozófiájával is inkább össze lehetett egyeztetni. Az alapítási nyereségnek a tranzakció nagyságához viszonyított aránya mindazonáltal sok tényezőtől függött. Találkozhatunk olyan esettel, amikor a kibocsátott részvények értékének kevesebb, mint 1%-ára rúgott a nyereség, de előfordult, hogy ennél lényegesen magasabb összegről volt szó.

Az alapítási üzletek átlagos színvonalat meghaladó profitja nem csupán a kibocsátási nyereségből származott, hanem egyéb forrásai is lehettek. Sok esetben a bank nem is vett át részvényeket, hanem csupán garantálta a tőkeemelést fix összegű jutalék fejében. A Salgótarjáni Kőszénbánya 1909-es alaptőke-emelésekor pl. a kibocsátott 2 millió K névértékű, s 10 060 000 K árfolyamértékű részvény átvételének garanciájáért a bank 150 000 K jutalékot kapott.⁷³

A bankoknak e tranzakciók során gyakran sikerült biztosítaniuk az ún. kizárólagos bankösszekötötést. Gyakran az alapítás, az érdekeltésvállalás célja éppen ez, vagyis a letéti üzletek monopóliumának megszerzése volt. Szintén jellemző volt, hogy a pénzügyet az illető cég forgalma után is jutalékot kötött ki, minimális évi összeget meghatározva. Előfordult, hogy a bank opciót kapott a jövőbeni alaptőke-emelésre, esetleg *al pari* előre meghatározva az árfolyamot – szintén jutalékkal arra az esetre, ha nem élt a jogával. A szindikátusi üzletek tehát a letéti üzletek szempontjából is előnyösek lehettek, hiszen az alapított vagy átalakított iparvállalatok a lebonyolító bankkal ezen a téren is szoros kapcsolatba kerülhettek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy súlyos feltételeket csak viszonylag behatárolt vállalati kör esetében sikerült érvényesíteniük a bankoknak, amibe főként kisebb cégek tartoztak.

A PMKB-nál az alapítási üzletekben sokáig nem lehetett határozott, hosszú távú stratégiát kitapintani egy ipari érdekkör kiépítésére vonatkozóan. Feltűnő, hogy a részvénytársasággá alakítások jelentős része – különösen a korszak első felében – szanalás eredménye volt. A Löw-féle zsolnai posztógyár mellett az Egyesült Magyarhoni Üvegyárak és a Magyar Építő és Ipar gründolása is ilyen akció eredménye volt, valamint a Suess-féle bőrgyár társasági átalakításánál is befagyott követeléseikért cserébe kapott a bank részvényeket.⁷⁴ Kényszerű tulajdonszerzést jelez a bank 1909. november 6-i igazgatósági ülési jegyzőkönyve is, amely szerint a bank úgy vásárolt nagy részvénytársaságot, hogy a „vétel eredetileg nem állott az ügyvezető igazgatóság intenciójában, hanem azt az igazgatóság eszközölte abban a feltevésben és biztos tudatban, hogy ő ezen operációban a Hungaria műtrágyagyár megbízásából és számlájára ténykedik...”⁷⁵ A jellemző esetre később még visszatérünk, itt csak annyit magyarázatul, hogy a Hungária az utolsó pillanatban elállt a bank által részére beszerzett 12 000 db Danica Boszniai Ásványolaj és Vegyigyár

⁷³ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1909. jún. 21.

⁷⁴ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1909. jún. 2.

⁷⁵ OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 3. k. 1909. nov. 6. 1543.

részvény átvételétől, vagyis a bank tulajdonába végső soron egy félreértés folytán jutott e cég részvényeinek 80%-a. Az a tény, hogy ezeket még évek múltán is birtokolta, azt mutatja, hogy az érdekkör kialakulásában igen esetleges tényezők is közrejátszottak.

A nagyobb és jól prosperáló ipari cégek még részvénykibocsátásuk esetén is igen kedvező alkupozícióban voltak a bankkal illetve bankokkal szemben. Ilyen vállalatok esetében a részvények elhelyezése nem okozott különösebb gondot, ezeknek szinte a készpénzzel megegyező likviditásuk volt, amit mutatott, hogy 1900-ban a Kereskedelmi Bank készpénz helyett részvényekben is elfogadta volna a hitel visszafizetését a Magyar Általános Kőszénbányától.⁷⁶

E nagyvállalatok tőkeerejét mutatta az is, hogy esetenként saját maguk is képesek voltak alapításokat lebonyolítani. Erre a legjobb példa az 1909-ben a Salgótarjáni Kőszénbánya és a Magyar Általános Kőszénbánya közreműködésével, hatalmas tőkével megalakult Nyugatmagyarországi Kőszénbánya volt.⁷⁷ Az említett előnyös alkupozíció kialakulásához mindenképpen hozzájárult az is, ha egy cég olyan helyzetben volt, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya, amely 1909-ben a PMKB-kal megállapodott, hogy a kibocsátott „részvények ellenértéke legnagyobb részben állandó betétként marad nálunk (ti. a banknál – T. B.).”⁷⁸ Gyakran előfordult, hogy egy iparvállalat alaptőke-felemelés nélkül is jelentős beruházásokat tudott végrehajtani. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű alvállalatait még ösztönözte is arra, hogy tőle vegyenek fel hitelt beruházásaikhoz.⁷⁹ Az igazgatósági jegyzőkönyvek sorozatosan állapítják meg a századforduló után, hogy „dacára annak, hogy az új építkezésekre már tetemes összegek fordítottak, ezideig nem szorultunk arra, hogy idegen pénzt vegyünk igénybe és ez irányban hitelezőink követeléseai ezidáig nem emelkedtek.” Sőt, teszi hozzá, „kүнnlevőségeink ezidőszert 7 197 731 K 76 fillért tesznek ki...”⁸⁰ Egy évvel később ugyanezt nyugtázza: „az építkezésekhez szükséges pénzt eddigelé saját készletünkből tudtuk fedezni és így nem voltunk kénytelenek idegen pénzt igénybe venni.”⁸¹ 1906-ban Ózdon egy 8 800 000 K-s óriásberuházás megkezdéséről döntöttek úgy, hogy remélhetőleg „ezen befektetések is idegen segítség igénybe vétele nélkül lesznek eszközölhetőek.”⁸²

Hasonlóképp, amikor a Rimamurány-Salgótarjáni Vasműnél 1911-ben több tízmilliós beruházásba kezdtek, *Bíró Ármín* „a pénzszükséglet fedezésének kérdését úgy vélte megoldandónak, hogy a részvénytőke 8 millió k-val 40 millió k-ra emeltetne fel. Az e célból kibocsátandó 40 000 db, egyenként 200 k névértékű

⁷⁶ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1900. dec. 21.

⁷⁷ *Magyar Pénzügyi Compass, 1913–1914.* Első kötet. Szerk.: Kormos Alfréd. Budapest, 1914.

⁷⁸ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1909. jún. 21.

⁷⁹ Pl. a Kaláni Bánya és Kohómű Rt.-nek, a szlovinkai bányáknak nyújtott hitelekre ld.: OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1.

⁸⁰ OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1. cs. 1. 1904. júl. 2.

⁸¹ OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1905. jún. 26.

⁸² OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1. 1906. márc. 28.

részvény 600 k áron bocsáttatnék ki, miáltal a társaság tulajdonképpen 24 millió k fedezethez jutna, a melyből azután úgy az új beruházások, mint a társvállalatoknak a régi beruházásokból fennálló függő adóssága is fedezetet nyerne.”⁸³ Az emisszióban közreműködött a PMKB is: a 40 000 db részvényből 25 600 db-ot az eddigi részvényeseknek ajánlottak fel, a fennmaradó részt (14 400 db) vette át a Wiener Bankverein és a Kereskedelmi Bank, de csak közel másfél év múlva kezdődő osztalékjogosultsággal.⁸⁴

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy korszakunkban a PMKB-nál mindvégig alárendelt szerep jutott a kibocsátási üzleteknek, s azon belül sem az ipari részvénykibocsátások domináltak. Az ipari emissziók jelentősége ugyan a századforduló után számottevően megnövekedett, de az ilyen célra szánt tőke még mindig elmaradt a közlekedési (vasúti) vállalatok alapítására-tőkeemelésére fordított források mennyiségétől. 1895–1913 között a PMKB csak a Magyarországon újonnan alakult iparvállalatok töredékének megszületésénél segédkezett. Figyelembe véve azt, hogy a kibocsátási üzletekben – kortárs vélemények szerint is – csak a legnagyobb budapesti pénzintézetek vettek részt, szám szerint mintegy féltucatnyi, s ezek között a PMKB mindenképpen a legnagyobbak közé tartozott, nem tűnik valószínűnek, hogy a pénzintézetek az ipari alapítások többségénél közreműködtek volna. Alátámasztják e megállapítást a pénzügyi évkönyvek vonatkozó részei is, melyek szintén a mérsékelt alapítási tevékenységről tanúskodnak.⁸⁵ A részvénytőke-emelésekben ennél mindenképpen nagyobb szerepet játszott a bank. Ezek során azonban a bank vállalkozói funkciói már kisebb szerephez jutottak, mivel kisebb kockázatú üzletekről volt szó. Az ipari részvénykibocsátások főként közepes és nagyvállalatokhoz kapcsolódtak.

Csak kételkedve fogadhatjuk tehát *Lánczy Leó* retrospektív értékelését a crédit mobilier típusú bank programjának megvalósulásáról, különösen ami annak ipari vonatkozásait illeti. A bankvezér ugyanis egy alkalommal egyenesen azt állította, hogy „alig van magyar iparvállalat, melynek bölcsőjénél valamely magyar pénzintézet ne állott volna.”⁸⁶ *Lánczy* 1917-ben is úgy emlékezett vissza az általa meghirdetett „új bankstílus”-ra, hogy annak fő tartalma „a régi hitelsablonok megtörése, bátor kezdeményezéssel új feladatok felkarolása és annak a célnak elszánt követése, hogy a hitelt a magyar vállalkozások szolgálatába állítsuk (...), új cégeknek erőteljes financiaális eszközökkel való felkarolása s a vállalkozási szellem felélesztése”⁸⁷ volt.

⁸³ OL Z 368 RMSTV. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1. 1911. jan. 21.

⁸⁴ OL Z 368 RMSTV. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1. 1911. jan. 21.

⁸⁵ Lásd pl.: *Magyar Pénzügyi Compass, 1913–14*. Szerk.: Kormos Alfréd. Budapest, 1914.

⁸⁶ *Honi Ipar*, 1904. dec. 15.

⁸⁷ *Lánczy Leó*: Előszó. In: Hegedüs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. i. m. 4. p.

Eredményeink alapján hitelesebbnek tűnik *Lánczy* egy másik, az előbbivel azonban aligha összeegyeztethető kijelentése: „A hazánkban működő bankokat nem azon rendeltetéssel alapították, hogy az ipari vállalatok alapításából kivegyék a maguk részét...”⁸⁸ Hozzátehetjük, hogy *Lánczy* nem állt egyedül ezzel a véleményével. A szaklap egyenesen úgy fogalmazott, hogy „bizony (...) a hazai pénzüzetek (...) ritkán alapítanak nagyobb szabású vállalatokat. E tétlenségükért mégis nem gáncsol, de elismerést érdemelnek”,⁸⁹ mivel ez nem az ő feladatuk.

Krausz Simon, a bankárfenyegetések még a korszakunkban legintenzívebb ipari alapítási periódus idején is – mint maga írta – hiába magyarázta a „szegény, zseniális *Elek Pálnak*” – a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. alelnökének –, hogy az ő eszménye „olyan bank volna, amely nem számítol le váltókat, nem ad hiteleket, hanem alapít, társaságokat hoz össze, azokat előkészíti, felneveli, és ha kellő értéket elér, piacra hozza...” Ez nem sikerülhetett, mert „*Elek* bankár akart lenni...”⁹⁰ Utóbbi megjegyzés azt is mutatja, hogy nem egyszerűen az alapítási lehetőségek hiányáról volt szó, hanem arról is, hogy a kor pénzügyi közvéleménye nem fogadta el fenntartások nélkül az iparvállalat alapítását mint banki-bankári tevékenységet – nyilván a magas kockázat miatt.

Gelléri Mór, az iparfejlesztés korabeli apostola szintén a bankok mérsékelt ipari szerepét hangsúlyozta: „A mi az ipari vállalatok teremtésére hivatott nagyszabású bankintézeteket illeti, erről már annyit írtunk és beszéltünk, hogy alig szükséges az eszmét bővebben kifejteni. Csak ujjal akarunk mutatni egyes intézetekre, melyek ugyanilyen célzattal alakultak, de csakhamar belekapaszkodtak a többi bankok üzleteibe és spekulációiba és az új iparvállalatok csak úgy mellékesen lettek kísérletképpen megalakítva; nem is részesültek valami nagy gondozásban, nem is válogatták meg a helyes branche-okat, hiszen egy-egy tőzsdei fluktuáció többet jövedelmezett a banknak, mint valamennyi ipari alkotása. Ez a baj.”⁹¹ *Gelléri* újra és újra amellet érvelt, hogy „végre egy nagyszabású iparbank létesítésére kell törekedni mely kizárólag új és hézagpótló ipartelepek alapítását vonná feladatkörébe. Egy ilyen banknak kizárólag iparvállalataival kellene foglalkozni...”⁹²

Ilyen programmal létrejött bank már létezett ekkoriban Magyarországon. *Gelléri* a „többi bankok üzleteibe belekapaszkodó” bankok között nem utolsósorban a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bankra gondolhatott, melynek példáját érdemes néhány sorban felidézni. A Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank az ipari alapítások

⁸⁸ *Honi Ipar*, 1904. december 15.

⁸⁹ *Közgazdaság*, 1902. február 3.

⁹⁰ *Krausz Simon: A pénzember*. Budapest, 1991. 111. p. (Eredeti kiadása: *Uő: Életem*. Budapest, 1937.); *Krausz Simonra ld.: Kövér György: Krausz Simon. Egy magánbankár a XX. században. Valóság*, 1987. 9. sz. 56–62. p.

⁹¹ *A Hitel*, 1899. február 4.

⁹² *A Hitel*, 1899. február 4.

ösztönzésére hivatott 1890. évi XIII. tc. és az ipart támogató pénzüzeteknek kedvezményeket nyújtó 1890. évi XIV. tc. nyomán alakult ugyanezen évben.⁹³ A kortársak számára is egyértelmű volt, hogy – mint *Pólya Jakab* írta – „a bank fő feladata az iparfejlesztés, különösen új gyárak és gyártási ágak létesítése.”⁹⁴ Ehhez képest a célját csak kevéssé érte el. *Pólya* megállapítása szerint az általa „közvetlen iparfejlesztési célokra (...) fordított (...) összeg egy csepp a tengerben. Sőt sokkal jelentékenyebb összeg[gel] (...) sem lehetne kiváló eredményeket elérni.”⁹⁵

Egy külföldi megfigyelő is hasonlóan értékelte a bank tevékenységét: „Úgy tűnik, hogy az 1890. évi XIV. tc.-nek, ami a nagyobb, a hazai ipart támogató hitelintézetek alapítását adókedvezményekkel támogatni kívánta, nem volt nagy sikere. Hiszen az ezen törvény alapján (...) alapított Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank részvénytőkéjét ugyan már 20 millió K-ra emelte, de 1900-ban csak 5% osztalékot tudott fizetni...”⁹⁶ „A konzorciális részesedések rubrikában ugyan az 1893–1898 években kereken 8,5 millió K-t mutattak ki, de azt ennek alapján nem lehet állítani, hogy ez az összeg kizárólag hazai vállalkozások hasznára vált volna, s azt sem lehet megállapítani, hogy ezek a részesedések a társaságnak nyereséget hoztak volna. Általában éppen úgy tűnik, hogy a hazai iparvállalatok alapításában való részesedések nem voltak túlságosan nyereségesek.”⁹⁷

Kevéssé meglepő ezek után, hogy a bank a letéti üzleteket is kiterjedten művelte. A konzorciális üzletek még így is túldimenzionáltak bizonyultak, aminek következtében 1902-ben kénytelen volt megkezdeni – évekig elhúzódó – felszámolását, jóllehet nagyobb pénzüzetek bukása igen ritka volt ekkoriban. E pénzüzet üzletpolitikáját a rendkívül sikeres PMKB gyakorlatával összehasonlítva érthetővé válik az, hogy miért nem működtek döntően alapítási üzletekkel foglalkozó hazai pénzüzetek e korszakban. Egy tisztán crédito mobilier típusú – azaz a beruházási banki tevékenységet középpontba helyező – üzletpolitika nyilvánvalóan nem lehetett sikeres a kor Magyarországon, de a Monarchia másik felében sem volt ismeretlen az a jelenség, hogy egy bank nagy iparfinanszírozási tervek – pontosabban hosszúlejáratú finanszírozási elképzelések – után a letéti üzletet preferálta. Ez történt a *Česká průmyslová banka* (Cseh Iparbank) esetében is, melyet 1898-ban alapítottak szintén kimondottan iparfejlesztési célokra. Ez a bank a célul kitűzött ipari beruházás-finanszírozást hosszúlejáratra kibocsátott kötvényekkel szerette volna fedezni. A bankvezetés azonban kénytelen volt módosítani programját, mivel az alacsony kamatok miatt nem tudott elegendő jelzáloghitelt nyújtani, ellenben a

⁹³ Az állami ipartámogatásra lásd pl.: *A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben*. I. rész. Budapest, 1901. 5–18. p.

⁹⁴ *Pólya: A budapesti bankok története az 1867–1894. években*. i. m. 125. p.

⁹⁵ *Pólya: A budapesti bankok története az 1867–1894. években*. i. m. 128. p.

⁹⁶ Julius Bunzel: *Zur Kritik der ungarischen Industriepolitik*. In: *Uő: Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns*. Leipzig, 1902. 213. p.

⁹⁷ Bunzel: *Zur Kritik der ungarischen Industriepolitik*. i. m. 214. p.

folyószámlaüzlet jövedelmezőnek bizonyult. Szinte ugyanez játszódott le a Česká společnost pro úvěr pozemkový-val (Cseh Agrárhitel Társaság), s a negyedik legnagyobb pénzüintézettel, a Prážská úvěrní banka-val (Prágai Hitelbank) is. Ezek az intézetek szintén az univerzális bankok számát szaporították Csehországban.⁹⁸

⁹⁸ Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 141–142. p.

4.3. A bankok és az ipar intézményes összefonódása

A hitelezés és a kibocsátási üzetek során kialakult bank-iparvállalat kapcsolat a tulajdonosi viszony – azaz iparvállalati részvények tulajdonlása a bank által – és a személyi összeköttetés – vagyis a bank vezető tisztségviselőinek az ipari cég igazgatóságában, felügyelőbizottságában való jelenléte – révén intézményesülhetett. Ezek a bank-ipar kapcsolat kétségkívül leglátványosabb aspektusait jelentették, hiszen az iparvállalatok részvénytöbbségének, sőt, esetleg ennél kisebb részvényhányadnak a birtoklása és a vezető grémiumokban való jelenlét lehetőséget nyújthatott a bank számára, hogy érvényesítse akaratát az ipari cég üzletpolitikáját illetően.⁹⁹

Az alábbi fejezetben ezzel a két, egymással szorosan összefüggő kérdéssel foglalkozunk. Előljáróban csupán a legfontosabb problémaköröket jelezve, megvizsgáljuk – ezúttal is elsősorban a PMKB forrásait felhasználva, de más bankok gyakorlatára is kitekintve –, hogy miként jött létre, s mennyire volt kiterjedt a bankok tulajdonosi szerepköre az iparban, mi volt ennek a szerepvállalásnak a dinamikája, milyen nagyságú és milyen üzleti stratégia által kialakított ipari tőkebefektetést eredményezett. Ugyancsak fontos lehet megismernünk azt, hogy milyen következményei voltak a banki részvénytulajdonlásnak, kialakult-e ennek következtében ipari alárendeltség. A személyi kapcsolatokat illetően szintén elsőként ennek kiterjedtségét igyekszünk bemutatni, majd az összeköttetés minőségi jellemzőit vesszük szemügyre: milyen célokat szolgálhatott az, ha egy bank képviselője helyet foglalt az ipari társaság felügyelőbizottságában vagy igazgatóságában.

4.3.1. A tulajdonosi kapcsolat

A bankok iparvállalati tulajdonának kiterjedtségét a századfordulón tudomásunk szerint eddig nem vizsgálták magyar vonatkozásban.¹⁰⁰ Annak ellenére nem történt ez meg, hogy az érdekeltségi kör definíciójában gyakran szerepel a (rész)tulajdon mint kritérium – bár esetenként csak implicit módon –, hiszen ez jelenthette a

⁹⁹ A német irodalomban újabban legkimerítőbben tárgyalja ezt a problémát: N. Horn: Aktienrechtliche Unternehmensorganisation in der Hochindustrialisierung (1860–1920). In: N. Horn–J. Kocka (Hg.): *Recht und Entwicklung der Grossunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Göttingen, 1979. 124. p. s. köv.

¹⁰⁰ A nemzetközi irodalomban szintén igen kevés vizsgálták e problémakört. Jellemző ebből a szempontból Wellhöner és Wixforth megjegyzése: „a bankok iparvállalati részvénybirtoka (...) rendszerint csak nehezen rekonstruálható (erüieren).” (Wellhöner–Wixforth: *Unternehmensfinanzierung durch Banken*. i. m. 29. p.)

bankérdekeltség legtisztább formáját.¹⁰¹ Rendszerint az értékpapírtárca nagyságából szokás következtetni a bankok ipari részvényállományának változására, mégpedig az előbbi növekedését egyértelműen az utóbbi expanziójának tulajdonítva.¹⁰² Adataink szerint azonban a pénzüintézetek értékpapírtárcája közel sem csupán az ipari részvényeket tartalmazta. Az állomány messze legnagyobb részét a fix kamatozású tételek tették ki korszakunkban mindvégig, ezen belül az állampapírok erősen csökkenő és a záloglevelek erősen növekvő arányával. A legdinamikusabban a közlekedési vállalatok részvényeinek, majd pedig a banki részvényeknek az állománya nőtt. Ami az ipari papírokat illeti, a hivatalos országos statisztikák korszakunkban nem különítették el következetesen az iparvállalati részvényeket más – pl. kereskedelmi – cégek értékpapírjaitól, így ezek együttes adataira vagyunk utalva. Az ipari papírokat tartalmazó két tételnek (bányák és iparvállalatok részvényei; különféle vállalatok) a századfordulót megelőző és követő években együttesen 3,5-5% közötti aránya az 1900-as évtized második felében valamelyest megugrott, de még így is csak 6-7%-ot ért el a világháború előtti évekre a hazai papírok vonatkozásában, s árnyalatnyival magasabbat a külföldieket is beleszámítva (lásd: 4.11. táblázat). Ha csupán a statisztikában „bányák és iparvállalatok részvényei” cím alatt található adatokat vennénk figyelembe, nyilvánvalóan ezeknél lényegesen alacsonyabb értékeket kapnánk.

Bár a hazai pénzüintézetek iparvállalati tulajdonának és így közvetlen ipari befolyásának szempontjából értékes adatot jelentene, a magyarországi bankok ipari értékpapír-állománya és az összes iparvállalati részvénytőke-állomány közvetlen összehasonlítására nincs mód, mert míg az előbbi valamilyen árfolyamértéken van megadva, addig az utóbbi – természetesen – névértéken szerepel a statisztikákban. A Kereskedelmi Bank vonatkozásában azonban – az intern mérlegek mellékleteinek felhasználásával – elvégeztük ezt a számítást. Ennek ismertetése előtt vegyük szemügyre a PMKB értékpapír-állományának, s azon belül ipari részvény-állományának alakulását.

¹⁰¹ Ld. pl. Siftár Zoltán definícióját: Siftár: *A magyarországi pénzüintézetek ipari érdekeltségei*. i. m. 6. p.

¹⁰² Példa erre az alábbi megállapítás: „Bank és iparvállalat viszonyában csak a századfordulón következett be fordulat, ami elválaszthatatlan volt az újabb alapítási láztól és a bankok értékpapírtárcájának felduzzadásától”. (Kövé: *Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése*. i. m. 320. p.)

4.11. TÁBLÁZAT
A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK ÉRTÉKPAPÍRTÁRCÁJÁNAK MEGOSZTLÁSA,
1894–1913 (1000 K)

	1894*	1901	1906	1910	1913
Államadósság	110 939	148 526	204 188	252 157	278 895
Más közkölcsonők	12 121	31 756	47 547	76 764	54 377
Záloglevelek és kölcsönkötvények	75 120	152 133	307 892	390 881	523 201
Elsősébségi kötvények	8 174	20 679	46 668	43 489	59 613
Bankok, takarékpénztárak részvényei	20 954	34 909	66 817	122 288	206 627
Ebből hazai:	20 651	34 155	63 013	111 408	185 469
Biztosítók részvényei	473	1 160	873	2 139	8 868
Bányák, iparvállalatok részvényei ^b (A)	3 267	10 156	14 778	33 210	40 111
Ebből hazai (B):	3 233	10 119	12 909	32 680	39 179
Különléle vállalatok ^c (C)	5 490	11 201	19 765	49 565	57 276
Ebből hazai (D):	5 324	10 261	18 709	43 973	47 534
(A) + (C)	8 757	21 357	34 543	82 775	97 387
(B) + (D)	8 557	20 380	31 618	76 653	86 713
Közlekedési vállalatok	2 527	19 533	29 094	93 138	137 077
Sorsjegyek	1 816	2 154	5 197	5 643	5 318
Összesen	240 881	432 207	742 819	1 069 274	1 371 363

* Földhitelintézetek nélkül.

^b Gőzmalomok; bányák és téglagyárak; vasművek, gépgyárak; könyvnyomdák.

^c A különléle vállalatok is tartalmaz ipari vonatkozásokat a Statisztikai Évkönyvek által nem közzétett mértékben.

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. i. m. megfelelő kötetei.; *Magyar Statisztikai Közlemények*. 35. kötet. i. m.

A bank 1892-ben amúgy is kis értékpapírtárcájában mindössze egyetlen ipari címlet volt található 60 000 K értékben. 1896-ra a csak alig nőtt értékpapír-állományból már hat tétel volt ipari jellegű, de még mindig csekély, 283 589 K összértékben. A következő évek minden tekintetben dinamikusabb fejlődést hoztak, s így 1901-re az értékpapír-állomány 36 942 552 K-ra nőtt, amiből 1 815 731 K volt a hazai ipari részvénytársaságoké, majd 1906-ra a 68 498 175 K-s tárcából 4 885 224 K-ra emelkedett a hazai ipari részvények állománya. Az 1900-as évtized közepének ipari fellendülése a bank értékpapír-állományára is jótékony hatással volt: 1910-re az állomány rendkívül megduzzadt, négy év alatt éppen kétszeresére nőtt (137 390 354 K), s az ipari papírok értéke is igen dinamikusán, mintegy négyszeresére, 19 153 986 K-ra növekedett (4.12. táblázat). 1913-ban a bank 41 cégben rendelkezett kisebb-nagyobb tulajdonosi részesedéssel. (Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy a Creditanstalt 1914-ben 102 ipari vállalat részvényeit

birtokolta – szintén különböző mértékben.)¹⁰³ Az értékpapírok összállománya stagnált, viszont az ipari vonatkozású részvények árfolyamértéke ismét majdnem megduplázódott, s ezzel elérte az összállomány közel negyedét. Még mindig messze elmaradt azonban a közlekedési vállalatok – döntően vasutak – részvényeinek mintegy 61 milliós összegétől. A vasúti és bankpapírok nagy aránya egy olyan jellemző, amit már az országos adatoknál is láthattunk. Ugyanakkor a bank az országos átlagnál jóval kisebb arányban tartott tárcájában állampapírokat, az ipari részvényállomány pedig lényegesen meghaladta az összes pénzintézet átlagarányát. A bank 1913 végi 31 693 656 K-s ipari részvénybirtoka az összes hazai pénzintézet ipari állományának 36,5%-át tette ki.¹⁰⁴ A PMKB értékpapírtárcájának belső megoszlását 1913-ban a 4.13. táblázat mutatja.

4.12. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK IPARI ÉRTÉKPAPÍRJAINAK ÁLLOMÁNYA
ÁRFOLYAMÉRTÉK SZERINT, 1892–1913 (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Hazai ipari és bányavállalat (A)	60 000	283 589	1 815 731	4 885 224	19 153 986	31 693 656
Értékpapírok összesen (B)	9 274 610	10 011 370	36 942 552	68 498 175	137 390 354	136 637 457
(A) a (B) %-ában	0,65	2,83	4,91	7,13	13,94	23,19
Vagyon	256 635 460	371 442 148	525 201 533	714 634 790	945 953 053	1 212 854 412
(A) a vagyon %-ában	0,02	0,08	0,35	0,68	2,02	2,61

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (Saját számítás.)

¹⁰³ Eduard März: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende, 1913-1923*. Wien, 1981. 54., 69. p.; Dieter Stiefel: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise*. Frankfurt am Main, 1989. 83. p.

¹⁰⁴ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1913. i. m. 217. p.

4.13. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK ÉRTÉKPAPÍRTÁRCÁJÁNAK
MEGOSZLÁSA ÁRFOLYAMÉRTÉK SZERINT 1913 VÉGÉN (K)

Államadósságok és más közkölcsönök	4 724 163
Bankok	24 340 395
Biztosítók	4 402 575
Mezőgazdasági vállalatok	233 150
Hazai ipari és bányavállalatok	31 693 656
Közlekedési vállalatok	60 976 076
Kereskedelmi vállalatok	650 000
Egyéb	9 617 042
Összesen	136 637 457

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 191–192. cs. (Saját számítás.)

4.14. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK IPARI ÉRTÉKPAPÍR-ÁLLOMÁNYÁNAK
ÁGAZATOK SZERINTI MEGOSZLÁSA 1913 VÉGÉN^a

	Vállalatok száma (db)	Árfolyam- érték (K)	Az egész tárca %-ában	Névérték ^b (K) (A)	Részvénytőke egész Magyaro.-n (K) (B)	(A) a (B) %-ában
Bányászat	2	2 753 276	8,7	723 920	–	–
Vas- és fémipar	–	–	–	–	85 220 000	–
Gépgyártás, vill. ipar	5	5 398 218	17,0	3 644 800	188 713 000	1,9
Vegyipar	8	5 645 149	17,8	6 043 000	155 141 000	3,9
Textilipar	8	2 082 750	6,6	2 187 555	102 009 000	2,1
Építő(anyag)ipar	4	3 274 166	10,3	3 723 900	120 048 000	3,1
Cukoripar	3	2 598 405	8,1	4 107 500	103 800 000	4,0
Malomipar	6	8 610 932	27,2	5 385 400	90 324 000	6,0
Egyéb élelmiszeripar	3	726 442	2,3	585 000	74 973 000	0,8
Egyéb	2	604 318	1,9	480 000	141 394 000	0,3
Összesen	41	31 693 656	100,0	26 881 075	1 061 622 000	2,53

^a A Magyar Statisztikai Évkönyv ágazati beosztását követve; hazai vállalatok.

^b A névértéknél a töredékrészvény-birtok eredményezi a nem kerek összegeket.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 191–192. cs. (Saját számítás.); *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1913. i. m.

A részvények névértékre való átszámítása lehetővé teszi, hogy a bank részvénytulajdonát egészében és ágazati szinten is összevessük a magyarországi részvénytársaságok alaptőkéjével. E számítás eredményeit a 4.14. táblázat tartalmazza, melyből – egyebek között – kitűnik, hogy 1913-ban a 26 881 075 K névértékű részvénybirtok az összes hazai iparvállalati részvénytőke (1 061 622 000 K) 2,53%-át tette ki. Ez az adat – úgy véljük – mutatja a bank részvényeken keresztül történt ipari befektetéseinek viszonylag kicsiny összeggazdasági súlyát is.

Ezenkívül azt is megállapíthatjuk, hogy az érdekeltségek túlnyomó része a malomiparban, vegyiparban, gépgyártásban és villamosiparban, textiliparban, valamint az építő(anyag)iparban volt található. A bank – az értékpapírtárca alapján – 7 iparvállalatban rendelkezett 50% feletti, többségi tulajdoni hányaddal. Összesen 22 cég esetében haladta meg tulajdonosi részesedése a gazdaságszociológiai irodalom által még szilárd befolyást biztosítónak tekintett 20%-ot.¹⁰⁵ Még a kapcsolatok egyéb lehetséges formáit figyelembe véve is, mindkettő igen kis számnak tűnik a korábbi feltételezésekhez képest. Tudjuk persze azt, hogy a bank informális csatornákon keresztül szintén képes lehetett befolyást gyakorolni iparvállalatokra, s vezetői gyakran magánvagyonként rendelkeztek jelentős ipari részesedésekkel. A bankvezérek azonban általában ott voltak résztulajdonosok, ahol a bank is jelentős részvényhányaddal bírt.¹⁰⁶ Kiemelendő még, hogy 1913-ban a bányászatban és kohászatban egyetlen cégnek sem volt tulajdonosa a bank 5% feletti mértékben, s a gépgyártásban és villamosiparban is csupán kettőnek (Schlick–Nicholson Vagon-és Hajógyári Rt., Budapesti Általános Villamossági Rt.).

A bankok változatos módon juthattak ipari részvényekhez. Kialakulhatott tulajdonosi viszony tőkebefektetés céljából történő vásárlás és szanalás következtében, befagyott követelés konvertálásával, elhelyező („alapítási”) tevékenység révén és tőzsdéi műveletek során.¹⁰⁷ A Kereskedelmi Bank – mint láttuk – a századfordulógig terjedő időszakban alig rendelkezett ipari részvényekkel. Ekkoriban a csekély mennyiségű ipari papír között is jelentős számban voltak olyanok, melyekhez a bank nem tudatos tulajdonszerzési politika következtében, hanem valamilyen kényszerítő körülmény folytán jutott. E periódusban nem látjuk nyomát annak,

¹⁰⁵ A bankbefolyás érvényesítése szempontjából lényeges 20%-os határral kapcsolatban ld.: Franz Urban Pappi–Peter Kappelhoff–Christian Melbeck: Die Struktur der Unternehmensverflechtungen in der Bundesrepublik. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 39. (1987) 699. p.

¹⁰⁶ A Felsőmagyarországi Posztógyár 1909. február 12-i közgyűlésén pl. *Lánczy Leó* 600 darab részvényvel volt képviselve a 9000-ból, ugyanezen gyár 1913. március 15-i közgyűlésén *Fellner Henrik* és *Weiss Fülöp* együttesen 1368 darabbal, az összes részvény 15,2%-ával. (OL Z 41. PMKB Okmánytár. 17. cs. 577. i.) Hasonló példa az Egyesült Tégl- és Cementgyár is arra a jelenségre, hogy a bank az értékpapírtárcájában lévő állománynál több részvényt tudott prezentálni a közgyűlésen. 1913. december 31-én 12 620 db részvény volt a birtokában, az 1911 és 1914 közötti közgyűléseken azonban folyamatosan 15 500 db részvényvel volt jelen a bank. (OL Z 38. Egyesült Építő és Ipar Rt. 7. cs. 71.) Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy összességében ez nem változtat lényegesen az értékpapírtárca vizsgálata alapján nyert képen.

¹⁰⁷ Erre ld.: Szász: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. i. m. 325. p.

hogy – mint *Jacob Riesser* és *Richard Rudolph* feltételezte – a bank-ipar kapcsolat meghatározott sorrend szerint alakult: a folyószámla-kapcsolatot a részvénykibocsátás lebonyolítása, majd a személyi összeköttetés kiépítése követte.¹⁰⁸ A kibocsátások nem feltétlenül jártak tartós részvénybirtokkal, s rendszerint nem is ez volt a céljuk.

A pénzügyi nehézségekbe került iparvállalatok felvásárlása a századforduló után is fontos forrása maradt a bank tulajdonosi érdekeltségeinek. A Délmagyarországi Textilipar Rt. 1910-ben csődbe került, s ez adott alkalmat a banknak, hogy felvásárolja a céget, miután 1911-ben Lugosi Textilipar Rt. néven 1 millió K alaptőkével újjáalakította, s hitellel is ellátta azt. A cég újjászervezésében szakértőként részt vettek a Kammer-gyár vezetői,¹⁰⁹ s a bank képviselői kerültek az igazgatóságba és a felügyelőbizottságba. Hasonlóan szanáláshoz kötődött a Besztercebányai Első Magyar Posztó- és Gyapjúárugyár Rt. részvényeinek Kereskedelmi Bankhoz kerülése, amikor a textilgyár nehéz pénzügyi helyzetbe jutva „más pénzügyi intézeteknél megértő szóra nem tudott találni,” és „a bank felkarolta a vállalatot.”¹¹⁰

A századfordulótól, de legfőképpen a világháború előtti évektől a bank a korábnál lényegesen tudatosabban igyekezett iparvállalatok tulajdonosává válni. A tudatosságra a legjobb példát a malomipar jelentette. A bank már 1902-től kimutathatóan gazdaságossági számításokat végzett a legnagyobb fővárosi malmok esetében (örléképesség, pénzügyi helyzet), sőt tervezetet is készített az esetleges összevonásukból származó hatékonyságnövekedésre vonatkozóan.¹¹¹ A nagymalmokat nem sikerült megvennie, de a következő években a PMKB valóban aktivizálódott a malomiparban. Először közvetítésével ment végbe a Lujza Gőzmalom és az Első Budapesti Gőzmalom kvázi-fúziója (részvénytársaság útján),¹¹² majd a Királymalom részvénytársasággá alakításában volt döntő része, s a háború előtt több kisebb vidéki malmot is megvásárolt.¹¹³

Nem túlzás azonban azt állítani, hogy a bank vállalatainak jelentős része még 1913-ban is a gyengébb eredményű cégek közé tartozott. Ez jól látható 4.14. táblázatunkból. Egyfelől a (rész)tulajdonában lévő ipari cégek nem a legjövödelmezőbb ágazatokból rekrutálódtak. Még ennél is feltűnőbb azonban, hogy a vegyiparban, a textiliparban és a cukoriparban a részvények névértéke meghaladta – igaz a nyomott

¹⁰⁸ Riesser: *Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft.* i. m. 303. p.; Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary.* i. m. 87–88. p.

¹⁰⁹ Hegedüs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* i. m. 283. p.

¹¹⁰ Hegedüs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* i. m. 280–282. p.

¹¹¹ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 50. cs. 938.

¹¹² OL Z 40. PMKB. Projektumok. 50. cs. 934.

¹¹³ A Királymalomra ld.: OL Z 40 51. cs. 946.; A váci, zombori, pancsovai, zentai malmokra: OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. különböző évfolyamok.

árfolyamú 1913-as évről van szó – árfolyamértéküket.¹¹⁴ A bank értékpapírszámlája 1911-ben, 1912-ben és 1913-ban ugyanebben a sorrendben 55 000, 1 054 000 illetve 2 007 000 K veszteséget mutatott a korábbi jobb évek után.¹¹⁵ (Lásd: Függelék B.) Az ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek is gyakran beszámoltak a „bankhoz közel álló” vállalatok veszteségeiről.¹¹⁶

A részvények csekély jövedelmezősége igazolta a bank vonakodását a nagyobb tulajdonosi részesedéstől, s összefüggött azzal a megismert ténnyel is, hogy a bank nem válogathatta kedve szerint ipari érdekeltségeit. A világháború előtti néhány évben a legcél tudatosabb erőfeszítések eredményeként szerzett malomérdekeltségei – a váci, zentai, zombori, pancsovai malmok – olyan kisebb vagy közepes méretű vidéki üzemek voltak, melyek jövedelmezősége korántsem volt kiemelkedő.

A PMKB vállalatának üzleti eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy az ipari portfólió-befektetések kockázata miatt – főként a világháború előtti években – az értékpapír-birtoklás nem elsősorban befektetési céllal történt. Ehelyett segítségével inkább a letéti üzletek biztosítása volt a bank törekvése. Csak így értelmezhető az a megállapítás, hogy „a részesedés (ti. a tulajdoni részesedés – T.B.) egyik fontos célja éppen a vállalatokra gyakorlandó befolyás biztosítása”¹¹⁷ volt. Mindazáltal a tulajdon nem jelentett minden esetben döntő befolyást. A kis mértékű, néhány százalékos részvényhányad természetesen nem eredményezte ezt, így ennek célja csak korlátozott lehetett: állandó kapcsolattartás a vállalattal, s ennek révén rendszeres információszerzés, esetleg éppen egy kapcsolat felszámolásának kifejezője volt, vagy korábbi kibocsátásból megmaradt értékpapír-kontingensről volt szó. Ráadásul a tulajdonjogon gyakran más nagybefektetőkkel, pl. bankokkal kellett osztozni. Az Egyesült Építő és Ipar (később Egyesült Téglá- és Cementgyár) tulajdonosai között éveken keresztül több bank szerepelt, meglehetősen kiegyensúlyozott, 18–36% közötti arányban. 1900–1906 között a Hazai Bank, a PMKB, a Wiener Bankverein és a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank voltak tulajdonosok e cégnél. Ezután utóbbi eladta részvényeit a Wiener Bankvereinnek, amely így közel 45%-os tulajdoni részhez jutott.¹¹⁸

Összefoglalóan hasonló következtetésre juthatunk tehát, mint a szindikátusi részesedések illetve kibocsátási üzletek kapcsán: a világháborúig a PMKB és a magyarországi bankok iparvállalati részvénybirtoka tendenciájában növekvő volt, de még 1913-ban is relatíve alacsony szintű maradt.

¹¹⁴ A mérlegben felvett árfolyamérték alapján.

¹¹⁵ OL Z 49. PMKB: Könyvelőség. 189. cs.

¹¹⁶ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk.

¹¹⁷ Szádeczky-Kardoss: *A magyarországi pénzügyintézetek fejlődése*. i. m. 145. p.

¹¹⁸ OL Z 38. Egyesült Építő és Ipar. 7. cs. 71.

4.3.2. Személyi összefonódás/összeköttetés

A szakirodalomban legelterjedtebb megközelítés szerint személyi összeköttetés/összefonódás akkor keletkezik két vállalat között, ha az egyik részvénytársasági vállalat vezető tisztségviselői (pl. igazgatósági tagjai), illetve ellenőrző szervének (felügyelőbizottság) tagjai helyet foglalnak a másik felügyelőbizottságában vagy igazgatóságában (interlocking directorates).¹¹⁹ Egy tágabb definíció az alsóbb szintű vezetők igazgatósági illetve felügyelőbizottsági tagságait is ebbe a körbe sorolhatja.

A bankok és iparvállalatok közötti személyi kapcsolatok jelensége régóta jelentős figyelmet vonz Közép-Európában. A személyi kapcsolatok első átfogó vizsgálatát ebből a szempontból *Otto Jeidels* végezte el a századfordulón,¹²⁰ s *Paul Wallich*¹²¹ is analizálta a német bankok és iparvállalatok között kialakult kapcsolatok különböző formáit. Tanulmányaikra támaszkodott *Jacob Riesser* nem kevésbé alapvető kötete,¹²² vagy később *Wilhelm Hagemann* munkája.¹²³ Ők mindannyian fontos eszköznek tekintették az iparvállalatok és a vegyes bankok közötti személyi kapcsolatokat, mely a német bankok számára lehetővé tette, hogy jelentős szerepet játsszanak az iparosításban és ellenőrzést gyakoroljanak az ipar felett. Az egészen más ideológiai alapokon álló – korábban többször idézett – *Rudolf Hilferding* az osztrák mellett szintén az első világháború előtti német gazdasági fejlődés alapján vélte úgy, hogy a személyi összeköttetéseken keresztül a bankok képesek voltak intézményesíteni az egész gazdaságra növekvően kiterjedő uralmukat.¹²⁴ A német bankok és iparvállalatok közötti személyi összefonódásról azóta is számos munka született, főként az univerzális bankrendszer problematikájához kapcsolódva. Mint láttuk, *Alexander Gerschenkron* nagyhatású és a fentiekhez sokban hasonló leírását adta a németországi bank-ipar kapcsolatnak.¹²⁵ Az utóbbi években pedig a kutatás a közgazdasági irodalom több kérdésfeltevésével egészült ki, s gyakran megkérdőjelezte a hagyományos felfogást a személyi összeköttetések motivációit, szerepét illetően.¹²⁶ Más, vegyes bankok által dominált közép-európai országok esetében

¹¹⁹ Az angol nyelvű irodalom azért használja az „interlocking directorates” terminust, mert az USA-ban és Nagy-Britanniában a „One-Board-System” volt a jellemző. Közép-Európában – így Magyarországon is – az igazgatóság és felügyelőbizottság elválasztása figyelhető meg („Two-Board-System”).

¹²⁰ *Otto Jeidels: Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie.* Leipzig, 1905. 143–162. p.

¹²¹ *Paul Wallich: Die Konzentration im deutschen Bankwesen.* Stuttgart, 1905.

¹²² *Riesser: Die deutschen Großbanken und ihre Konzentration im Zusammenhänge mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland.* i. m. 303–304., 651–672. p.

¹²³ *Wilhelm Hagemann: Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie.* Berlin, 1931.

¹²⁴ *Hilferding: A fináncstőke.* i. m. 174–175. p.

¹²⁵ *Gerschenkron: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból.* i. m.

¹²⁶ Az utóbbi évek irodalmából: *John Cable: Capital Market Information and Industrial Performance: the Role of West German Banks.* *Economic Journal*, vol. 95 (1985) 118–132. p.; *Richard H. Tilly: Zur Entwicklung der deutschen Großbanken als Universalbanken im 19. und 20. Jahrhundert. Wachstumsmotor oder Machtkartell?* In: *Sidney Pollard–Dieter Ziegler (Hrsg.): Markt, Staat, Planung. Historische Erfahrungen mit Regulierungs- und Deregulierungsversuchen der*

szintén jelentős figyelmet kaptak a személyi összefonódások. E helyütt csak Ausztriára utalva, az említett *Hilferding* és *Gerschenkron* mellett – mint láttuk – *David F. Good* úgy vélte, hogy „a bank-ipar kapcsolat talán legfontosabb aspektusa”-ról van szó,¹²⁷ de *Richard Rudolph*, *Eduard März* valamint *Peter Eigner* is hangsúlyozta jelentőségét.¹²⁸

Szintén korán felfigyeltek a problémára az Egyesült Államokban, mégpedig a trösztellenes politika jegyében. Az 1914-ben kiadott Clayton Act megtiltotta a személyi összeköttetést bankok között és a meghatározott nagyság feletti, konkurens viszonyban lévő cégek között, mivel feltételezték a jelenség versenyt korlátozó hatását. Az Egyesült Államokban emiatt később is folyamatosan figyelemmel kísérték e jelenséget. A második világháború előtt, kormány megbízásból (National Resources Committee, 1930) *Paul M. Sweezy* vezetésével vizsgálták a 250 legnagyobb amerikai vállalatot, hogy feltárják a közöttük kialakult személyi kapcsolatokat.¹²⁹

Magyarország bankrendszere az első világháború előtt nem csupán szoros kapcsolatban állt más közép-európai országok – mindenekelőtt a Habsburg monarchián belül Ausztria – bankrendszerével, hanem számos tekintetben hasonló is volt azokhoz.¹³⁰ E hasonlóság megmutatkozott egyebek között abban is, hogy Magyarországon szintén igen elterjedtek voltak a századfordulón a személyi összeköttetések. Ennek megfelelően a kortársak figyelmét is felkeltette, de azok csak a téma publicisztikai feldolgozásáig jutottak.¹³¹ A Magyarországra vonatkozó modern gazdaságtörténeti irodalomban sem kapott megfelelő figyelmet e jelenség, s a nemzetközi közgazdasági-gazdaságtörténeti irodalomban az utóbbi években ta-

Wirtschaft. St. Katharinen, 1992. 128–156. p.; Richard H. Tilly: Macht der Banken. Deutsche Wirtschaftsgeschichte und die „Neue Institutionen-Ökonomik”. In: Dieter Bögenhold et. al. (Hrsg.): *Soziale Welt und soziologische Praxis*. Göttingen, 1995. 89–104. p.; Harald Wixforth–Dieter Ziegler: The Niche in the Universal Banking System: the Role and Significance of Private Bankers within German Industry, 1900–1933. *Financial History Review*, vol. 1. part 1 (1994) 99–119. p.; Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m.; Cardine Fohlin: Universal Banking Networks in Pre-war Germany: New Evidence from Company Financial Data. *Research in Economics*, vol. 51 (1997) 201–225. p.; Caroline Fohlin: The Rise of Interlocking Directorates in Imperial Germany. *Caltech Social Science Working Paper*, no. 931., Pasadena, CA.

¹²⁷ Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire*. i. m. 216. p.

¹²⁸ David F. Good: Austria–Hungary. In: Richard Sylla–Gianni Toniolo (eds.): *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century*. London–New York, 1991. 218–247. p.; Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m.; März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* i. m.; Eigner: Bank-ipar viszony Ausztria–(Magyarországon) 1895 és 1938 között. i. m. 35. p.

¹²⁹ Peter C. Dooley: The Interlocking Directorate. *The American Economic Review*, June 1969. 314. p.

¹³⁰ A magyar és a német, valamint osztrák bankrendszer összehasonlítására az első világháború előtt ld.: Tomka Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931. i. m.

¹³¹ Lásd például Radnóti József: *Pesti pénzligarchák*. Budapest, 1929.; A kor gazdasági elitjére általában: Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest, 1989. 39–61. p.

paszthalható, a probléma iránti növekvő érdeklődés sem érintette Magyarországot. Ezenkívül véleményünk szerint a kevés rendelkezésre álló hazai munkában igen egyoldalúan ábrázolták a személyi összeköttetések jelenségét, hiszen – mint korábban láttuk – többnyire azonosították a bankok legközvetlenebb érdekérvényesítési, befolyásolási lehetőségével, olyannyira, hogy a személyi kapcsolat több munkában már önmagában definiálta a bankok érdekkörét.

Annak tudatában, hogy a kutatások hiánya nyomán kialakult űr kitöltésére ezen a téren sem lehetünk képesek, a következő oldalakon a bankok és az iparvállalatok közötti személyi kapcsolatok néhány fontos aspektusának megértéséhez szeretnénk hozzájárulni az első világháború előtti Magyarországon. Célunk mindenekelőtt az, hogy megbecsüljük a személyi összeköttetések és a különböző tőkekapcsolatok közötti összefüggésekről eddig tett megállapítások érvényességét. Ezenkívül a személyi összeköttetések változó minőségét is megkíséreljük bemutatni. Röviden utalunk a problémával összefüggő eddigi gazdaságtörténeti kutatásokra, valamint a közgazdasági irodalom bank-ipar viszonyt illető eredményeire, s ezek alapján megfogalmazzuk az interlocking szerepére vonatkozó kutatási hipotézisünket, illetve a vizsgálat főbb szempontjait, majd a források ismertetése után az interlocking elemzése következik. Az elemzést a kvantitatív analízissel kezdjük, majd a személyi összeköttetések minőségi aspektusaival folytatjuk.

Bár az 1980-as évek közepétől megjelent néhány olyan publikáció Magyarországon, amely a bank-ipar kapcsolatot a korábban szokásostól eltérő megközelítésben tárgyalta,¹³² a személyi összeköttetések empirikus vizsgálatára azonban továbbra sem került sor egyetlen tanulmányban sem az első világháború előtti időszakra vonatkozóan. A személyi összeköttetések továbbra is, mint a fináncsőke-konceptió fontos elemei jelentek meg, a hilferdingi koncepciót nem érte igazi kihívás.¹³³ Annál is kevésbé, mert a bank-ipar kapcsolattal foglalkozó néhány nem Magyarországon publikáló – tehát semmiféle ideológiai béklyóval nem rendelkező – szerző, a gerschenkroni elméleti keretet használva, ugyancsak feltételezte, hogy a magyar bankok nagy ipari érdekkörrel rendelkeztek.¹³⁴

A *Hilferding* és *Gerschenkron* nyomán született koncepciók – bár nyilvánvalóan különböztek egymástól hangsúlyaikban –, annyiban összehétközthetők bizonyultak,

¹³² Kövér György: *Banking and Industry in Hungary before 1914*. In: *Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History. Working Paper*. No. 6. Uppsala, 1989. 29–40. p.; Újabbban több munka is foglalkozott a személyi kapcsolatokkal: Kövér György: *A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében*. *Replika*, 25. 1997. március. 47–53. p.; Pogány Ágnes: *Bankárok és üzletfelek*. *Replika*, 25. 1997. március. 55–66. p.

¹³³ Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Budapest, 1978. 129. p.; Ránki György: *A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években*. In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Budapest, 1984. 289. p.

¹³⁴ Rudolf Nötel: *Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary*. *Journal of European Economic History*, vol. 13 (1984) 137–202. p.; Elisabeth Boross: *Financing of Hungarian Industry by the Commercial Bank of Pest*. In: Harold James–Hakan Lindgren–Alice Teichova (eds.): *The Role of Banks in the Interwar Economy*. Cambridge, 1991. 158–178. p.

hogy mindkettő egyfajta kontroll-funkciót tulajdonított a személyi összeköttetéseknek a századforduló Magyarországn.

A kontroll-funkció fontos szerephez jut a személyi összeköttetések magyarázatában a nemzetközi közgazdasági irodalomban is.¹³⁵ A kontroll-elmélet (control-theory) szerint „a szerződések ellenőrizhetőségének, érvényesíthetőségének és megfigyelhetőségének problémái megakadályozhatják a tökéletes szerződések (complete contracts) megalkotását”, vagyis a „tökéletes szerződések megalkotása túlságosan drága lehet.”¹³⁶ Tökéletes szerződések hiányában a hitelezők kiszolgáltatottak az adósoknak, ezért arra törekszenek, hogy ellenőrizzék a kölcsönt felvevők vagyont, s ezt kihasználva lépéseket tegyenek káraik megelőzésére vagy az esetleg mégis fellépő káraik fedezetének biztosítására. Ennek eszközei a személyi összeköttetések.¹³⁷

A közgazdasági – és nyomában a gazdaságtörténeti – irodalomban a kontroll-elmélet mellett az utóbbi időben az információelmélet (information-theory) nyer egyre nagyobb fontosságot a személyi összeköttetések magyarázata során.¹³⁸ Az információelmélet gondolatmenete szerint információ-aszimmetria (information asymmetry) létezik a hitelezők és az adósok között, mivel az előbbiek, vagyis a bankok kevesebbet tudnak a hitelt igénylők, illetve az adósok minőségéről.¹³⁹ Ennek a helyzetnek a fennmaradása azt jelentené, hogy a jó adósok ugyanolyan feltételekkel juthatnának hitelhez, mint a rosszak. Különböző intézmények azonban segíthetnek áthidalni az információ-aszimmetria problémáját. Az egyik ilyen intézményt a személyi összeköttetések jelentik, melyeknek funkciója tehát az adósok megfigyelése, monitorálása (monitoring), annak révén, hogy ezek a személyek hozzáférnek a belső információkhoz. Az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagság tehát ilymódon egy extra információforrást jelent. *John Cable* szerint a bankok ennek révén befolyásolják a menedzsmentet, amit szerinte az is bizonyít, hogy az általa vizsgált német bankok által felügyelt ipari cégek jobb eredményeket értek el, mint a többiek.¹⁴⁰ Mások arra mutattak rá, hogy a hitelt kereső iparvállalatoknak is érdekük,

¹³⁵ A nemzetközi közgazdasági irodalomban a bankok (financial intermediaries) gazdasági jelentőségének 4 fontosabb elmélete alakult ki: 1., Economies of scale. 2., Information (monitoring). 3., Control. 4., Commitment. Ezek az elméletek természetesen nem kizárólagosak. Lásd: Phil Davis–Colin P. Mayer: Corporate Finance in the Euromarkets and the Economics of Intermediation. *CEPR Discussion Paper Series*, no. 570 (August 1991) 6–9. p.

¹³⁶ Colin P. Mayer: Financial Systems, Corporate Finance, and Economic Development. In: R. G. Hubbard: *Asymmetric Information, Corporate Finance, and Investment*. Chicago–London, 1990. 323. p.

¹³⁷ Mayer: Financial Systems, Corporate Finance, and Economic Development. i. m. 323–325. p.; O. Williamson: Corporate Financing and Corporate Governance. *Journal of Finance*, vol. 43 (1988) 567–591. p.

¹³⁸ Cable: Capital Market Information and Industrial Performance. i. m. 118–132. p.; Tilly: Zur Entwicklung der deutschen Großbanken als Universalbanken im 19. und 20. Jahrhundert. i. m. 128–156. p.

¹³⁹ G. Akerlof: The Market for Lemons: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 90 (1970) 488–500. p.

¹⁴⁰ Cable: Capital Market Information and Industrial Performance. i. m. 118–132. p.

hogy igazgatósági-felügyelőbizottsági helyeket adjanak a bankok képviselőinek, s így lemondjanak önállóságuk egy részéről, mivel ez javítja a bankok információ-ellátottságát, növelve a jobb ipari cégekkel szembeni bizalmukat. Ezáltal a jobb cégek kedvezőbb feltételekkel jutnak forrásokhoz, s így nemzetgazdasági szinten is előnyösebb a hitelek allokációja.¹⁴¹

Összefoglalóan tehát a századforduló Magyarországnak bank-ipar kapcsolatát illetően a gazdaságtörténeti irodalomban mindmáig alig cáfolták az elképzelést arra vonatkozóan, hogy a bankok egyoldalú érdekérvényesítő képességének fontos eszközei voltak a személyi összeköttetések. A személyi összeköttetések e kontroll-funkciója – bár különféle változatokban és hangsúlyokkal – szintén megjelenik a közgazdasági irodalomban is, kiegészülve az információ-aszimmetria elméletével.

A következőkben a személyi összeköttetések egy ezektől eltérő, több tényezőssé interpretációja mellett érvelünk majd. Hipotézisünk szerint önmagában egyik eddigi interpretációs irány sem képes megfelelően magyarázni a bankok és az iparvállalatok közötti kapcsolat kialakulását a századelő Magyarországn. Összességében nem állt fenn az a bankok számára kedvező hatalmi viszony a személyi összeköttetések következtében, amit *Hilferding* és követői feltételeznek, s a személyi összeköttetések funkciója nem elsősorban a bankok iparvállalatok feletti ellenőrzése volt. Ezenkívül a bankok nem is döntően kihelyezett erőforrásait (részvénytőke, hitel) igyekeztek biztosítani pótlólagos információforrások megszerzésével, vagyis a személyi összeköttetések célja nem is döntően a monitorálás (monitoring) volt.

Véleményünk szerint mind a kontroll (controlling), mind pedig a monitorálás (monitoring) funkciója feltételezi azt, hogy a bankok erőforrásokat helyezzenek ki a velük személyi összeköttetésben lévő iparvállalatokhoz, hiszen egyrészt ezek teszi lehetővé, másrészt szükségessé a kontrollt illetve a monitorálást. Éppen ezért a következőkben elsősorban a tulajdon és a személyi összeköttetések, valamint a hitellezés és a személyi összeköttetések közötti kapcsolattal foglalkozunk – felhasználva korábbi megállapításainkat, melyek empirikusan vizsgálták a bank és ipari cégek tőkekapcsolatait.¹⁴² Ezenkívül e kvantitatív megközelítés mellett törekszünk kvalitatív megközelítés alkalmazására is, mivel ez ugyancsak hasznos eszköznek tűnik a személyi kapcsolatok változó minőségének bemutatására.

A bankok és más vállalatok személyi összefonódása kétségtől igen gyakori volt a századfordulót követően Magyarországon is. Mindenekelőtt a nagybankok vezetői és vezető tisztségviselői rendelkeztek számos igazgatósági-felügyelőbizottsági hellyel. Csupán néhányat kiemelve közülük: 1913-ban *Barta Arnold* (Magyar

¹⁴¹ Tilly: *Macht der Banken*. i. m. 96. p.

¹⁴² Tomka Béla: *Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzüzetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913. Történelmi Szemle, 1995. 171–207. p.*; Tomka Béla: *Das Verhältnis zwischen Banken und Industrie in Ungarn, 1895–1913. Ungarn-Jahrbuch, München. Band 23. (1997) 173–203. p.*

Agrár- és Járadékbank) 38, Székely Ferenc (Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.) 34, Mezei Sándor (Mercur Váltóüzleti Rt.) 28 tagsággal rendelkezett.¹⁴³

A tagságok nagy száma jellemezte a Kereskedelmi Bankot is. Ez a szám különösen impresszív, ha az összes – nem csak az ipari társaságokban betöltött – funkciót vesszük figyelembe: összesen 304 hazai és 34 külföldi tagságot számolhatunk össze. Mezei Móric 48 és Szabó Jenő 37 tagsága országos viszonylatban is a legkiemelkedőbbek közé tartozott. (Lásd: 4. 15. táblázat.) Mindketten a közlekedési (vasúti) vállalatokban voltak különösen aktívak. Szabó Jenőt a múltja is predesztinálta erre a szakosodásra, hiszen nyugalomba vonulásáig (1893) a Közlekedési Minisztériumban a vasúti szakosztály tanácsosa, majd miniszteri tanácsos volt. Ami az ipari társaságokat illeti, 1913-ban Lánczy Leó például 6, Weiss Fülöp 15, Fellner Henrik 13, Hollós Ödön 15 hazai igazgatósági és felügyelőbizottsági tagsággal rendelkezett.¹⁴⁴ Lánczy 1881 óta a Kereskedelmi Bank elnöke volt, így neve összekapcsolódott a bank legdinamikusabb fejlődésének évtizedeivel, emellett országgyűlési képviselőként tevékenykedett, és a király valódi belső titkos tanácsosa címet is viselte.¹⁴⁵ Weiss Fülöp a bank vezérigazgatója volt, akinek a balkáni pénzügyi kapcsolatait szokás kiemelni az első világháború előtti periódusban. A háború után Lánczyt követte a bank élén, az elnöki pozícióban. Fellner Henrik 1892–1911 között volt a bank ügyvezető igazgatója, amikortól a tulajdonában lévő Leipziger Vilmos Szesz- és Cukorgyár irányításával foglalkozott, s a GYOSZ egyik vezetője is lett. A bank igazgatósági és felügyelőbizottsági tagjai, igazgatói és aligazgatói¹⁴⁶ 74 hazai ipari részvénytársaságban összesen 115 igazgatósági és felügyelőbizottsági hellyel bírtak.¹⁴⁷ (Lásd: 4.15. táblázat.)

Ez a felsorolás azonban – bár egy olyan személyi hálózat képét vetíti elénk, melyben a bank a központi helyek egyikét foglalta el – önmagában természetesen nem mutatja a személyi kapcsolatok funkcióit és jelentőségét. Ezért szükséges a személyi összeköttetés és más változók – mint a bank tőkekihelyezése, az iparvállalat gazdasági kapcsolata – közötti kapcsolat vizsgálata.

¹⁴³ *Compass Leonhardt, 1913–14.* Bd. I-II. Wien, 1915.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ Halmos: Lánczy Leó. i. m. 49–54. p.

¹⁴⁶ Kimutatásunkba – a szokásos módszertől eltérően – felvettük a bank igazgatóinak, aligazgatóinak tagságait is, mivel véleményünk szerint ezek adott esetben éppoly jelentősek lehetnek minden szempontból (ellenőrzés stb.), mint az igazgatóság és a felügyelőbizottság tagjainak funkciói.

¹⁴⁷ Különösen érdekesek ezek az adatok, ha összehasonlítjuk őket a másik birodalomfél számaival: a legnagyobb osztrák bank, a Creditanstalt igazgatósági, felügyelőbizottsági tagjai 1917-ben 194 hellyel rendelkeztek különböző részvénytársaságoknál. (Križek: *Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit.* i. m. 101. p. 84-es lábjegyzet.); A Deutsche Bank 1903-ban a kohó- és gépiparban 4, az elektromosiparban 14, a vegyiparban 2 felügyelőbizottsági hellyel rendelkezett. (Manfred Pohl: *Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914.* In: *Deutsche Bankengeschichte.* Bd. 2. Frankfurt am M., 1982. 282. p.)

4.15. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK IGAZGATÓSÁGÁNAK ÉS FELÜGYELŐBIZOTTSÁ-
GÁNAK TAGJAI, VALAMINT IGAZGATÓI ÉS ALIGAZGATÓI ÁLTAL BETÖLTÖTT POZÍCIÓK
MEGOSZLÁSA MÁS TÁRSASÁGOKNÁL 1913 VÉGÉN (ZÁRÓJELBEN A KÜLFÖLDI VÁLLALATOK)

	Ipar	Bank	Bizt.	Közl.	Keresk.	Egyéb	Össz.
Igazgatóság:							
Lánczy Leó	6	2 (5)	1	7	–	(1)	16 (6)
Eugen Dreher	1 (1)	(1)	–	–	–	–	1 (2)
Fellner Henrik	13 (2)	–	1	3	–	–	17 (2)
Gajári Ödön	5 (1)	–	–	8	–	2	15 (1)
Gutmann Vilmos	4	2	1	2	–	2	11
Hagenmacher Róbert	3	1	–	–	–	1	5
Hegedüs Loránt	5	2 (1)	2	1	–	–	10 (1)
Heinrich Ferenc	1	1	–	1	–	1	4
Franz Hawerda-Wehrland	–	(1)	–	–	–	–	(1)
Mezei Móric	2	1	–	42 (1)	–	2	47 (1)
Szabó Jenő	3	–	–	33	–	1	37
Széchenyi Béla	–	–	–	–	–	–	–
Weiss Manfréd	6	–	–	(1)	1	1	8 (1)
Weiss Fülöp	15 (6)	4 (4)	2 (1)	3	(1)	–	24 (12)
Igazgatók-aligazgatók:							
Zala Adolf	6 (3)	1 (2)	–	3	(1)	–	10 (6)
Fehér Miksa	5	10	–	8	–	–	23
Maishiern Péter	7	–	–	7	1	–	15
Sztehló Róbert	2	–	–	2	–	1	5
Csuka Lajos	–	–	–	–	–	–	–
Büchler Lajos	1 (1)	1	–	–	–	–	2 (1)
Gergely Emil	2	2	–	–	–	–	4
Hollós Ödön	15	–	–	8	–	2	25
Schweiger Ödön	2	2	–	–	–	1	5
Wertheimer Adolf	–	–	–	–	–	–	–
Felügyelőbizottság:							
Blau Adolf	–	–	–	–	–	–	–
Gold Zsigmond	–	–	–	–	–	–	–
Hertelendy Ferenc	1	2	1	2	–	1	7
Kovácsy Sándor	5	1	–	1	–	–	7
Reimann Lázár	5	1	–	–	–	–	6
Rust Oszkár	–	–	–	–	–	–	–
Összesen	115 (14)	33 (14)	8 (1)	131 (2)	2 (2)	15 (1)	304 (34)

Megjegyzés: igazgatósági és felügyelőbizottsági pozíciók.

Forrás: *Compass Leonhardt, 1913–1914*. Bd. I-II. Wien, 1915. (Saját számítás.)

Megállapítható, hogy a személyi összeköttetések igen erős pozitív összefüggésben voltak a vállalatnagysággal, mivel azon vállalatok mérete, melyekkel a bank személyi összefonódásban volt, meghaladta az átlagos hazai iparvállalati nagyságot. Míg 1913-ban az átlagos hazai ipari részvénytársaság alaptőkéje 1 060 ezer korona volt, addig a bankkal kapcsolatban állóké valamivel meghaladta a 4 millió koronát.¹⁴⁸

A bank intern mérlegein alapuló adatgyűjtésünk (Lásd: Függelék A.) alapján ezenkívül megállapíthatjuk, hogy ahol a bank nagyobb részvényhányaddal rendelkezett, ott szinte minden esetben létezett személyi kapcsolat is. 1913 végén 17 esetben volt 25 százalék feletti tulajdonhányada, s e cégek közül csak kettő esetben nem képviselte a bankot senki sem az igazgatóságban, sem a felügyelőbizottságban. Ezekhez a cégekhez gyakran több tagot is delegáltak. Esetenként előfordult az is, hogy 3-4 személyt is kiküldtek. Például a Schlick és Nicholonnál – ahol a bank 30,5 százalék tulajdonnal rendelkezett – a későbbi pénzügyminiszter, ekkor a bank ügyvezető igazgatója, *Hegedüs Loránt*, ezenkívül a később kereskedelmi miniszter lett vasáru nagykereskedő, *Heinrich Ferenc*, valamint *Weiss Fülöp*; a Danubius Textilműveknél (40 százalék) *Weiss Manfréd*, *Weiss Fülöp*, *Szethlo Róbert*; sőt, az Egyesült Téglá és Cementgyárnál (50,5 százalék) *Mezei Móric*, *Szabó Jenő*, *Weiss Fülöp*, *Hollós Ödön* egyaránt tag volt.

Azonban a személyi kapcsolatok száma közel sem mindig volt arányos a tulajdoni hányaddal. Amikor 1906-ban sor került a Fiumei Magyar Olajipar alapítására, a 2 millió koronás részvénytőkéből a Kereskedelmi Bank csak 175 ezer koronányit vett át, ugyanakkor az igazgatóságba két személyt, a felügyelőbizottságba pedig hármat delegált.¹⁴⁹

Ezenkívül, ami ennél is fontosabb, a személyi kapcsolatok száma lényegesen magasabb volt, mint a tulajdonosi viszonyé, vagyis az esetek többségében a személyi kapcsolat nem járt együtt részvénybirtokkal: a 74 esetből 51-ben egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély, 3 százalék alatti tulajdonhányaddal bírt a bank.¹⁵⁰ Így a személyi kapcsolat és a banki tulajdon között összességében gyenge összefüggés állt fenn, mint azt a korrelációs együttható is mutatja (lásd: 4.16. táblázat).

¹⁴⁸ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1913. i. m.; OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 191–192. cs.

¹⁴⁹ OL Z 34. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Ügyvez. ig. jk. 1906. december 13.

¹⁵⁰ Lásd: Függelék A.

4.16. TÁBLÁZAT

A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK KÉPVISELŐI ÁLTAL BETÖLTÖTT
IGAZGATÓSÁGI-FELÜGYELŐBIZOTTSÁGI TAGSÁGOK (R) ÉS A BANK IPARVÁLLALATI
TULAJDONA ILLETVE HITELEI KÖZÖTTI KORRELÁCIÓ (R) 1913 VÉGÉN

	Tulajdon	Hitel
Tagságok	0,3431	0,2973

N=95 Megjegyzés: A vizsgált vállalatokat lásd: Függelék A.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 190–192. cs.; *Compass Leonhardt, 1913–14.*
Bd. I-II. Wien, 1915.

A bank számára – *Hilferding* kifejezésével élve – a „személyi unió” eszköz volt a cég üzletmenetének figyelemmel kísérésére olyan esetekben is, amikor a bank hitelezett egy ipari vállalatnak. A banknak nagyobb összeggel tartozókkal majdnem minden esetben megvolt ez a „személyi unió” – a néhány kivétel közé tartozott 1913 végén a Budapesti Ásványolajgyár, a Biharszilágyi Olajipar és a Palatinus Építő. A személyi kapcsolatok ellenben nem feltétlenül arányosan fejezték ki a tőkekihelyezés mértékét, és a személyi összeköttetés közel sem korlátozódott azokra a cégekre, melyekkel hitelkapcsolat is fennállt. Azon 74 ipari cég közül, mellyel személyi kapcsolata alakult ki a banknak, 40 semmiféle hitel-összeköttetésben nem állt vele 1913 végén. Utóbbiak közé sorolhatók a legnagyobb ipari részvénytársaságok, mint a Weiss Manfréd Művek, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, vagy a Salgótarjáni Kőszénbánya, melyek csak alaptőke-emeléseik során vették igénybe a bank szolgálatait. Következésképpen a személyi kapcsolat és a hitelek közötti korreláció szintén igen gyenge (lásd: 4.16. táblázat).

Az a tény, hogy a személyi jelenlétet gyakran semmiféle tőkekapcsolat – sem részvénybirtok, sem hitelezés – nem egészítette ki, már önmagában is arra utal, hogy az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagságnak nem csupán ellenőrző vagy monitoráló funkciója volt, s a bankuralom, sőt, akár a jelentősebb bankbefolyás korántsem volt szükségszerű következmény. Megerősíti ezt a feltételezést a felügyelőbizottsági, igazgatósági tagságok tartalmának közelebbi vizsgálata.

A felügyelőbizottsági és az igazgatósági tagságok jellegét több tényező is meghatározta. A bank szempontjából eltérő értéke volt a személyi összeköttetéseknek, amikor egy iparvállalat delegált képviselőt a bank felügyelőbizottságába – mint például *Reimann Lázár*, a Magyar Általános Kőszénbánya vezérigazgatója – vagy amikor egy bankvezér delegáltatott egy ipari céghez. Ugyanez a különbség nyilvánvalóan hatott az ilyen módon a bank és egy harmadik vállalat között létrejövő kapcsolat jellegére is. Azoknál a vállalatoknál, ahol egy külső, nem a bank által foglalkoztatott személy – például *Weiss Manfréd* – jelentette a kapcsolatot, ott

nyilván egészen más érdekérvényesítés volt lehetséges, mint azoknál, ahol a bank emberei voltak jelen.¹⁵¹ Ezenkívül a felügyelőbizottsági és igazgatósági tagság „értéke” nem volt azonos, és a befolyásolási lehetőséget illetően jelentős különbségek voltak az igazgatóság vagy a felügyelőbizottság egyes pozíciói – elnök vagy egyszerű tag – között.

A tagságok változó minőségére egyéb tények is mutatnak. Bár *Mezei Móric* vagy *Szabó Jenő* lényegesen több tagsággal rendelkezett, mint *Fellner Henrik*, *Fellner* a PMKB alelnökeként inkább nagyobb vállalatoknál volt jelen, míg *Mezei* és *Szabó* döntően helyi érdekű vasutaknál volt delegálva. Ezért is történt kísérlet az irodalomban a „gyenge” és az „erős” – vagy másként nevezve „elsődleges” – személyi kapcsolatok megkülönböztetésére. Egyértelmű kritériumok, kiforrott módszertan alapján azonban kvantitatív vizsgálatban ezideig kevésbé alkalmazták ezt a differenciálást.¹⁵²

A bankemberek által betöltött igazgatósági helyek jellegének értékelése során figyelembe kell vennünk azt is, hogy a funkcióhalmaz sem mindig tette lehetővé, hogy a bankár komoly befolyást gyakoroljon az iparvállalatra. Nyilvánvaló, hogy például *Weiss Fülöp* 36 felügyelőbizottsági tagsága – köztük külföldiek – olyan magas szám volt, hogy ezek közül egy-egy csekély befolyásolási lehetőséggel bírt, hiszen aligha lehetett képes párhuzamosan áttekinteni saját intézete és 36 cég ügyeit, s így alapos tájékozottsággal sem rendelkezhetett ezek mindegyikének napi üzletviteléről.

A vidéki cégekkel való kapcsolattartás, az üzlet rendszeres ellenőrzése a korabeli közlekedési és kommunikációs viszonyok között egyébként sem volt könnyű feladat a bank – illetve képviselője – számára. A kiküldött személyek sok hasonló megbízatása és egyéb feladatai gyakran eleve lehetetlenné tették az igazgatósági, felügyelőbizottsági üléseken való részvételt. Ilyen esetekben az utólagos korrekció – illetve kísérlete – maradt csupán: a Kereskedelmi Bank például 1907. szeptember 23-án tiltakozni volt kénytelen a Kassai Takarékpénztárnál, amiért ott „*Fehér úr*” távollétében döntöttek jelentős hitelügyletekről.¹⁵³

A funkcióhalmaz tehát nem az operatív ügyekben való részvételt, a bank minden kérdésben való érdekérvényesítését jelentette. Annál is inkább így volt ez, mert számos kérdéshez nem is érthettek a bank képviselői. A kompetenciahiány pedig megghiúsíthatott minden komolyabb befolyásolási törekvést. Ezenkívül számukra

¹⁵¹ Ugyanerre a problémára hívja fel a figyelmet: *Whale: Joint-Stock Banking in Germany*. i. m. 51. p.; *Fohlin: The Rise of Interlocking Directorates in Imperial Germany*. i. m. 8. p.

¹⁵² Ez a megkülönböztetés nem azonos a két cég között azáltal létrejövő „laza” kapcsolattal, ha mindkettő igazgatóságában vagy felügyelőbizottságában egy azonos külső személy foglal helyet. Vö: *John Scott: Intercorporate Structures in Western Europe: a Comparative Historical Analysis*. In: *Mizruchi-Schwartz (eds.): Intercorporate Relations. The Structural Analysis of Business*. i. m. 211. p.

¹⁵³ *Fehér Miksa* a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója volt. (OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1907. szept. 23.)

egy sor dolog indifferens volt. Bár a döntéshozatalban lehettek ellentétes vélemények a profitmaximalizálás legcélszerűbb módjáról, az utóbbi cél nyilvánvalóan közös volt, s ez rendszerint megakadályozta a súlyosabb érdekkonfliktusok kialakulását bank és iparvállalat között.

A következőkben két jellemző eseten mutatjuk be – iparvállalati források alapján –, hogy a személyi összeköttetések ellenére a bankkontrollnak milyen korlátai voltak, a személyi kapcsolat még nem feltétlenül járt azzal, hogy a bank érvényesíteni tudta saját érdekeit. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy a bank(ok) képviselői – néhány kivételtől eltekintve – számszerűleg is kisebbségben maradtak az ipari vállalatok irányításában. Ezenkívül az is előfordult, hogy egyidejűleg több bank volt képviselve egy-egy iparvállalat vezető testületeiben, mint például a Rimánál az 1900-as évtizedben mindvégig, vagy az Egyesült Téglá- és Cementgyár esetében. A konkurens bankképviselők gyakori egyidejű jelenléte ez esetben kiolthatta az uralmi törekvéseket.¹⁵⁴

Ezenkívül egyes iparvállalatok döntéshozatali mechanizmusa eleve olyan volt, hogy az a bankbefolyásnak – még a bank emberének igazgatóságban való jelenléte esetén is – csak kis teret engedett, amit világosan mutat a következő eset. A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű igazgatósági ülési jegyzőkönyveiből kiderül, hogy az 1900-as évtizedben – jöllehet *Lánczy Leó* és *Bernard Popper* is tagjai voltak a grémiumnak a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank illetve a Wiener Bankverein küldötteiként – a döntések mindenekelőtt *Borbély Lajos* műszaki vezérigazgató, kisebb mértékben pedig a kereskedelmi igazgató, *Bíró Ármin* kezében voltak. Ők terjesztettek elő minden napirendi pontot, s elképzeléseiket – a századforduló és a világháború közötti időszakból fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága alapján – mindig jóváhagyták.

Formális szempontok – mint a döntéshozatali szervben való részvétel százalékos aránya – alapján a bankuralom beteljesedéséhez vezetett, amikor a Rima élén 1910 júliusában változás következett be. *Borbély Lajos* vezérigazgató országgyűlési képviselővé választása és „előrehaladott kora” miatt lemondott az állásáról, és egy négytagú végrehajtó bizottságot választottak „az üzletvitel akadálytalan továbbvitelére”, rajta kívül *Bernard Popper*, *Lánczy Leó* és *Bíró Ármin* részvételével.¹⁵⁵ A döntéshozatal rendjét azonban úgy szabályozták, hogy minden fontos technikai ügyben *Borbély* döntött továbbra is, a kereskedelmi ügyekben pedig először *Bíró* és *Borbély* tanácskozott, s csak ha „a két úr tökéletesen egyetértésre jutott a kérdésben, akkor lehet[ett] azt a bizottság elé vinni”.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Hasonló megfigyelés német vonatkozásban: Wellhöner: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. i. m. 245. p.

¹⁵⁵ OL Z 368. Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1. 1910. júl. 2.

¹⁵⁶ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 7. cs. 192.

Az igazgatósági jegyzőkönyvek forrásértékét semmiképpen sem szabad túlbecsülni, hiszen döntések informális módon is születhettek, de tény, hogy ezekben a forrásokban semmiféle jele nincs annak, hogy *Lánczy Leó* bármiféle döntésben érvényesíteni óhajtotta volna saját, illetve bankjának akaratát, s – nyílt érdekkonfliktus esetén – erre az említett igazgatósági ügyrend miatt eleve csekély lehetősége lett volna. Sőt, a bank képviselőinek jelenléte e források alapján lényegében nem is ragadható meg, legfeljebb olyan formalitásokban, mint amikor 1905 októberében „*Popper Bernát* úr köszönetet mondván a szívélyes fogadtatásért, biztosítja a társaságot úgy a Wiener Bankverein jó akaratáról, mint igéri a maga részéről, hogy tehetsége szerint fogja az igazgatóságot támogatni a társulat ügyeinek vezetésében,”¹⁵⁷ vagy amikor 1907-ben „*Loisch Ede* alelnök ur szívből jövő szavakban üdvözli az igazgatóság egyik tagját, *Lánczy Leo* urat az ő nem rég lefolyt jubileuma alkalmából...”¹⁵⁸ Fordítva is igaz volt ez: a PMKB igazgatóságának tagjaként *Weiss Manfréd* sem befolyásolta kimutathatóan a döntéseket a banknál.¹⁵⁹

E csupán közvetett bizonyítéknál talán még többet árul el a bank és a Rima közötti kapcsolat egészéről is a nehézipari óriásvállalat 1909-es részvénytőke-emelési terve, amelynek során a lebonyolító Kereskedelmi Bank igyekezett a többi részvényes rovására a részvények aránytalanul nagy hányadát megszerezni, mégpedig az osztalékfizetésnél prioritást élvező elsőbbségi részvények kibocsátásával. 1909-ben ugyanis – mint a jegyzőkönyv írja – „tekintettel a pénzügyi jelenlegi kedvező helyzetére is”, a Rima közgyűlése elé kívántak terjeszteni „egy oly irányú indítványt, hogy a társulat ezidőszert 32 millió k alaptőkéjét 75 000 darab egyenként 200 koronáról szóló elsőbbségi részvény kibocsátása által 15 000 000 koronával 47 000 000 koronára emeltesék fel...” A Wiener Bankverein és a Kereskedelmi Bank jelen lévő igazgatói készen mutatkoztak az elsőbbségi részvények 50, illetve 40%-ának átvételére *al pari* árfolyamon, vállalva, hogy ezeket tíz évig „*blokkolva*” tartják. A jegyzőkönyv ezután arról tudósít, hogy „az indítvány felett hosszas eszmecsere és tárgyalás indulván meg, ennek folyamán több irányban nyilvánult aggályok eloszlattak, mások figyelembe vetettek, ellenindítványok elutasítottak”, és végül jóváhagyták az indítványt. A megfogalmazás azonban azt sejteti, hogy a döntés komoly érdekeket sértett. Valóban, alig négy nap múltán, június 30-án a két bank képviselője, „*Lánczy Leó* és *Popper Bernát* igazgatósági tag urak bejelentik, hogy a részvényesek egy csoportja az elsőbbségi részvények kibocsátása feletti aggodalmának adva kifejezést oly irányban interveniált náluk, hogy az igazgatóság a tőkefeleléstől tekintsen el. Miután pedig az igazgatóságnak ezen elsőbbségi részvények kibocsátására irányuló indítványa a részvényeseknél nem talált visszhangra, de mert

¹⁵⁷ OL Z 368. Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1. 1905. okt. 26.

¹⁵⁸ OL Z 368. Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1. 1907. ápr. 29.

¹⁵⁹ OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. Különböző évfolyamok.

kívánatos, hogy az a régi harmónia, mely a részvényesek és az igazgatóság között régóta fennállott és a melynek köszönheti tulajdonképpen a vállalat mai felvirágzását, továbbra is sértetlenül felmaradjon” az igazgatóság visszavonta indítványát.¹⁶⁰ A kisebb részvényesek tiltakozása kiegészült egy nagyarányú tőzsdei akcióval is, melyet *Krausz Simon* vezetett, s amely a két nagybank – a Wiener Bankverein és a Kereskedelmi Bank – részvénykibocsátásának megtorpedózását célozta.¹⁶¹ *Krausz*, illetve az általa képviselt személyek jelentős mennyiségű Rima részvény birtokában voltak, így érdekeiket sértette az említett elsőbbségi részvénykibocsátás. *Krausz* tehát mozgósította kiterjedt hazai és nemzetközi kapcsolatait, hogy tiltakozzanak a tervek ellen. A bankok szándékainak a kisméretű részvényesekkel szembeni „erkölcstelenségét” bemutató sajtókampányt szervezett, s külön irodát állított fel a Rima részvényeseinek informálása és megszervezése céljából. A nyomásgyakorlás leghatásosabb része azonban az volt, hogy a tőzsdén olcsón piacra dobott Rima-részvényeket. Az árfolyamzuhanás riadóztatta a még esetleg tértlenkedő kisebb részvényeseket. A bankok érdekei ellenére tehát a kibocsátás ekkor a részvényesek tiltakozása miatt elmaradt. Az eset így módon azt demonstrálta, hogy a részvényesek megfelelő szervezethez és elkötelezettség esetén képesek voltak érdekeiket érvényesíteni a menedzsmenttel szemben, még akkor is, ha abban nagybankok is képviseltették magukat.

A bank és „érdekeltsége” – a Kereskedelmi Bank és a Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyipar Rt. – kapcsolatának sokszínűségére egy másik példa a Danica Boszniai Ásványolaj- és Vegyigyár megvásárlásának esete. A Kereskedelmi Bank egyik, szintén 1909-es igazgatósági ülésén *Lánczy Leó* beszámolt arról, hogy a bank megvásárolta a „Danica vegyitermékgyár” 12 ezer db részvényét, ami a cég alaptőkéjének 80 százalékaival volt egyenlő. Ez a vásárlás azonban – mint kiderült – nem állt a bank szándékában, hanem csupán a Hungária Műtrágyagyár megbízásából járt el. A Hungária ugyanis már régóta tervezte egy újabb gyár létesítését, s erre a Danica kaproncai telepét szemelte ki. „A Hungária, amely ismerte a Kereskedelmi Bank összeköttetését a Danica társaság fő részvényeseivel, folyton buzdította a bankot, hogy ezt a kapronczai gyárat szerezzék meg a Hungária részére. Az ezen alapon megindult tárgyalás során kiderült, hogy a Danica nem hajlandó a kapronczai gyárat eladni, a Danica fő részvényesei ellenben hajlandónak mutatkoztak részvénybirtokukat *pari* árfolyamon eladni.” A bank „ugy találta, hogy ha a Hungaria 2 250 000 koronáért megszerezné a kapronczai gyárat, úgy a Danica-részvényeknek *pari* árfolyamon való megvétele elég kedvező üzletnek mutatkoznék.” A Hungária erre hajlandónak mutatkozott, s így a bank a részvényeket megvette. Közvetítési jutalékként 100 ezer K-t kért. A részvények megvásárlása után

¹⁶⁰ OL Z 368. Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 2. cs. 1. 1909. jún. 26.; 1909. jún. 30.

¹⁶¹ Leírását ld.: *Krausz Simon: Életem*. Budapest, 1934. Újabb kiadása alapján idézve: *A Pénzember*. Budapest, 1991. 65–70. p.; *Krausz Simonra ld.: Kövér György: Krausz Simon. Egy magánbankár a XX. században. Valóság*, 1987. 9. sz. 56–62. p.

azonban „a Hungária igazgatósága egyet fordult és mindenféle ürügy alatt és formásokba kapaszkodván kijelentette, hogy ő a Danica részvényeket átvenni nem hajlandó.” A jegyzőkönyv ezután így folytatja: „A Hungária ezen frontváltozása és saját szóbeli kijelentéseit meghazudtoló eljárása valamint az ennek kapcsán folytatott tárgyalásoknak rideg, kellemetlen és hosszú multat megtagadó formája arra késztette előadó elnököt, valamint *Weiss Fülöp* igazgatót is, kik eddig a Hungária társaság igazgatóságában a Kereskedelmi Bankot képviselték, hogy ott elfoglalt állásaikról lemondjanak, pozíciójukkal és a bank méltóságával többé összeegyeztethetők nem tartván, hogy az ilyen eljárás után ezen társaság igazgatóságában továbbra is helyet foglaljanak.” Leszögezték azonban azt is, hogy „a Kereskedelmi Bank és barátai birtokában lévő, a Hungária részvénytőkéjének körülbelül 40%-át képező részvénytömeg a jövőben is részt fog követelni a Hungária igazgatóságában...”¹⁶²

Mint látjuk, az erőteljes banki érdekérvényesítésnek elvileg minden feltétele együtt volt a Hungária Műtrágyagyár esetében. Ami esetünkben különösen fontos, az az, hogy az átlagosnál nagyobb számú s a bank két első embere személyében igen magas rangú bankképviselő foglalt helyet az ipari cég igazgatóságában. A személyi kapcsolat nagy, az „üzletbarátok” részvényeivel együtt 40 százalékos tulajdoni hányaddal volt megerősítve, ráadásul az iparvállalat közepes méretű volt. Ezenkívül a kérdéses periódusban a Hungária rendszeresen kölcsönöket vett fel a banktól, például 1910 végén tekintélyes, 835 421 K összegű folyószámlahittel tartozott neki.¹⁶³ Ennek ellenére a bank nem tudta érvényesíteni érdekeit, s nem maradt más megoldás a két banki igazgatósági képviselő számára, mint a demonstratív kivonulás a testületből. Az affér eredményeként a bank a Danica tulajdonosa lett, jöllehet – mint *Lánczy* mondta – „most szívesebben nem vállaltuk volna magunkra egy nagyobb szabású gyárnak ellenőrzését és gondozását”.¹⁶⁴

Eredményeink alapján a személyi összeköttetések és a tőkekapcsolatok közötti összefüggés csekély volt, ami azt jelzi, hogy a tagságok nem csupán kontroll- vagy monitoráló funkcióval rendelkeztek, s önmagában sem a kontroll-elmélet, sem az információ-elmélet nem tűnik képesnek megmagyarázni kialakulásuk okait. A személyi összeköttetés nem tekinthető olyan tényezőnek sem, ami szükségszerűvé tette volna a hierarchikus kapcsolatok kialakulását, mivel a tőkekapcsolatok hiánya egyben azt is eredményezte, hogy a bankdominancia, de még a jelentős bankbefolyás sem volt a személyi kapcsolatok elkerülhetetlen következménye. Sőt, a vizsgált bank azokban az esetekben sem volt feltétlenül képes érdekei érvényesítésére, amikor jelentős tulajdonosi vagy hitelkapcsolatban állt az iparvállalattal. A személyi összefonódás funkciója lényegesen szerteágazóbb volt a magyarországi

¹⁶² OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 3. k. 1909. nov. 6.

¹⁶³ OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 159–160. cs.

¹⁶⁴ OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 3. k. 1909. nov. 6.

bank–ipar kapcsolatokban, mint azt *Hilferding* nyomán a magyar gazdaságtörténetírásban eddig feltételezték.

Ezek a tények figyelmünket a tagságok más lehetséges funkcióira irányítják, melyek kutatása azonban a jövő feladata. A lehetséges irányok közül már most is több látható. Az információközvetítés szerepéhez juthatott egy tágabb, a monitorálástól eltérő értelemben: a tagságok gyakran a delegált személy, vagy az őt küldő bank szakértelmének és információközvetítő funkcióinak voltak köszönhetőek, s e személyek nem csupán a bank számára nyújtottak információkat, hanem a fogadó cég számára is, különösen, mert a személyi kapcsolatok egész hálózata keletkezett ilyen módon.

Az információközvetítő funkció különösen az olyan „big linkers” esetében nyilvánvaló, akik nem kötődtek szorosan egyetlen vállalathoz sem. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságában a világháború előtt *Gajári Ödön* nagybirtokos és *gelsei Gutmann Vilmos* báró sorolhatók ide, akik 15 illetve 11 más hazai társaságnál is jelen voltak. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a bank képviselőjének jelenléte egy ipari részvénytársaság felügyelőbizottságában vagy igazgatóságában nem csupán a bank testületi érdekeinek eredménye, hanem a résztvevő egyéni érdekeinek – ilyen lehetett akár a tagsággal járó renumeráció – következménye is lehetett.

A személyi összeköttetések jobb megértése nyilvánvalóan további kutatásokat és más, pl. szociológiai megközelítéseket is igényel. Jóllehet az ún. kontroll-megközelítés (control-perspective) a jelenkori szociológiai irodalomban is jelen van, de más elméletek szintén kialakultak. Az ún. „menedzser perspektíva” (managerial perspective) szerint az igazgatósági-felügyelőbizottsági tagságoknak inkább presztízsértékük van, mivel a döntéseket a menedzserek hozzák. Az ún. „osztálykohézió elmélete” (class cohesion perspective) úgy tekinti a tagságokat, mint az azonos társadalmi osztályból származó személyek közötti interakció egyik formáját. Ezek a szempontok nyilvánvalóan fontosak lehetnek a személyi összeköttetések eddiginél teljesebb megismeréséhez a századforduló Magyarországon is.¹⁶⁵

¹⁶⁵ A különböző megközelítésekre lásd: Mark S. Mizruchi–Michael Schwartz: The Structural Analysis of Business: an Emerging Field. In: Mark S. Mizruchi–Michael Schwartz (eds.): *Intercorporate Relations. The Structural Analysis of Business*. Cambridge, 1987. 3–21. p.; Rolf Ziegler: Das Netz der Personen- und Kapitalverflechtungen Deutscher und Österreichischer Wirtschaftsunternehmen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 36. (1984) 586–588. p.; Pappi–Kappelhof–Melbeck: Die Struktur der Unternehmungsverflechtungen in der Bundesrepublik. i. m. 693–717. p.

4. 4. Koncentráció és/vagy verseny

Mint láttuk, a „bankuralom” tézisének fontos része annak feltételezése, hogy Magyarországon – főként a századforduló után – „a bankügy koncentrációjának előrehaladása folytán”¹⁶⁶ az iparvállalatok növekvően kiszolgáltatottá váltak a bankoknak. A magyarországi bankkoncentráció az osztrák bankok magyarországi jelenléte miatt azonban önmagában sem szükségszerűen járt volna a verseny kiiktatásával, különösen azután, hogy a magyar nagybankok a századfordulót követően növekvő mértékben függetlenedtek a bécsi pénzügyi piactól, hiszen ez egyben a konkurenciát is növelte. De korántsem nyilvánvaló maga a hazai pénzügyi intézetek növekvő koncentrációja sem. Bár ez a kérdés itt bővebben nem tárgyalható, fontos megemlítenünk, hogy több mutató alapján éppen a hitelügy dekoncentrációjáról beszélhetünk: a nagybankokra 1900-ban az összes hazai pénzügyi intézeti saját tőke 38,7%-a, 1909-ben pedig már csak 35,2%-a jutott.¹⁶⁷ Ezenkívül jelentősebb fúziót nem találhatunk korszakunkban még a pénzügyi válságok idején sem – jóllehet más országokban ezekre bőven akadt példa.¹⁶⁸

Ezúttal a bank-ipar kapcsolat minőségének, a bankuralom esetleges kialakulásának szempontjából a bankkoncentráció általános jellemzőinél fontosabb számunkra az a kérdés, hogy létezett-e a bankok között konkurencia, amely lehetőséget adott az ipari cégeknek érdekeiknek jobban megfelelő pénzügyi partner választására, vagy pedig – ellenkezőleg – nekik kellett versenyezniük a bankok erőforrásaiért, jó alkupozícióhoz juttatva az utóbbiakat.

A konkurenciát kizáró, a „kizárólagos bankösszeköttetést” előíró rendelkezéssel számos alkalommal találkozhatunk a PMKB tranzakcióinál. Németországhoz hasonlóan¹⁶⁹ azonban Magyarországon is elterjedt volt az a gyakorlat, hogy az iparvállalatok több pénzügyi intézettel álltak üzleti kapcsolatban. Így találjuk ezt a Magyar Általános Kőszénbánya 1898-as milliós hitelnyújtása során, amikor a PMKB, a Wiener Bankverein és kisebb részben a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank is közreműködött az üzletben.¹⁷⁰ További példaként 1900 márciusában az ekkoriban a PMKB messze legnagyobb ipari adósának számító Egyesült Építő és Ipar Rt.-nek egy konzorcium nyújtott 17 000 000 K hitelt, melyben a PMKB részesedése

¹⁶⁶ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 143. p.

¹⁶⁷ Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. i. m. 51.*; A koncentrációra: Zsoldos: *A bankkoncentráció*. i. m. 47–60. p.; Zsoldos maga kitér a bankdecentralizáció jelenségére is: Zsoldos: *A bankkoncentráció*. i. m. 61–66. p.; A decentralizációra lásd még: Hegedüs Loránt: *A tőkekoncentráció problémái Magyarországon*. *Budapesti Szemle*, 1917. 326. p. s köv.

¹⁶⁸ Eckhart: *A magyar közgazdaság száz éve*. i. m. 174. p.

¹⁶⁹ Adolf Weber: *Depositenbanken und Spekulationsbanken*. i. m. 108–109. p.

¹⁷⁰ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1898. dec. 13.

39,6%-os volt. Az év során ugyanilyen konstrukcióban még több kisebb összegű kölcsön folyósítására is sor került e vállalatnak a PMKB, a Wiener Bankverein, a Hazai Bank és a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank részvételével.¹⁷¹ 1908 októberében az Egyesült Téglá- és Cementgyár egy kisebb, 250 000 K-s hitelének meghosszabbításában a Länderbank is részt vett.¹⁷² A bankkonkurencia jelei között beszédes a PMKB által különös figyelemmel kitüntetett, a bankkal az átlagosnál jóval szorosabb, hosszú távú kapcsolatban lévő Magyar Aszfalt Rt. esete is. A PMKB egy 1908-as igazgatósági ülési jegyzőkönyve maga számol be arról, hogy a vállalat több banknak tartozott összesen 5 000 000 K-val, jöllehet a PMKB e cégnek ekkor, s a későbbiekben is nem csak hitelezője, hanem jelentős résztulajdonosa is volt.¹⁷³ Másik példa lehet az 1909 februárjában a Fiumei Magyar Olajipar Rt.-nek a bank által nyújtott 1 500 000 K összegű folyószámla és rembourss-hitel, mellyel párhuzamosan a Schweizerischer Bank-Verein ugyancsak hitelezett 50 000 K-t a cégnek.¹⁷⁴ Példáinkból látható, hogy a külföldi tőkepiacot is gyakran igénybe vették az ipari cégek. Ez esetben többnyire nem devizakülföldi pénzüzetekről volt szó. A bécsi nagybankokon kívül főként cseh pénzüzetek – mint a Böhmische Unionbank és a Živnostenská banka – jöhettek számításba.

A bankok még azon vállalatok hitelkapcsolatait sem minden esetben tudták monopolizálni, amelyeknek jelentős mértékben tulajdonosai voltak. A PMKB a Magyar Fémkohó és Vegyipar Rt.-ben 1913-ban 21,25%-os részvénytulajdonnal rendelkezett, s 3 képviselője ült a cég igazgatóságában és felügyelőbizottságában. Ennek ellenére a vállalat 1913 májusában a Magyar Általános Hitelbankkal kötött szerződést 1 millió K-s folyószámlahitel-keret megnyitásáról, kedvezőnek mondható feltételekkel: több évre, átlagos kamattal és külön fedezet megkövetelése nélkül.¹⁷⁵

Nem csupán a hitelkapcsolatok, hanem a bank-ipar viszony egyéb területein is hasonló megfigyeléseket tehetünk. Gyakran előfordult, hogy egy emissziót több bank együtt hajtott végre. 1896-ban a Magyar Általános Kőszénbánya 12 000 db részvényének kibocsátásakor a PMKB és a Leszámítolóbank közösen vállalt garanciát a részvényeseknek átadandó hányadra. A fennmaradó 6000 db-ból 2000 db-ot szintén közösen vett át a két bank.¹⁷⁶ A századforduló körül a PMKB számos tőketranzakció során együttműködött az említettek mellett más bankokkal is, így a Wiener Bankverein mellett a Hazai Bankkal és a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bankkal. Az egyik legfontosabb közös üzletként 1899-ben együtt vettek részt a

¹⁷¹ OL Z 38. Egyesült Építő és Ipar Rt. 5. cs. 51.; OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1900 márc. 1.; 1900. jún. 30.; 1900. okt. 4.; 1900. dec. 18.

¹⁷² OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1908. okt. 24.

¹⁷³ OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1908. júl. 7.

¹⁷⁴ OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1909. febr. 8.

¹⁷⁵ OL Z 58. MÁH. Ipari Osztály. 92. cs. 414.

¹⁷⁶ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1896. okt. 19.

Haas és Deutsch-féle Egyesült Téglá- és Cementgyár átalakításában.¹⁷⁷ Fontos körülmény a konkurencia érvényesülése szempontjából, hogy a bankok együttműködése korántsem mindig volt konfliktusmentes. Jól kitűnik ez a Bácsmezei Cukorgyár 1911-ben tervezett megalapításából. Eredetileg a tekintélyes, 5 milliós alaptőke felét a Hitelbank, felét pedig a PMKB csoportja jegyezte volna.¹⁷⁸ Az együttműködés azonban először kudarcba fulladt – és ezzel egy időre a gyár megalapítása is megghiúsult –, mert a PMKB ügyvezető-igazgatósági feljegyzései szerint „a Hitelbank a szindikátus vezetését magának vindikálta, holott erre nézve a Hitelbankkal létesített jegyzőkönyvi megállapodások világosan intézkednek.”¹⁷⁹ A bankok közötti verseny számos jelét láthatjuk az egyes iparvállalatok tulajdonlásáért folytatott vetélkedésben is. Példa erre a Wiener Bankverein, a PMKB és a Salgótarjáni Kőszénbánya 1898-ban folytatott küzdelme a Magyar Általános Kőszénbánya „megszerzéséért.”¹⁸⁰ Mint láttuk, ennél is erőteljesebb rivalizálás alakult ki a Rímamurány–Salgótarjáni Vasmű üzletei körül a Hitelbank–Creditanstalt és a Wiener Bankverein–PMKB csoportok között 1909-ben.¹⁸¹

Ezek az esetek mutatják, hogy a nagyobb cégek kihasználhatták a bankok közötti versenyt saját érdekeik érvényesítésére. Kisebb vállalatok esetében is találkozhatunk azonban hasonló jelenségekkel. Amikor *Weiss* igazgató 1908 elején arról értesült, hogy „a *Stricker* örökösök a gácsi posztógyárnak részvénytársasággá való alakítása ügyében a Hitelbankkal tárgyalnak,” azonnal intézkedett, „hogy az örökösök feje, *Meringer* őt felkeresse.”¹⁸²

A bankok közötti verseny érvényesülését támasztja alá, hogy – kihasználva a kartellmegállapodásokkal kapcsolatos szabályozatlanságot, azaz az egyértelmű tilalmak hiányát – a hitelintézetek legnagyobbjai számos alkalommal törekedtek a letéti üzlet feltételeit szabályozó kartell létrehozására, azonban a források bizonyossága szerint nem tudtak átfogó és tartós megállapodást kötni. A kudarcok legfontosabb magyarázata, hogy az egyes ügyletek feltételei – kockázat és más szempontok alapján – igen eltérőek voltak. Különösen érvényes volt ez az aktív ügyletekre, így a szedett kamatok standardizálása nagy nehézségekbe ütközött. Valamivel egyszerűbb volt a helyzet a passzív ügyleteknél, így a bankok legkönnyebben ezek feltételeiben, azon belül is mindenekelőtt a betétkamatláb mértékében egyezhettek meg. Megállapodásra már a századfordulón is történtek kísérletek, ám ezek rövid életűek voltak, s közel sem fogták át az összes pénzügyintézetet: 1900 március 14-én ugyan több fővárosi intézet megegyezett a betéti kamatláb 4%-ra csökkentésében,

¹⁷⁷ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1899. dec. 23–27.

¹⁷⁸ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1911. jún. 27.

¹⁷⁹ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1912. márc. 20.

¹⁸⁰ Sándor: *Nagyipari fejlődés Magyarországon*. i. m. 410. p.

¹⁸¹ Krausz: *Életem*. i. m. 65–73. p.

¹⁸² OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1908. jan. 15.

de ehhez nem csatlakozott pl. a Magyar Általános Hitelbank, amely természetesen eleve kudarcra ítélté a kartellt.¹⁸³

Az 1907-es osztrák és magyar illetve közös osztrák–magyar bankkartell közkeletű példának számít az irodalomban a kartellizáció sikerességére vonatkozóan.¹⁸⁴ Ausztriában 1907-ben valóban létrejött kartell, 1914-ben pedig a kartell szerveként megalakult az Österreichische Kontrollbank.¹⁸⁵ A magyar esetenél maradván megállapíthatjuk azonban, hogy a hazai kartell gyakorlatilag nem funkcionált. 1907 őszén – az osztrák bankkartellel nagyjából egy időben – a PMKB-nak sikerült ugyan több intézettel – a Magyar Leszámtól- és Pénzváltóbankkal, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral, a Magyar Országos Központi Takarékpénztárral és az Egyesült Fővárosi Takarékpénztárral – megállapodni a „régi és új betétek” maximális kamataiban, de a kartell alig néhány hetes fennállás után megszűnt.¹⁸⁶ Néhány hónap múltán a hasonló újabb egyezséget a Leszámtólbank már nem írta alá, s a Magyar Országos Központi Takarékpénztár is csak „morális kötelezettséggel” vállalta feltételeit.¹⁸⁷

1908. május 8-án egy újabb kísérlet következett. A pénzügyi közvélemény ekkor már meglehetősen szkeptikus volt a bankkartellel szemben, s nem jósolt hosszú életet számára. A pénzügyi szaklap valószínűleg az egyik legfontosabb nehezítő tényezőre hívta fel a figyelmet, amikor arról cikkezett, hogy a kartell kudarc törvényszerűen be fog következni, mert „az áruk beáramlását vámok gátolják, míg a pénzt nem.”¹⁸⁸ A tervezett osztrák–magyar kartell létrejöttét az is megnehezítette, hogy ahhoz a cseh intézetek „nemzetiségi okokból” nem akartak csatlakozni.¹⁸⁹

A PMKB részéről *Fellner* igazgató ugyan maga tárgyalt Bécsben annak érdekében, hogy az ottani bankok „Magyarországra nézve betartsák a minimális feltételeket,” s azt a biztató ígéretet kapta, hogy „ha egyik másik intézet részéről talán nehézségekbe fog ütközni, de nem kételkednek abban, hogy a pesti bankok kívánóságait teljesíteni fogják.”¹⁹⁰ 1908. augusztus 10-én életbe is lépett a „bankközi megállapodás”-nak nevezett kondíciókartell. Az optimizmus azonban indokolatlannak bizonyult: a megegyezés után a PMKB soproni fiókjának jelentése szerint a bécsi bankok értesítették ottani ügyfeleiket, hogy nem változtatják meg feltételeiket,

¹⁸³ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1900. márc. 14.

¹⁸⁴ Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire*. i. m. 210. p.; Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 105. p.; März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* i. m. 332. p.

¹⁸⁵ Eduard März: *Einige Besonderheiten in der Entwicklung der österreichischen Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert. Sozialwissenschaftliche Annalen*, Jg. 1. (1977) 70. p. (Kézí: Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 105. p.)

¹⁸⁶ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1907 szept. 10.

¹⁸⁷ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1908. jan. 13.

¹⁸⁸ *Magyar Pénzügy*, 1908. július 9.

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1908. jún. 19.

ami természetesen nagyon hátrányos volt a soproni fiókra nézve.¹⁹¹ A PMKB más vidéki fiókjai is azonnal jelezték, hogy a kartell előírásainak betartása nagy problémákat fog okozni. A nagyszombeni fióklé a helyi szász, az eszéki a horvát-szlavon intézeteket tartotta a kartellbe feltétlenül bevonandónak. A nagykanizsai fiók a helyi „versenyintézetek” miatt tartotta sérelmesnek a megállapodást.

A Magyar Pénzügy 1908. október 1-én már „A bankkartell sírja felett” címmel közölt tudósítást, mely szerint az ezúttal is alig néhány hétig – 44 napig – fennállt kartell összeomlásához nagyban hozzájárult a vidéki pénzintézetek elutasító magatartása. Mint a cikkíró megjegyezte, „soha kartell általánosabb ellenszenvet nem ébresztett.” A felzúdulás olyan mérvű volt, hogy a vidéki intézetek kongresszust akartak összehívni a kartell elleni fellépés kidolgozására, s a közvéleményre való nyomásgyakorlás céljából. A cikkíró azt is tudni vélte, hogy a politika is erősen el-lenezte a kartell működését: „*Wekerle* az utóbbi napokban, természetesen magánúton, figyelmeztette a kartell vezetőit arra, hogy a kormány már nem sokáig nézheti tétlenül az országszerte népszerűtlen kartell.”¹⁹² A kudarc fő oka azonban – mint a lap is sejteti – mindenképpen az lehetett, hogy jelentősen csökkent a „kartellált” bankok váltó- és lombardállománya, amely már önmagában is a bankok közötti versenyhelyzet meglétét jelzi.

Az újabb és újabb megállapodások szükségessége is mutatja, hogy azokat milyen nehéz volt betartani illetve betartatni. 1909 elején egy következő egyezség jött létre a fővárosi intézetek között a betéti kamatlábak 3,5%-ra csökkentéséről, ismét meghagyva azonban azt a kikaput, hogy „kivételes esetekben” 4,44%-ot szabad adni. Ekkor a PMKB a Pesti Hazai Takarékkal és a Hitelbankkal egy szűk körű, még szigorúbb megállapodást is kötött, vállalva, hogy ők semmiképpen nem fizetnek 4,25%-nál nagyobb betéti kamatot.¹⁹³

A már említett tényezőknél kívül a kartellizációt akadályozta az is, hogy korszakunkban csak a vidéki intézeteknek volt érdekképviselői szervük Magyarországi Pénzügyintézetek Országos Szövetsége (1903) illetve Pénzügyintézetek Országos Egyesülése (1910) néven, a nagybankok nem rendelkeztek ilyenekkel. Csupán később, 1919-ben jött létre a TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete), s ennek nagy szerepe lett az 1920-as években újabb bankkartellek életre hívásában.¹⁹⁴

¹⁹¹ OL Z 40. PMKB. Projektumok. 107. cs. 1792.

¹⁹² *Magyar Pénzügy*, 1908. okt. 1.

¹⁹³ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1909. febr. 15.

¹⁹⁴ Szász: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. i. m. 199. p.; Botos János: *A magyarországi pénzintézetek egyéttműködésének formái és keretei*. Budapest, 1994. 58–82. p.

5. Az ipari hitelek és befektetések forrásai

A bankok – köztük a PMKB – és az ipar viszonyának, a pénzintézetek iparosodásban betöltött szerepének teljesebb megítélését elősegítheti, ha a bankok pénzeszközeinek ipari célú felhasználása mellett legalább érintőlegesen kitérünk az eszközök forrásaira, azaz a pénzintézetek tőkefelszívásának fő jellemzőire is. Ebből a szempontból elsősorban az érdekelhet bennünket, hogy milyen formában történtek a bankokban elhelyezett megtakarítások, döntően hazai vagy külföldi eredetűek voltak-e azok, kis összegekből gyűlték össze, vagy nagyobb megtakarítók – közöttük esetleg éppen iparvállalatok – bízták pénzüket a bankokra?

Mint láttuk, a Monarchia és benne Magyarország pénzállománya gyorsan növekedett korszakunkban – a világháború előtti évtizedben közel megkétszereződött. Bár az Osztrák–Magyar Bank által forgalomba hozott bankjegyek és érmék mennyisége egyaránt gyorsan szaporodott, mindenekelőtt azonban a pénzhelyettesítők expanziójának eredménye volt ez a folyamat. A számlapénz gyarapodása mindenekelőtt a takaré- és folyószámlabetétek növekedése miatt következett be – a csekkforgalom, a zsíró az egész Monarchiában alárendelt szerepet játszott ebben. A gazdasági növekedéshez szükséges pénztömeg tehát adott volt a Monarchiában, s ebből – a már ismertetett pénzügyi hányados alakulása ezt jól mutatja – a pénzintézetek hatalmas hányadot voltak képesek mozgósítani Magyarországon.

5.1. TÁBLÁZAT

A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK FŐBB PASSZÍVÁI, 1890–1913 (1000 K)

	Alaptőke	%	Takarék- betétek	%	Folyószám- labetétek*	%	Záloglevelek, községi kv.	%	Passzívák összesen	%
1890	243 896	10,6	1 081 466	47	232 968	10,1	385 158	16,7	2 301 192	100
1895	429 488	11	1 416 531	36,4	477 399	12,2	1 114 306	28,6	3 892 587	100
1900	565 528	11	1 744 985	33,9	554 638	10,8	1 632 901	31,7	5 153 650	100
1905	711 258	10,1	2 350 905	33,3	752 687	10,7	2 241 293	31,7	7 061 774	100
1910	1 242 624	11,1	3 448 509	30,8	1 852 321	14	3 106 792	27,7	11 209 421	100
1913	1 664 039	12,6	3 852 591	29,2	2 108 122	16	3 761 911	28,5	13 197 280	100

* Folyószámlabetétek 1905-ig: betétek folyószámlára, betétek csekk számlára és pénztárjegyekre, hitelezők; Folyószámlabetétek 1910–1913: ugyanez pénztárjegyek nélkül.

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények*. 35. kötet. i. m.; *Magyar Statisztikai Évkönyv*. i. m. megfelelő kötetei.

A magyarországi pénzügyintézetek záloglevél- és községi kölcsönkötvény-kibocsátása figyelemre méltó stabilitást mutatott a korszak folyamán. Ennek az üzletágnak a nagy jelentőségét a PMKB gyakorlata is mutatta, sőt a bank üzletpolitikájának egyik fő sajátossága éppen az volt, hogy a jelzáloghitelezést is magában foglalta. A tőkefelszívásban a kibocsátott hosszúlejáratú kötelezvények a betétekhez képest az 1890-es évek során erősen növekvő, majd a századforduló után enyhén csökkenő szerepet tölthettek be a banknál (lásd: 5.2. táblázat), összegük azonban még a világháború előtt is messze meghaladta a betétekét. A hosszúlejáratú kötelezvényeknek ennek ellenére az ipar tőkeellátása szempontjából nem volt közvetlen jelentőségük, hiszen kizárólag jelzálogilag biztosított hosszúlejáratú hitelek forrásául szolgálhattak, ilyet pedig ipari cég nem kaphatott. A bankok ipari hiteleinek – és természetesen egyéb rövidlejáratú hiteleinek – forrásául az alaptőkének és a tartalékalapon, külön tartalékalapon kívül a betétek, a hitelezők és ezeknél lényegesen kisebb mértékben az előlegek és kölcsönök – a Kereskedelmi Banknál betétek pénztárjegyekre – alatt elszámolt összegek szolgálhattak.¹ (Lásd 5.1. táblázat.) Ezek közül a bankok saját tőkéje jelentősen gyarapodott az idegen tőkéhez képest – főként az 5.1. táblázatban nem jelzett tartalékok növekedése miatt. A folyószámla-kapcsolat előretörése itt, a passzív üzleteknél is nyilvánvaló trend volt. Vele szemben a takarékbetétek háttérbe szorulása az 1900-as évtized közepétől gyorsult fel.

A betétek megoszlásának részletesebb megismerése céljából ezúttal is a Kereskedelmi Bank forrásaihoz fordulunk. Három időpontban – 1892-ben, 1901-ben és 1910-ben – a PMKB-nál elhelyezett megtakarítások egyes szempontok szerinti belső megoszlását az 5.2. táblázat mutatja.

Elsősorban a századfordulótól kezdődő periódus tarthat számot figyelmünkre, hiszen ez előtt – mint korábban bemutattuk – alig találkozzunk ipari hitelezéssel. Mindenesetre 1892-ről megállapíthatjuk, hogy a folyószámlabetétek összege lényegesen magasabb volt, mint a betétkönyvekre elhelyezett betéteké. A pénztárjegyekre elfogadott betétek állománya már ekkor is alacsonyan (cca. 5%) mozgott. Ugyancsak említésre méltó sajátosság, hogy a betétek és hitelezők (megtisztított) tételének együttes 103 975 634 K-s összegéből a pénzügyminisztérium feltűnően magas, az összes betétállomány 11%-át is meghaladó, 11 828 678 K-s betéttel rendelkezett, a megyék és községek pedig 7 840 816 K-val. Ezenkívül a bank központjánál regisztrált 44 069 048 K-nyi folyószámlabetét fontos összetevőjét jelentette a részvénytársasági iparvállalatok 6 144 472 K-s (13,9%) betétje. Ennél is figyelemre méltóbb tény azonban az, hogy az iparvállalatok folyószámla-betétállománya 1892-ben messze meghaladta a banknál igénybe vett folyószámlahiteleiket (207 212 K)! Különösen néhány nagymalom – az Erzsébet Gőzmalom és az Első Budapesti Gőzmalom – rendelkezett jelentős betéttel a banknál. A váltótárca megoszlását –

¹ A hitelszövetkezetek – ahol a saját tőkét az üzletrész és a törzsbetétőke alkotta – kis ipari jelentőségük miatt kívül esnek vizsgáldásunkon.

mint erről már szó volt – nem ismerjük ebben az évben, semmi okunk nincs azonban annak feltételezésére, hogy az iparvállalati hitelek ott összpontosultak volna. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy az 1890-es évek elején az ipari cégek nettó hitelezői voltak a PMKB-nak, még akkor is, ha esetleg a folyószámlán engedélyezett banki hitel fel nem használt része ipari betétként jelentkezett, hiszen maga az engedélyezett rész az ipari folyószámlahitelek összegét növelte ilyen esetben. E tények alátámasztják a hitelezés elemzése során korábban megfogalmazott megállapításunkat a bank igen mérsékelt iparfejlesztési hozzájárulásáról ebben a periódusban, s egyben bizonyítékot jelenthetnek arra nézve is, hogy a hierarchikus bank-ipar kapcsolatnak hiányoztak a strukturális alapjai.

5.2. TÁBLÁZAT

A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK EGYES PASSZÍVÁI, 1892–1910 (K)

	1892	1901	1910
Alaptőke	20 000 000	30 000 000	50 000 000
Fiókok takarékbetétei	–	–	78 230 001
Fiókok folyószámlabetétei	–	–	38 029 753
Fiókok betétei összesen	19 105 102	44 996 274	116 259 754
Központ takarékbetétei	15 935 554	21 492 800	31 541 188
Központ folyószámlabetétei	44 069 048	71 012 496	138 078 676
Központ betétei pénztárjegyekre	5 193 200	4 121 534	1 701 834
Központ betétei összesen	65 197 802	96 626 830	171 321 698
Betétek mindösszesen	103 975 634	145 535 022	287 581 453
Záloglevelek és községi kötvények	56 986 770	292 346 910	487 462 711

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 18., 79–80., 159–160. cs. (Saját számítás.)

1901-ben a 145 535 022 K-nyi betétből a 7 budapesti fiók betéteinek (44 996 274 K) és a központ takarékbetéteinek (21 492 800 K), valamint a pénztárjegyekre elfogadott betétek kisebb állományának (4 121 534 K) részletes megoszlását nem ismerjük, csak a központ folyószámlabetéteinek jegyzékével rendelkezünk. Ily módon a bank egészének üzletpolitikájára adataink kevésbé reprezentatívak, mint az aktív üzleteknél voltak. Ugyanakkor mégis következtetéseket vonhatunk le, mert más években tett megfigyelésink alapján tudjuk azt, hogy a részletesen nem ismert takarékbetétek döntően hazai magánszemélyek és kisebb, nem társasági cégek megtakarításait tartalmazták. Ezenkívül feltételezhetjük, hogy a budapesti

fiókok szintén a kismegtakarítók ügyfélforgalmának lebonyolítását szolgálták – erre vall a bankvezetés több megnyilatkozása is a fióknyitások előkészítése során. A központ folyószámlabetéteinek állománya ebben az időpontban 71 012 496 K volt, amely továbbra is meghaladta a fiókok összes betéteit. Az ipari társaságok betéteinek relatív jelentősége messze alatta maradt a kilenc évvel korábbinak: a betétek 4 115 196 K-ra, a központ folyószámlabetéteinek 5,8%-ára rúgtak. Ez ekkor már lényegesen kevesebb volt, mint az iparvállalatoknak nyújtott folyószámlahitelek (13 519 586 K) összege.

A századforduló utáni első évtized végére a tőkefelszívásban tovább nőtt a már vidéken is kiépült fiókhálózat jelentősége, hiszen ez 1910-ben a betétek és hitelezők 287 581 453 K-s állományából 116 259 754 K-t (40,4%) összpontosított. Ugyanekkor a folyószámlabetétek (176 108 429 K) már messze megelőzték a takarékbetéteket (109 771 189 K), a pénztárjegyekre elfogadott betétek összege pedig egyenesen eltörpült mindkettő mellett (1 701 834 K). A folyószámlabetétek közül a központnál nyilvántartott állomány részletes megoszlását ismerjük. E 138 078 676 K néhány jelentősebb forráscsoportját az 5.3. táblázat mutatja.

5.3. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK FOLYÓSZÁMLABETÉTEINEK
MEGOSZLÁSA 1910 VÉGÉN^a (K)

	Állomány	%
Hazai iparvállalat	17 470 437	12,7
Hazai pénzüintézet	16 145 893	11,7
Hazai közlekedési vállalat	14 462 165	10,5
Külföldi betétes	30 757 926	22,3
Egyéb	59 242 255	42,9
Összesen	138 078 676	100

^a A központ állománya.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 159–160. cs. (Saját számítás.)

Ebből látható, hogy 1910-re az ipari betétek (17 470 437 K) és az ipari folyószámlahitelek (52 350 321 K) közötti különbség tovább nőtt. Figyelemre méltó a közlekedési vállalatok betéteinek nagysága, különösen a pénzüintézetekéhez viszonyítva. Néhány ipari és közlekedési vállalat feltűnően nagy betéttel rendelkezett a banknál, minek következtében ezek a cégek rendszeresen hitelezői, s nem adósai voltak a banknak. 1910-ben pl. olyan cégek mint a Salgótarjáni Kőszénbánya, a

Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, az Adria Tengerhajózási Rt. betétei meghaladták a hiteleiket illetve több közülük eleve nem is vett fel kölcsönt.

A külföld hozzájárulását illetően a PMKB esetében nem látszik érvényesnek *John Komlos* azon megállapítása, hogy „az osztrák bankok tevékenyen támogatták a magyar bankokat, úgyhogy azok ipari finanszírozó tevékenysége közvetve szintén osztrák irányítás alatt állt.”² A bank központjának folyószámlabetéteiből összesen 22,3% volt külföldi ebben az időpontban, ami – figyelembe véve azt, hogy a takarékbetétek és a fiókok folyószámlabetétei között ennél lényegesen kisebb arány valószínűsíthető – nem tekinthető magas aránynak. A Wiener Bankverein például – amely a bank legszorosabb kapcsolatát jelentette Ausztriában – 1910-ben csupán 613 546 K nettó betéttel rendelkezett a PMKB-nál. Az ipari – és egyéb – kölcsönök forrásának előteremtésében a PMKB-nál inkább a fiókok szerepét emelhetjük ki – erről a következő fejezetben lesz szó. Országos szinten a bankokon keresztüli közvetlen külföldi iparfinanszírozás csekély potenciális jelentőségére utal, hogy a bankok külföldi kézben lévő részvénytőkéje nem csak az összes külföldi értékpapír-befektetéshez képest törpült el – 1913-ban ennek 1,65%-át tette ki –, hanem a hazai banki részvénytőke-állománynak is csupán 7,9%-át jelentette. Ausztriában ennek mintegy 1/3-a, az összes magyarországi pénzügyi részvénytőke 2,4%-a volt elhelyezve 1913-ban. (Lásd: 5.4. táblázat.) A budapesti intézetek esetében ugyan nagyobb arány valószínűsíthető,³ ám ennek ellenére a banki iparfinanszírozásról elmondhatjuk, hogy az osztrák tőkepiac mindenekelőtt közvetett módon segítette a magyar iparfejlődést. A magyar állam infrastruktúrafejlesztő és folyó kiadásainak igen jelentős hányadát fedezte Lajtán túli kibocsátásaival, aminek következtében a hazai gazdaságot mérsékeltebben adóztathatta, a befektetőktől nem kellett tőkét elvonnia.⁴ E szempontból az Osztrák–Magyar Bank működésének hatása ugyancsak jelentős lehetett, hiszen a jegybank nagyszámú helyi fiókjában a viszontleszámlítolás révén a folyó tőkeigény jelentős részét kielégítette, s így mérsékelte a tőkekeresletet (ezáltal a külföldi tőke iránti igényt is).⁵

² John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, 1990. 211. p.; Jellemző, hogy Komlos ez esetben maga is a kliometrikusok által „shopping list”-nek nevezett érvelési módot – azaz a különböző faktorok súlyozás nélküli számbavételét – alkalmazza, amikor pusztán felsorolással bizonyítja megállapítását. (Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. i. m. 190. p.)

³ Fellner: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. i. m. 125. p.

⁴ Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. i. m. 223. p.

⁵ E körülményre Kövér György hívta fel a figyelmemet, melyet ezúton is köszönök.

5.4. TÁBLÁZAT
ÉRTÉKPAPÍR-BEFEKTETÉSEK MAGYARORSZÁGON, 1905–1913 (MILLIÓ K)

	1905	1913		
	Külföldi	Összes külföldi	Ebből Ausztria	Hazai
Államkötvények	3 111,2	3 415,5	1 359,9	2 813,9
Záloglevelek és községi ktv.	1 429,9	2 135,9 [*]	1 035,2	1 765,0
Külföldi bankok jelz. kölcsönei	478,9	498,7	498,7	3 379,8
Vasúti értékpapírok	731,5	798,3	85,7	342,5
Ipari részvények	76,1	296,1	198,6	794,0
Hitelintézeti részvények	–	120,0	36,9	1 527,6
Összesen	5 827,5	7 264,6	3 215,0	10 622,8

* A központ állománya. A záloglevelek és községi kötvények esetében a *Fellner* által a 123. oldalon Ausztriára és vámkülföldre megadott arányok és az általa az egész Magyarországon kívüli állományra megadott összeg között csekély (9 millió K) eltérés található. Forrás: *Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.* Budapest, 1916. 123–124., 144. p.

6. A bankok üzletpolitikájának ágazati jellemzői

A bankok üzleteinek iparági specializációja jelentős figyelmet kap a nemzetközi irodalomban, mint ezt *E. Eistert* és *R. H. Tilly* megismert írásai is mutatják.¹ E szerzők egyaránt fontosnak tartják a gazdasági növekedés szempontjából, hogy a bankok miként viselkedtek az egyes ágazatokkal szemben: a „free entry”, a piacra való szabad belépés támogatói voltak, az üzletpolitikájukban érvényesített kritériumok megfeleltek az összgazdasági kibocsátás-optimalizálás szempontjainak, vagy ellenkezőleg, saját szempontok alapján kiemelten támogattak egyes cégeket/iparágakat mások rovására, s ennek nemzetgazdasági mérlege negatív volt? A fenti szerzők által elvégzett ökonometriai vizsgálatok magyarországi adaptációjára – a szükséges alap kutatások/adatok hiányában – nincs lehetőség, de a bankok iparági specializációja kapcsán néhány narratív megállapítást tehetünk a következőkben. Szintén ebben a fejezetben tekintjük át a PMKB és más nagybankok nem ipari ágazatokkal – mindenekelőtt a közlekedéssel és a pénzügyi szféra többi vállalkozásával – fenntartott kapcsolatainak jellegét is. Ennek során igyekszünk érvényesíteni az összehasonlító szempontot: mennyiben voltak ezek hasonlóak az iparvállalatokkal kialakított viszonyhoz, s mennyiben tértek el attól?

A kortárs szaksajtó úgy értékelte a nagybankok ágazati politikáját, hogy ezek közül „egyik sem szorítkozik az egyik vagy másik iparágra különlegesen, hanem mindegyik részt vesz akármilyen szakmabeli iparvállalat alapításában vagy finanszírozásában.”² Az iparvállalatokkal összeköttetésben álló hazai nagybankoknál valóban csekély mértékben vannak nyomai az iparági specializációnak. A PMKB ipari üzletei meglehetősen egyenletes ágazati elosztást mutatnak, de az összes pénzügyi intézet által 1913-ban birtokolt ipari értékpapírok összetétele is arányos. A legjelentősebb kivétel a Hitelbank és a cukoripar között megfigyelhető kapcsolat. A Hitelbank 1914-ben 7 cukorgyárral állt szorosabb összeköttetésben és ezek közül 5-ben többségi tulajdonos is volt (pl. Magyar Cukoripar, Mezőgazdasági Ipar Rt.).³ A Hitelbank ezenkívül korszakunk végén a gépiparban is jelentős pozíciókat szerzett. A világháborút közvetlenül megelőző években lehetünk tanúi más bankoknál is az iparági szakosodásra való törekvésnek, amely azonban még mindig

¹ Tilly: *German Banking, 1850–1914*. i. m. 113–152. p.; Eistert: *Die Beeinflussung des Wirtschaftswachstums in Deutschland von 1883 bis 1913 durch das Bankensystem*. i. m.; Lásd még: Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 165–174. p.

² *Hazai Gyáripar*, 1910. dec. 31.

³ Pogány: *Bankers and Families. The Case of the Hungarian Sugar Industry*. In: P. L. Cottrell–Hakan Lindgren–Alice Teichova (eds.): *European Industry and Banking Between the Wars. A Review of Bank-Industry Relations*. Leicester–London–New York, 1992. 84. p.

elmaradt az osztrák és főként a német nagybankoknál már korábban megjelent erőteljes iparági specializációtól.⁴ A PMKB ekkor a textiliparban (Magyar Gyapjú-áru-, Katonaposztó- és Takarógyárgyár, Danubius Textilművek, Délmagyarországi Textilipar, Rajeci Posztógyár, Besztercebányai Első Magyar Posztógyár, Lugosi Textilipar) és a malomiparban (Zombori Hengermalom, Váci Hengermalom, Pancsovai Gőzmalom) volt erősen jelen. Az iparági specializáció továbbra is mérsékelt szintje azonban jól látható a PMKB értékpapírtárcájának összetételéből és hitelkapcsolatainak alakulásából is. (Lásd: 4.14. táblázat.; Függelék A.)

A specializáció hiányának oka mindenekelőtt a bankok mérsékelt ipari szerepvállalása volt, de bizonyosan összefüggött a hazai iparfejlődés viszonylagos elmaradottságával is: a tőke diverzifikációja ugyanis erős specializáció esetén lehetetlen lett volna, hiszen egy-egy ágazatban csak néhány jó „szabad helyiértékű” cég volt. E jelenséget azonban semmiképpen nem az ipar különböző ágazatainak azonos jövedelmezőségére lehet visszavezetni. A 6.1. táblázat azt mutatja, hogy a legjövedelmezőbb ágazatok ekkoriban – a hitelintézeti szféra mellett – a nehéziparban voltak. A jövedelmezőség szempontjai tehát azt diktálták volna, hogy a bankok a hitelintézetek mellett a vasiparban, a gépgyártásban vásároljanak részvényeket. A PMKB tényleges tulajdonszerzései azonban másként alakultak: különösen feltűnő az eltérés a malomiparban és a textiliparban végrehajtott jelentősebb tőkebefektetések és ezen ágak viszonylag alacsony jövedelmezősége között. Következésképpen a specializáció jellemzői azt mutatják, hogy a bankok nem válogathatták meg befektetéseiket kedvükre a jövedelmezőség szempontjai szerint. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy – mint láttuk – a PMKB gyakran szanálások révén jutott részvénytulajdonhoz, azaz befektetéseit legfeljebb a jövőbeli profitkilátások motiválhatták. Szerepet játszott a tulajdonszerzésben a vállalattal kialakított reguláris üzleti kapcsolatból remélt profit is.

A hitelkapcsolatokat sem közvetlenül irányította a vállalat jövedelmezősége. E szempont érvényesítésére az adósok megválasztása során egyrészt nem volt a banknak lehetősége, mivel a legjövedelmezőbb vállalatok ritkán szorultak rá a banki hitelekre, másrészt pedig a banknak magának sem feltétlenül volt erre szüksége, mert hitelezései során olyan biztosítékokat köthetett ki, melyek gyengébb vállalati eredmény esetén is garantálták a hitelek visszafizetését számára.

⁴ März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josepchs I.* i. m. 333. p.; März-Socher: *Währung und Banken in Cisleithanien.* i. m. 358. p.

6.1. TÁBLÁZAT
RÉSZVÉNYTÁRSASÁGOK ÁTLAGOS NYERESÉGE^a MAGYARORSZÁGON
NÉHÁNY ÁGAZATBAN, 1906–1913

	1906	1910	1913
Hítelintézetek	15,8	14,5	14,3
Vas- és fémipar	16,7	16,3	18,4
Gépgyártás, villamosipar	9,5	13,6	10,3
Építőanyagipar	12,7	10,9	6,9
Textil- és ruhaipar	10,8	6,4	9,1
Malomipar	n.a.	n.a.	8,5
Cukoripar	n.a.	n.a.	7,6
Egyéb élelmiszeripar	10,0 ^b	12,5 ^b	10,7
Vegyipar	11,5	5,3	6,8

^a Nyeresség a névleges részvénytőke százalékában.

^b Az egész élelmiszeripar.

Megjegyzés: Az ipar Horvátország-Szlavóniával együtt.

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő évfolyamai. (Saját számítás.)

A bankok ágazati politikájának nemzetgazdasági hatása szempontjából figyelem érdemel a kartellekkel kapcsolatos banki üzletpolitika is. A kartellek „deformálhatták” a bankok üzletpolitikáját, hiszen mesterségesen megnövelve egyes ágazatok vagy cégek profitszintjét, a beruházásokat nem az összgazdaságilag optimális helyre vonzották. Közismert ezen kívül a kartellek azon – nemzetgazdaságilag ugyancsak károkat okozó – jellemzője is, hogy gyakran a termelés növelése helyett inkább annak visszafogására törekszenek. A Kereskedelmi Bank és más nagybankok esetében az egyes ipari ágazatokban alig láttuk jelét a specializációnak, így a beruházások esetleges káros „eltérítésének” sem. Mindazonáltal a hazai nagybankok ipari monopolszervezetek létrehozására irányuló törekvése kétségtelen tény.⁵ A bankok kartellizálási szándékai gyakran vezettek sikerre, de a bankkartellhez hasonlóan itt is találkozunk sikertelen kísérletekkel, mint amikor 1903-ban a Kereskedelmi Bank közreműködésével több hazai gépgyártó üzem – a Danubius, a Schlick, a Nicholson, a Láng, a Röck-féle gyár – kívánt monopolszervezetet alakítani. Elképzelések születtek arról, hogy az egyes üzemek miként specializálják termelésüket, hogyan küszöböljék ki a párhuzamosságokat. A Nicholson a Láng és a Röck-féle gyárak felvásárlására készült.⁶ Végül azonban az egész elképzelés megghiúsult, mivel a nehezen standardizálható gépipari termelés kartellizálása megoldhatatlannak

⁵ Baumgarten Nándor–Meszlény Artur: *Kartellek, trustök*. Budapest, 1906. 107–108. p.

⁶ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 95. p.

bizonyult. A bankok együttműködésre is vállalkoztak az ipari kartellek megszervezése céljából. A Kereskedelmi Bank a Magyar Bankkal segítette az 1 milliós alapítókéjú Közöséges Tömör Falitglákat Elárusító Rt. létrejöttét, amely a tagsággal rendelkező téglagyárak jelzett termékének eladását szervezte, azaz gyakorlatilag egy eladási kartell volt.⁷

Ismert a gazdaságtörténeti irodalomban azonban a kartellek hatását a gazdasági növekedés szempontjából pozitívan értékelő álláspont is. *David S. Landes* a 19. század végi német fejlődéssel kapcsolatban állította, hogy a kartellek stabilizálták az árakat és a termelést, valamint hatékony vertikális integrációt hoztak létre a gazdaságban. Ezenkívül a piac kapacitásokhoz arányított felosztásával a kartellek optimalizálták a beruházásokat, sőt a kartelleken belüli hitelezéssel elősegítették tagjaik fejlődését. Ennek eredményeként a kartellek versenyképesebbé tették a hazai termelést a külföldivel szemben.⁸ A kartellek ezen lehetséges előnyei azonban Magyarországon, sőt az egész Monarchiában aligha érvényesülhettek. A *Landes* által a német kartellek kapcsán leírt vertikális integráció ugyanis az osztrák–magyar ipar kartellizált ágai esetében nem figyelhető meg: itt a kartellek sokkal inkább horizontális, mint vertikális jellegűek voltak.⁹ Így az említett pozitív hatás semmiképpen sem indulhatott ki belőlük, hiszen az egyes kartell adott esetben maga is monopolizált áron szerezte be egy másik kartelltól a nyersanyagot.¹⁰ A magyar ipar védelmét – mint lehetséges eredményt – a közös osztrák–magyar kartellek nagy száma, s a magas ipari – főként a vas- és acélárakra vonatkozó – vámok gátolták,¹¹ amely a bankok kartellizációs szerepét ugyancsak előnytelen megvilágításba helyezi a gazdasági növekedés szempontjából.

A bank-ipar viszonyról tett megállapításaink jelentős része a PMKB és a vele kapcsolatban lévő néhány kereskedelmi, és nem vasúti közlekedési vállalattal kialakított (pl. *Adria Tengerhajózási Rt.*) viszonyára is érvényes. Nem mondható el azonban ez a vasúti vállalatokról. A bank olyan nagy számú helyi érdekű vasúttal állt kapcsolatban, hogy ezt üzletpolitikája egyik legfontosabb jellemzőjének tekinthetjük. Mint láttuk, a bank vezetői által 1913-ban betöltött igazgatósági, felügyelőbizottsági helyek igen nagy hányada közlekedési – vagyis néhány kivétellel vasúti – társasághoz kapcsolódott. Az összesen 304 tagságból 131-et itt töltöttek be, megelőzve az ipart (115) és a hitelintézeteket (33) is. Még nagyobb volna a vasutak

⁷ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 104. p.

⁸ David S. Landes: *The Structure of Enterprise in the Nineteenth Century*. In: D. S. Landes (ed.): *The Rise of Capitalism*. New York, 1966. 109–111. p. (Idézi: Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 166. p.); A korabeli hazai irodalomban erre az álláspontra ld.: Baumgarten–Meszlény: *Kartellek, trustök*. i. m. 271–275. p.

⁹ Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 166. p.

¹⁰ Baumgarten–Meszlény: *Kartellek, trustök*. i. m. 105–156. p.

¹¹ Wilhelm Offergeld: *Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns*. Jena, 1914. 223–224. p.; Nádas László: *A kartellek és trust-ök kérdése*. Budapest, 1905. 370–401. p.

előnye, ha a felmérést csak a bank küldötteire korlátoznánk, kihagyva belőle a „weak link”-eket, pl. a bank igazgatóságában helyet foglaló *Weiss Manfréd* által más ipari részvénytársaságok igazgatóságában betöltött tisztségeket. A vasúttal kialakított sajátos viszony természetesen nem csak a személyi összeköttetésekben mutatkozott meg. A tulajdonosi kapcsolatban éppen úgy megnyilvánult, mint a kibocsátási üzletekben, vagy a hitelezések terén, melyekben – mint az előző fejezetekben bemutattuk – a közlekedés a vizsgált periódus során mindvégig megelőzte az ipart. A vasúti vállalatokkal lebonyolított ügyletek kiemelt jelentősége még technikai kérdésekben is megmutatkozott: az igazgatósági üléseken rendszeresen külön napirendi pontot jelentettek a „vasúti ügyek” – szemben az ipariakkal, melyek az „általános ügyek” között szerepeltek. A bank legnagyobb pénzügyi érdekeltsége – a Magyar H.é.v. Rt. – is a vasút-finanszírozást szolgálta, erről a vállalatról a hitelintézetek kapcsán bővebben lesz szó.

A PMKB egészen sajátos, az ipar esetében megfigyeltektől ugyancsak eltérő jellegű viszonyt alakított ki a pénzügyi szférával. Míg a kapcsolatok sokszínűsége miatt az iparban célszerű igen óvatosan kezelnünk az érdekeltség fogalmát, addig a PMKB és a pénzügyintézetek vonatkozásában egy igen jól behatárolható kör esetében teljesen egyértelmű és szinte minden esetben azonos mintájú viszonyról beszélhetünk.

A vidéki hitelélet sokáig jórészt függetlenül alakult a fővárosétól. A pesti bankok először a gründolási láz idején fordultak a vidék felé. Ekkoriban különösen az Angol–Magyar Bank alapított nagy számban pénzügyintézeteket vidéki városokban, de többet közülük hamarosan kénytelen volt magára hagyni, amikor pedig a krach után maga is legyengült, mindegyiknek ez lett a sorsa. Fennállásának első évtizedében a PMKB is szinte kizárólag a főváros hitelezésével foglalkozott, ami szorosabb pénzügyintézeti kapcsolatokat nem tett szükségessé számára. A bank rendelkezésére álló tőke nem is engedte volna meg, hogy a vidéki intézetekkel bensőségebb viszonyt alakítson ki. Ezekkel elsősorban a váltóleszámlálás terén került kapcsolatba. Mindazonáltal pénzügyi érdekeltségei lényegesen korábban jöttek létre, mint az ipariak, sőt a bank hazai hitelintézeti érdekeltségi hálózatát a nagybankok között elsőként kezdte kialakítani. Ennek egyik jellemző módja az volt, hogy az összeköttetések az idők folyamán fokozatosan az üzlet mind több ágára terjedtek ki, s végül a vidéki intézet affiliációjával végződtek. A bank érdekkörébe került intézetek másik része pedig nem ilyen hosszú együttműködés után, hanem saját alapításként vált affiliációvá. Utóbbi elsőként 1891-ben történt meg, amikor megalapította Temesvárott a Délmagyarországi Kereskedelmi és Gazdasági Bank Rt.-t. A Kereskedelmi Bank az 1890-es években még további két intézetet affiliált. 1893-ban a Pozsonyi Általános Takarékpénztárban szerzett részesedést, majd egy évvel később Kolozsvárott az Erdélyi Bank és Takarékpénztárt gründolta és ennek sokáig 98%-os tulajdonosa is maradt. Ezen alapítások eredményeként 1894 végén – a szaklap

szerint – az intézet 6,84 millió K-ra rúgó értékpapírtárcájából mintegy 1 400 000 K vidéki pénzügyi részvény volt.¹²

A bank affiliációinak száma ezután 1905-ig csak eggyel nőtt, az 1900-ban általa a fővárosban alapított Nemzeti Pénzváltó Rt.-vel, amely speciális feladatokat látott el. 1905-től azonban – a többi nagybank hasonló törekvései közepette – a PMKB is gyorsan növelte affiliációinak számát: 1905-től a Kassai Jelzálogbank és a debreceni Alföldi Takarékpénztár, 1907-től pedig a Kassai Általános Takarékpénztár tartozott e csoportba – utóbbi több fővárosi pénzügyi intézettel közösen végrehajtott szanálás révén. 1908-ban a már működő Borsod-Miskolci Hitelbank került érdekkörébe. 1910-ben a Marosvásárhelyi Bank és Takarékpénztár, valamint a Budai Általános Takarékpénztár ellenben már saját alapítás volt, miként egy évvel később a lugosi Kereskedelmi Bank Rt. is. E folyamat eredményeként a PMKB-nak 1913-ban már 13 hazai pénzügyi affiliációja volt (lásd: 6.2. táblázat), a magánbankárokat – mint a szegedi May R. Miksa cég – nem számítva. Ezek közül 6 – a sajátos helyzetű Magyar H.é.v. Rt.-vel együtt 7 – bank alapításában játszott döntő szerepet.¹³

Viszonylag korán kezdte meg pénzügyi érdeklési hálózatának kialakítását a Leszámlolóbank is, amelynek első affiliációja a zágrábi Országos Jelzálogbank volt 1892-ben, s ezt követően átlagosan két évente került egy-egy új intézet az érdekkörébe. A PMKB és a Leszámlolóbank korai és fokozatos pénzügyi érdeklésvállalásával ellentétben a Hitelbank sokáig nem rendelkezett affiliációkkal. Csak 1904-ben lépett az előző két bank útjára a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank kommanditálásával, de ezután már a későn jövő heves ségével folytatta érdeklési körének kiépítését. Egyedül 1911-ben hét pénzügyi intézetet affiliált. A Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. ilyen jellegű tevékenysége szintén későn, 1906-ban kezdődött, amikor azonban három vidéki kereskedelmi központban is érdeklést szerzett (Pozsony, Szabadka, Temesvár).¹⁴ *Zsoldos Géza* szerint a Leszámlolóbank követte a Kereskedelmi Bank módszerét, s elsősorban részvénybirtok alapján vállalt érdeklést, azzal a különbséggel, hogy míg a Kereskedelmi Bank jelentős számban vett át már működő intézeteket is, addig az „Eszkompt” elsősorban újakat alapított. A Hitelbank – ugyancsak *Zsoldos* szerint – kezdetben kommanditbetéttel részesedett a nem részvénytársasági bankoknál. Ettől csak időszakunk végén, 1909-től kezdődően tért el, amikor már a szerződéses viszonyt részesítette előnyben. A Magyar Bank ugyancsak részvényvásárlás révén szerzett meg már működő hitelintézeteket, ettől csak a háború előestéjén tért el. Ekkor az Érték- és Iparbankkal fuzionált.¹⁵

¹² *Pénzügyi Hírlap*, 1895. március 15.

¹³ *Zsoldos: A bankkoncentráció*, i. m. 56. p.

¹⁴ *A Pénzvilág*, 1913. december 6.

¹⁵ *A Pénzvilág*, 1913. december 6.

6.2. TÁBLÁZAT
A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK MAGYARORSZÁGI PÉNZINTÉZETI
ÉRDEKELTSÉGEI 1913 VÉGÉN

	Az érdekelt- ségi viszony kezdeté	Részvény- tőke (K)	Ebből a bank tulajdonában (%)	Hitel a banktól (K)	Betét a banknál (K)
Magyar H.é.v. Rt.	1892	20 000 000	86,0 ^b	–	2 852 983 ^c
Budai Általános Takarékpénztár	1910	3 000 000	90,9 ^b	3 789 643	–
Kassai Jelzálogbank	1905	2 000 000	49,9	2 925 113	–
Erdélyi Bank és Takarékpénztár	1894	2 000 000	73,2	5 961 544	17 500
Alföldi Takarékpénztár	1905	2 400 000	47,8	2 284 377	15 812
Borsod-Miskolci Hitelbank	1908	1 200 000	32,1	2 299 777	–
Pozsonyi Általános Takarékpénztár	1893	1 000 000	44,5	–	1 071 662
Délmagyaró.-i Ker.-i és Gazd.-i Bank	1891	1 000 000	39,2	1 655 000	238 086
Kereskedelmi Bank Rt., Lugos	1911	500 000	25,1	552 584	–
Kassai Általános Takarékpénztár	1907 ^a	1 376 000	12,3	749 734	–
Máramarosi Bank és Takarékpénztár	1896 ^a	1 000 000	17,8	281 188	11 781
Nemzeti Pénzváltó Rt.	1900	2 000 000	n.a.	10 823 236	–
Marosvásárhelyi Bank és Takarékp.	1910	1 000 000	50,2	2 177 718	–

^a Közös szanalás más fővárosi bankokkal.

^b Az ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek alapján.

^c Ezenkívül 14 291 387 K tőkeszámla.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 191–192. cs. (Saját számítás.)

6.3. TÁBLÁZAT
NAGYBANKOK PÉNZINTÉZETI ÉRDEKELTSÉGEINEK ADATAI 1912 VÉGÉN

	Az alintézetek száma	Saját tőke (millió K) ^a	Betét és hitelezők (millió K) ^a	Összesen (millió K) ^a
Magyar Általános Hitelbank	13	179	521	700
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	13	216	464	680
Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bank	10	210	445	655
Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.	7	140	253	393

^a Az adatok az ún. „vezérintézetek” tőkéit is magukban foglalják.

Forrás: Zsoldos: *A bankkoncentráció*. i. m. 55–59. p.

6.4. TÁBLÁZAT

A 15 LEGNAGYOBB BUDAPESTI RÉSZVÉNYTÁRSASÁGI HITELINTÉZET FIÓKJAINAK ÉS AFFILIÁCIÓINAK SZÁMA, 1899–1909

Év	Fiókok			Affiliációk		
	Budapest	Vidék	Külföld	Budapest	Vidék	Külföld
1899	18	4	–	–	5	–
1900	18	4	–	–	4	–
1901	20	7	–	–	4	–
1902	20	7	–	–	4	–
1903	20	8	4	2	8	1
1904	26	17	9	2	15	7
1905	28	21	6	2	18	9
1906	28	23	5	2	27	13
1907	32	25	6	3	40	12
1908	35	25	6	3	44	11
1909	36	26	6	4	47	12

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények*. 35. kötet. i. m.

Zsoldos csoportképződésnek nevezi a nagybankok affiliációs hálózatának kialakulását. A nagybankok affiliációinak („alintézeteinek”) számát és csoportjuk tőkeerejét 1912 végén a 6.3. táblázat mutatja. A Hitelbank, amely 1904-ig nem rendelkezett affiliációval, kevesebb, mint tíz év alatt a legkorábban induló PMKB-kal megközelítőleg azonos nagyságú „csoportot” hozott létre.

A PMKB és más nagybankok affiliálásai nem estek egybe a válságokkal (6.4. táblázat), miként az pl. Németországban megfigyelhető volt. A más országokban jellemző fúziók, beolvastások egyszer sem fordultak elő a Kereskedelmi Banknál és csak a Máramarosi Takarékpénztárral és a Kassai Általános Takarékpénztárral került szanalás révén kapcsolatba.¹⁶ Korszakunkban kétszer – a Fiumei Bank (1904) és a Biharmegyei Takarékpénztár (1902) esetében – fordult elő, hogy a Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozó hitelintézet onnan kikerült.¹⁷ Ezek azonban nem saját alapításai voltak, így a gerschenkroni „a bölcsőtől a koporsóig” elv – ha nem is az eredeti összefüggésben, az ipari érdekeltségek vonatkozásában – a pénzügyi intézeti alapítások esetében valóban érvényesült. A PMKB pénzügyi érdekeltségeit elsősorban vidéken hozta létre. A fővárosban csak speciális okokból folyamodott ehhez (Magyar H.é.v. Rt., Nemzeti Pénzváltó Rt.), itt inkább a fióknyitást preferálta.

¹⁶ Az affiliálások rendkívüli felgyorsulása a Hitelbank esetében sem válságok eredménye volt, sokkal inkább az új igazgató, *Ullmann Adolf* üzletpolitikai elképzeléseihez köthető. (A *Pénzvilág*, 1914. május 23. 655. p.)

¹⁷ Hegedűs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. i. m. 190. p.

Az érdekeltségi viszony alapja a PMKB-nál a tartós és gyakran nagyarányú részvénybirtok volt: vidéki affiliációinál 12-50%-os részvénybirtokkal rendelkezett, csak az Erdélyi Bank és Takarékpénztár esetében volt nagyobb arányú – az 1913 decemberi mérleg szerint 73,2%-os – tulajdona.¹⁸ A világháború előtti években az affiliációknak a bank tulajdonában lévő részvényállománya nagy állandóságot mutatott.

Bár a banktörténeti irodalomban megtalálhatjuk azt a vélekedést, hogy a pénzügyintézeti érdekkör kialakításának legfontosabb célja a tőkefelszívás volt,¹⁹ a PMKB belső mérlegei nem erről tanúskodnak (6.2. táblázat). A vidéki intézetek nem tartottak nagyobb betéteket a Kereskedelmi Bankban, ugyanakkor a pénzügyintézeti érdekeltségek mind jelentős – általában 2 millió K-s – váltóhitelkerettel rendelkeztek a banknál, s folyószámlahiteleket is rendszeresen igénybe vettek. A bank tehát nettó hitelezője volt vidéki érdekeltségeinek – a Pozsonyi Általános Takarékpénztár és a speciális helyzetben lévő Magyar H.é.v. Rt. – kivételével. A tőkefelszívást a vidéki intézetek egy tekintetben segítették elő, mégpedig „a vidéki jelzálogkölcsonök engedményezés (cessio) útján a központba terelésében játszottak kiemelkedő szerepet.”²⁰ Az elfekvő tőkék mozgósítása nem az érdekeltségek, hanem mindenekelőtt a fiókok feladata volt. Az első 1886-ban alakult, s 1893-ban már 6 fiók működött – mindegyik a fővárosban: a kőbányai, budai, terézvárosi, belvárosi, józsefvárosi és lipótvárosi fiókok. 1913-ig ezekhez Budapesten újabbak társultak (a ferencvárosi, Szabadság téri, Margit körüti, Erzsébet körüti, erzsébetvárosi, Lövölde téri, Rákóczi úti, Baross utcai, Ferenc körüti fiókok), így összesen 16-ra nőtt számuk. 1902-től vidéken is folyamatosan nyíltak kirendeltségek, 1913-ig összesen 8 helyen (Sopron, Nagykanizsa, Újvidék, Brassó, Eszék, Nagyszeben, Újpest, Erzsébetfalva).²¹

Mivel a tőkefelszívásban nem jutottak nagyobb szerephez, az affiliációknak kis jelentőségük volt az ipari kapcsolatok szempontjából is. Legfeljebb az iparvállalatokkal való kapcsolattartást segíthették esetenként – mint amikor az Alföldi Takarékpénztár 1910-ben részt vett a Debreceni István Gőzmalom Rt. részvényeinek kisorszvényesektől való titkos felvásárlási kísérletében, aminek célja a részvény-majoritás megszerzése volt.²²

A PMKB és affiliációi között esetenként szerződés rögzítette a bank előjogait, pl. a nyereségből való részesedés terén: az Erdélyi Bank és Takarékpénztár fennállásának első tíz évében évi nyereségének 20%-át, majd ezt követően 15%-át fizette a PMKB-nak „viszonzásul azokért a szolgálatokért, melyeket a társaság megalakítása körül tesz”,²³ s a folyamatos üzleti támogatásért cserébe. Ezen felül természetesen „részvénytőkekamatozás” is járt neki.

¹⁸ OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 192. cs. 1913. dec. mérleg.

¹⁹ Jirkovsky: *A magyarországi pénzügyintézetek története az első világháború végéig*. i. m. 160. p.

²⁰ Hegedüs: *Az ipari hitel szervezése*. i. m. 88–97. p.

²¹ Hegedüs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. i. m. 185–186. p.

²² Berend-Ránki: *Magyarország gyáripara*. i. m. 159. p.

²³ OL Z 41. PMKB. Okmánytár. 11. cs. 539.

A bank vidéki pénzügyi affiliációinak üzletmenetét rendszeresen figyelemmel kísérte. Az ügyvezető-igazgatósági ülések jegyzőkönyveiben (Zöldkönyvek) – legalább félévente – megjelennek e bankok-takarékpénztárak belső üzleti adatai (nyereség, részvények belértéke, a PMKB részvénytulajdonának nagysága). Az érdekeltségek közé tartozó vidéki pénzügyi intézetekkel kialakított viszony sajátos jellegére utal az is, hogy ezek üzleti eredményeit a bank igazgatósága a fiókokéval együtt tárgyalta. Ezen kívül is számos jele van még annak, hogy a PMKB nem csak törekedett üzletpolitikája szigorú érvényesítésére, hanem erre képes is volt. 1908-ban pl. nem járult hozzá az Erdélyi Bank több milliós tőkefeleslegének jelzálogkölcsönökbe való befektetéséhez.²⁴ Szintén ennél a banknál beleszólt a latens tartalékok felhasználásába is.²⁵ Ugyanezt a bankot érintette az is, amikor 1907. február 14-én *Fellner Henrik* levelet írt *Walder Gyulának*, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatójának, melyben „személyes felelősséget” vállalt, hogy a két nagybank kolozsvári affiliációja között létrejött helyi betétkamatkartell az Erdélyi Bank „nem csak formailag, hanem lényegében is szigorúan be fogja tartani.”²⁶

Az érdekkörbe tartozó vidéki pénzügyi intézetek helyi viszonylatban általában közepes méretűek voltak – a kassai, kolozsvári és máramarosszigeti affiliációk kivételével, melyek e városok vezető intézeteinek számítottak. Nagybank volt ellenben a budapesti székhelyű Magyar H.é.v. Rt.,²⁷ amiről jelentősége és sajátos vonásai miatt külön is érdemes megemlékeznünk a hitelintézeti érdekeltségek közül. Az 1892-ben alapított Magyar H.é.v. Rt. – vagy tevékenységére jobban utaló korabeli elnevezéssel Vasúti Bank – a vicinális vasutak finanszírozását tekintette fő üzletágának. Ennek legfontosabb módjaként lombardkölcsönöket folyósított vasutak részvényeire, valamint a nála elzálogosított vasúti címletek alapján kamatozó kötvényeket bocsátott ki, melyeket főként külföldön helyezett el. Részvényeit szindikalizálták, így azok forgalomba nem kerültek. Alaptőkéje kezdetben 8 000 000 K volt, fele részben befizetve. A befizetett alaptőke felét a PMKB, másik felét egyenlő arányban a Länderbank, a Nationalbank für Deutschland és az Erlanger und Söhne bankház jegyezte.²⁸

A részvénytulajdonosok megoszlása az alapítás után erős hullámzást mutatott. 1896-ban már nem találjuk a külföldi bankokat a tulajdonosok között, ellenben a PMKB 35%-os dominanciája mellett 17%-ot *Lánczy Leó* elnök, 22,5%-ot *Weiss Fülöp* birtokolt, később ugyanannyi részvény *Szabó Jenő* alelnök kezében volt. A megoszlás 1903-ig hasonló maradt, amikor *Vas Ferenc* szerzett ugyancsak számottevő részesedést. Utóbbiak – az elnök kivételével – 1910-re eltűntek a tulajdonosok

²⁴ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1908. február 29.

²⁵ OL Z 41. PMKB. Okmánytár. 11. cs. 539.h.

²⁶ OL Z 41. PMKB. Okmánytár. 11. cs. 539.

²⁷ A szarajevói Agrár- és Kereskedelmi Bank 8 millió K alaptőkéjével szintén annak tekinthető, annál is inkább, mivel egész Bosznia-Hercegovinában a második legnagyobb intézetnek számított.

²⁸ OL Z 37. Magyar H.é.v. Rt. 11. cs. 1000. B.

közül, ekkor a PMKB a 60 000 db részvény 86%-át birtokolta. 1912-ben *Lánczy Leó* már 5000, *Weiss Fülöp* újra 3000 db részvényt rendelkeztetett.²⁹

A Magyar H.é.v. Rt. – különösen az 1905 utáni időszakban – rendkívüli fejlődésen ment keresztül. 1913-ban – 7,2 millió K tartalék mellett – befizetett részvénytőkéje elérte a 18 millió K-t. Tárcájában 2015 km helyi érdekű vasút elsőbbségi részvénye volt, ezenkívül további 385 km vasút elsőbbségi részvényeiből részesedett. A birtokolt részvények névértéke 127 069 000 K volt, emellett 85 926 000 K névértékben bocsátott ki kötvényeket. Az intézet kimutatott tiszta nyeresége 1905-ben még csupán 595 000 K-ra, 1913-ban azonban már 2 202 000 K-ra rúgott. A PMKB tehát a Vasúti Bank osztalékából olyan jelentős jövedelemhez jutott – 1910-ben például 1 032 000 K-hoz –, amit egyetlen más érdekeltsége sem közelített meg.³⁰

A PMKB három magánbankházzal is érdekeltségi kapcsolatba került. Először a Koritz, majd a brassói Adler L. Jakab és Testvére bankcégben vállalt kommandit-részesedést.³¹ Utóbbiból alakult ki 1900-ban a bank brassói fiókja, majd 1904-ben a cég maradványát is megszüntették, s a bank nagyszebeni fiókosztályává alakították át.³² 1892-től az ország egyik legjelentősebb kereskedelmi központjában, Szegeden is egy magánbankház, a May R. Miksa cég jelentette – betéti társaság formájában – a bank képviselőjét. Az 1887-ben alakult céget a bank azzal is megbízta, hogy részére takarékbetéteket gyűjtsön, ami fiókjelleget kölcsönzött ennek az érdekeltségnek. 1899-től az eredeti tulajdonosokon kívül *Vajda Béla*, a PMKB tisztviselője is jegyezte a céget, amelynek vezetését *May R. Miksa* halála után testvére, *Gyula* vette át. A kapcsolat jól funkcionált, így a bank Szegeden csak 1927-ben létesített fiókot.³³

A nagybankok külföldi érdekeltségei döntően a Balkánon és – kisebb mértékben – Ausztriában jöttek létre. A Balkánon a Kereskedelmi Bank rendelkezett a legnagyobb és legváltozatosabb kapcsolatokkal.³⁴ Már a nyolcvanas évek első felében kiküldték képviselőiket – főként Romániába és Szerbiába –, hogy tanulmányozzák az üzleti lehetőségeket, s összeköttetéseket létesítsenek. Ezek előbb hitelkapcsolatok voltak egy-egy bankházzal, majd néhány év üzleti tapasztalata alapján szorosabb együttműködés is kialakult. A világháború előtt a bank balkáni affiliációi és összeköttetései már a külföldi pénzüvilág szemében is értéket jelentettek. A Kereskedelmi Bank legjelentősebb balkáni érdekeltsége a Marmorosch, Blank & Co. volt, amely kezdetben betéti társaságként működött, majd 1904-ben részvénytársasággá alakult. A bank a 2,5 majd 3 millió aranyfrankos betét mintegy 2/3-át, a részvénytársasággá alakulás után a 8 millió lej névértékű részvény 1/4-ét tudhatta magáénak.³⁵

²⁹ OL Z 37. Magyar H.é.v. Rt. 3. cs. 68.

³⁰ OL Z 37. Magyar H.é.v. Rt. 11. cs. 1000. B.

³¹ A cég a kisebb magánbankári vállalkozások közé tartozott.

³² OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv. 1907. június 4.

³³ Cégbíróság. Szeged. 1887/38. May R. Miksa.

³⁴ Zsoldos: *A bankkoncentráció*. i. m. 68. p.

³⁵ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1897. okt. 14.; Kövér: *The Austro-Hungarian Banking System*. i. m. 331. p.

Legjelentősebb külföldi tulajdonostársai a Bank für Handel und Industrie és a Berliner Handelsgesellschaft voltak.³⁶ A Marmorosch Bank hazája vezető pénzintézetei sorába emelkedett – amelyben a kommanditálók forrásai is közrejátszottak –, ugyanakkor a román intézet hazai kapcsolatainak is szerepük volt abban, hogy a PMKB legkiterjedtebb külföldi alapítási tevékenységét éppen Romániában folytatta. Az együttműködés jellegzetes példája volt a román osztálysorsjáték megalakítása. Az engedélyért a Marmorosch pályázott, a Kereskedelmi Bank pedig egy német konzorciumot szervezett, amely 60%-kal részesedett az üzletben. A német intézetek ennek fejében 120 000 frankot fizettek a Marmoroschnak, amelyből a Kereskedelmi Bank kapott 20%-ot, s a sorsjegyek 4%-át is jegyezte.³⁷ A bank másik romániai bankérdekeltsége a több mint 300 éve fennálló, főként gabona- és szállítmányozási üzletekkel foglalkozó galati Dall' Orso cég volt. Emellett az 1900-as évtized végén három ipari érdekeltséggel is rendelkezett, melyek közül a legjelentősebb a Marmorosch Bankkal közösen részvénytársasággá alakított chitilai cukorgyár volt,³⁸ de ide tartozott egy brailai rizshántoló és a Trajan Petróleumgyár is. A Kereskedelmi Bank Bulgáriában 1906-ban Banque Générale de Bulgarie néven alapított bankot a Banque de Paris et des Pays-Bas-val közösen, melybe beolvadt egy korábbi érdekeltsége. Elsősorban a bolgár–magyar üzleti kapcsolatok finanszírozásával foglalkoztak, több vidéki városban (Burgasz, Philippopolisz, Várna, Ruszcsuk) fiókot létesítettek.³⁹ Más alapítások mellett a Kereskedelmi Bank tevékeny részt vállalt a bolgár állami és kommunális kölcsönök fedezésében is, főként német bankokkal együttműködve. Szerbiában 1888-ban kommanditálta a belgrádi Andrécvits & Co. céget – amely hamarosan országa vezető intézeteinek egyikévé vált⁴⁰ – majd 1908-ban a Berliner Handelsgesellschafttal együttműködött annak 4 millió dinár alaptőkéjű részvénytársasággá alakításában. Szalonikiben jött létre a Banque de Commerce et de Depots a PMKB alapításaként. A többi nagyobb magyarországi bank közül a Hitelbank és a Leszámítolóbank főként dohányüzleteket, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. só- és déligyümölcsüzleteket bonyolított le a Balkánon. A külkereskedelem fejlődésével a külföldi átutalások és a devizák iránti igény is nőtt, s a külföldi összeköttetések ezek lebonyolítását ugyancsak szolgálták. Ausztriában a Kereskedelmi Bank kültagként részesedett a Rosenfeld & Co. cégben.⁴¹

³⁶ *Bank Marmorosch, Blank and Co. Aktiengesellschaft, 1848–1923.* Bukarest, 1923. 38. p.; *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank LXII. évi jelentés és zárszámadás az 1904. üzletéről.* Budapest, 1905.

³⁷ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1905. szept. 9.

³⁸ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1909. nov. 6.; E cég nyeresége pl. 1904/1905-ben 1,2 millió frank volt (OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1905. július 22.).

³⁹ Hegedűs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* i. m. 245–247. p.

⁴⁰ OL Z 34. PMKB. Ügyvez. ig. jk. 1899. márc. 23.; OL Z 33. PMKB. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1907. június 4.

⁴¹ Hegedűs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* i. m. 242. p. s köv.

7. Iparfejlesztő szerep és érdekkör: néhány következtetés

A bankok iparosításban elfoglalt szerepét nagy mértékben meghatározta tőkemozgósító képességük. Az azonban további feltételektől függött, hogy a hitelintézetek rendelkezésére álló tőke milyen mértékben és milyen módon szolgálta az iparfejlődést: egyrészt az iparvállalatoknak a bankok felé irányuló tőkekeresletétől, másrészt pedig a bankok magatartásától, vagyis attól, hogy azok milyen mértékben és milyen módon voltak hajlandók az ipari tőkeigényt kielégíteni, sőt, esetleg a vállalkozói funkciók átvételével e keresletet maguk generálni.¹

Nem utolsósorban a bemutatott jogi és technológiai jellegű pénzügyi reformok eredményeként a pénzkínálat kedvezően alakult a Monarchiában. Ezzel szoros kapcsolatban a bankok jelentős összegeket tudtak mobilizálni – ha ez a képességük néhány véleményről eltérően nem is volt egyedülálló mértékű a kor Európájában. A megnövekedett pénzkínálat – *John Komlos* szavaival a „monetary ease”² – és a gazdasági kibocsátás közötti pozitív összefüggést elfogadva sem lehet azonban egyértelmű számunkra az a közvetlen kapcsolat, amit *Komlos* a megnövekedett pénzkínálat és a bankok – mint mondja – „ipar felé fordulása” között feltételez. Magyarországon is meg kell különböztetnünk ugyanis a bankok tőkemobilizáló/tőkeösszegyűjtő feladatkörét az ezen tőkét hasznosító szerepüktől, vagyis a bankok általános gazdasági funkcióját az iparosításban elfoglalt helyüktől.³ Korántsem volt nyilvánvaló az sem, hogy a Monarchia megnövekedett pénzkínálatából a birodalom magyar felének ipara profitált. Ezenkívül a pénzbőség nyomán vidéken felhalmozódó tőke iparba, különösen pedig a nagyiparba vezető útja sem volt problémamentes. Jóllehet – mint láttuk – a magas összehasonlító pénzügyi hányadost szintén többen közvetlen kapcsolatba hozzák a kedvező iparfejlődési lehetőségekkel, e magas hányados azonban jelezhetette a gazdaság egészének relatív fejletlenségét is, amely önmagában nem okvetlenül segítette az iparosodást.

Alexander Gerschenkron a bankok feltételezett „messianisztikus” szerepét részben azzal magyarázta a közepesen elmaradott országokban, hogy az itt jelentkező beruházási igényekhez képest a tőkekínálat alacsony volt, s rosszul működött a tőkepiac is. Hasonló érveléssel – mint láttuk – a Magyarországra vonatkozó irodalomban is találkozunk.⁴

¹ Vö: Cohen: Italy, 1861–1914. i. m. 89. p.

² Komlos: The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century. i. m. 147. p.

³ Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary*. i. m. 159. p.

⁴ Katus: Magyarország gazdasági fejlődése. i. m. 369. p.

Valójában igen nehéz általános érvénnyel jellemezni azt, hogy az első világháború előtti két évtizedben a magyarországi iparvállalatok milyen igényeket támasztottak a bankok erőforrásai iránt, illetve mennyire voltak ezekre ráutalva. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy egész vállalatcsoportok függetlenedtek a bankoktól. Már *Berend T. Iván* és *Ránki György* felhívta a figyelmet a nagy nehézipari cégek profitszintjének emelkedésére a századforduló után, mint ami miatt a bankok érdekkörükbe vonták a cégeket.⁵ Eredményeink azt mutatják, hogy a jövedelmezőség növekedése éppen az ipari önfinanszírozást erősítette, illetve a bankoktól való függetlenség növekedését okozta.

Magyarország esetében az Ausztriával való gazdasági közösség ugyan nem minden iparág számára biztosított kedvező fejlődési feltételeket, de jelentősen csökkentette a fejlettségi szintből adódó tőkehiányt. A fejlettebb nyugati tartományokkal való vám- és valutaunió ugyanis hatalmas Magyarországra irányuló tőke-transzferrel járt, s összességében növelte a tőke kínálatot. Az ipar tőkeellátása szempontjából szintén figyelemre méltó tény, hogy a hazai részvénytársaságok száma – különösen Ausztriával összevetve – magas volt. A részvényügy fejlettsége elősegítette az ipar tőkemobilizációját, csökkentette a külső hitelekre való ráutaltságot, s ezzel a bankoktól való függőséget is.⁶

Áttérve a bankok magatartására az iparral szemben, azt mondhatjuk, hogy a bankok nagy óvatossággal művelték az ipari üzleteket. Különösen így volt ez a nagyobb tőkét hosszú távon lekötő beruházási ügyletek esetében. Ennek legszembetűnőbb megnyilvánulása értékpapírtárcájuk megismert összetétele, vagyis az ipari részvények nem csak a PMKB esetében játszottak alárendelt szerepet a többi értékpapírhoz képest, hanem az ipari értékpapírok csekély aránya jellemezte a hazai bankrendszer egészét. A bankok üzletpolitikájának óvatosságát mutatja nagyobb szerepvállalásuk időzítése is az alapítási üzletek terén. Erre az 1900-as évtized második felében került sor, vagyis a bankok inkább az ipari konjunktúra követői-kihasználói, semmint az ipari fellendülés kezdeményezői voltak.

Az óvatosság legkézenfekvőbb oka az volt, hogy a banküzemtan nem tartotta „bankszerű” üzletágnak az ipari befektetéseket, mivel ezek kockázatát igen magasnak ítélte. Még ipari oldalról is elismerték, hogy „a bankoknak nem is lehet feladata, hogy ily célokra (ti. beruházásokra – T. B.) kölcsönöket adjanak az iparnak, mert nekik kötelességük, hogy tőkéiket mobil tartsák.”⁷ Mindazáltal az iparfejlesztésben való szerepvállalásról a bankok igen ellentmondásos módon kommunikáltak. Egyrészt érdekükben állt a nagy szerepvállalás feltüntetése, mivel a közvélemény részéről elvárásaként fogalmazódott meg velük szemben a „nemzeti” ipar

⁵ Berend–Ránki: *Magyarország gyáripára*. i. m. 104., 336. p.

⁶ Ausztria esetében *Rudolph* éppen a részvénytársasági jog és adózás diszkriminatív voltára utal, mint ami erősítette az ipar bankfüggőségét. (*Rudolph: Banking and Industrialization in Austria-Hungary*. i. m. 160. p.)

⁷ OL. Z. 40. PMKB. Projektumok. 134. Az ipari hitel szervezése. Chorin Ferenc felszólalása.

megteremtésében való részvétel, így az önfeláldozóan iparfejlesztő bank „image”-e kedves volt számukra. Másrészt azonban a bankárok és a betétes közönség, a bankügyfelek jogosan tartották a nem bankszerű ügyletek immobilizáló hatásának káros következményeitől, s ezért a bankok üzleti kommunikációjukban a letéti üzletek nagy szerepét is hangsúlyozták.

A bankok óvatosságát mindenképpen indokolta, hogy a beruházási bankok története egyben a kudarcok története is volt Magyarországon, nem csupán az 1873-as krach során (Angol–Magyar Bank, Franko–Magyar Bank), hanem azt követően is. A Magyar Országos Bank 1887-ben hasonló okok miatt bukott meg, de korszakunkban a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank csődje mellett – mint a kortárs statisztikus vélte – a Budapesti Bankegyesület századforduló utáni megrendülését is „az 1899 és 1900 évek súlya alatt válsággal küzdő”⁸ iparral folytatott üzletek okozták. A közönség értékpapírokkal szembeni bizalmatlansága szintén olyan tényező volt, amely végigkísérte korszakunkat, s amelyet a bankoknak figyelembe kellett venniük kibocsátási és főként alapítási üzleteik során.

A bankároknak tehát a körülmények mérlegelése alapján okuk volt az óvatosságra, ugyanakkor szubjektív tényezők is szerepet játszhattak ebben. Úgy tűnik, hogy a századfordulót követően, amikor a beruházási banki tevékenység számára javultak a feltételek, a nagybankok vezetése és működése a korábbiakhoz és az ipari cégekéhez képest lényegesen uniformizáltabb lett. Igazolják ezt a bankok szervezeti felépítésében bekövetkezett változások, de a dualizmus korának két kiemelkedő bankárja, *Kornfeld Zsigmond* és *Lánczy Leó* tevékenységének csúcspontja is inkább a múlt századra esett, mint a századfordulót követő periódusra.⁹ Minden bizonnyal kapcsolatban állt az üzletpolitikával az is, hogy a századfordulót követően váltak a Kereskedelmi Bank első számú vezetőivé olyan személyek, mint *Fellner Henrik* vagy *Weiss Fülöp*. Különösen az utóbbiról kortárs méltatói mint kiváló szervezőről, a letéti üzlet alapját jelentő megbízható bankadminisztráció megteremtőjéről, s nem mint a vállalkozói banktevékenység nagy alakjáról emlékeznek meg.

Az iparral kialakított beruházási banki kapcsolatok viszonylag korlátozott volta miatt a bankok nem lehettek az iparosodás kezdeményezői és legfontosabb támogatói Magyarországon, de ez nem jelenti azt, hogy gazdasági jelentőségük önmagában ezért csekély lett volna. Egyrészt nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a bankok nem csak profitmaximalizáló, hanem rizikóminimalizáló feladataiknak is meg kellett feleljenek. Az ipar fejlődését nem csupán a beruházási üzletekkel szolgálhatta a bankrendszer – amely az irodalomban különös hangsúlyt kap –, hanem a

⁸ *Magyar Statisztikai Közlemények*. 35. kötet. i. m. 21. p.

⁹ *Lánczyra* az idézett munkákon kívül ld.: OL Z 41. PMKB. Okmánytár. 6. cs. 506.a.; *A Pénzvilág*, 1912. 1026. p.; *Engel–Bartha: A budapesti tőzsde története*. i. m. 99–104. p.; 349.; *Kornfeldre* ld.: Radnóti: *Kornfeld Zsigmond*. i. m.; Székely Ferenc: *Kornfeld Zsigmond báró emlékezete*. Budapest, 1909.

letési üzletek révén is: a folyószámlahitelekkel, sőt váltóleszámtólással, s más pénzügyi szolgáltatásokkal. A bankok biztosították a pénzügyi infrastruktúrát, részt vettek a tőkeimport lebonyolításában hosszúlejáratú értékpapírok kibocsátásával és elhelyezésével. Ezek fontosabbnak tűnnek az iparfejlődés szempontjából, mint a beruházási banki tevékenység, bár pontos hozzájárulásuk az ipari fejlődéshez nehezen állapítható meg. Csak az látszik bizonyosnak, hogy az ipar folyó tőkeigényének biztosításában sem volt döntő szerepük a bankoknak, különösen a legnagyobb iparvállalatok esetében. Másrészt az ipar csupán egyetlen volt a pénzintézetek lehetséges tevékenységi területei közül. A PMKB példája is azt mutatja, hogy korszakunkban egy bank rendkívül dinamikus fejlődhetett úgy, hogy nem az ipar, hanem a gazdaság más ágai domináltak üzletpolitikájában. Különösen a századforduló előtt, de összességében még azt követően is az infrastruktúrán belül (mindelelőtt a közlekedés, építés) helyezkedtek el a bank preferált üzleti ágazatai.

Az eddigiekben az érdekeltség fogalmának alkalmazását elmosódottsága és inflatorikus elhasználódottsága miatt iparvállalati vonatkozásban igyekeztünk elkerülni, az ún. „érdekeltségi kör” elkülönítésénél fontosabbnak tartottuk a bank–ipar viszony különféle formáinak részletes bemutatását. Mivel azonban az irodalomban igen nagy hangsúllyal szereplő problémáról van szó, nem kerülhetjük meg az állásfoglalást a hazai bankok iparvállalati érdekkörének nagyságát illetően.

Megfelelő megbízhatóságú egyéb adatok híján ehhez segítséget nyújthat annak tisztázása, hogy – véleményünk szerint – milyen iparvállalati kör tartozott a PMKB érdekkörébe a világháború előtt. A válasz nyilvánvalóan az érdekeltség alkalmazott definíciójától függ. Az érdekeltség fogalmának széleskörű használata ellenére azonban csak igen kevés definíciós kísérlettel találkozhatunk a velük foglalkozó munkákban. E néhány próbálkozás között *Hegedüs Loránt* negatív módon írta körül az érdekeltséget: nem tartotta annak, ahol csak személyi kapcsolat létezett a bank és az iparvállalat között, ahol nem volt tőkével képviselve a bank, ahol a bank nem volt a fő alapító, csak részt vett az alapításban, ahol a bank csak kisebbségi részvénybirtokkal rendelkezett, s – mint fogalmazott – nem játszott vezető szerepet.¹⁰ Ennél egyértelműbb meghatározást adott *Siftár Zoltán* idézett munkájában. E szerint „ipari érdekeltségnek nevezük a jogilag önálló vállalatoknak olyan csoportját, amelyek bizonyos gazdasági egységet alkotnak és amelyek az érdekeltnek mint legalább résztulajdonosnak egységes vezetése alatt állanak.”¹¹ Mint látjuk, e meghatározásokban kvantitatív és kvalitatív szempontok egyaránt szerepelnek. Közös bennük az, hogy a bank (jelentősebb mértékű) résztulajdonosságát, s – az ennél nehezebben vizsgálható – banki érdekérvényesítési képesség magas fokát feltételezik.

¹⁰ Hegedüs: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. i. m. 277. p.

¹¹ Siftár: *A magyarországi pénzintézetek ipari érdekeltségei*. i. m. 6. p.

Eddig négy számítás készült a PMKB érdekkörének felmérésére a világháborút közvetlenül megelőző időszakra vonatkozóan. Varga Jenő úgy vélte,¹² hogy 1910-ben 41, míg a kortárs Zsoldos Géza szerint¹³ 1911-ben 33 vállalatból állt az érdekkör. Berend T. Iván és Ránki György szerint¹⁴ 1913-ban 59 iparvállalat tartozott az érdekeltségek közé 243,09 millió K alaptőkével, Siftár Zoltán¹⁵ pedig ugyancsak 1913-ban 30-at sorolt oda.

A PMKB mérlegeinek értékpapír- és hitelállománya, valamint az ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek meglehetősen pontossággal körülhatárolják azt a másfél-két tucatnyi, többnyire kis vagy közepes méretű cégből álló vállalati kört, melyhez tartozó cégeknek nagyobb hitelezője volt a bank és melyekben nagyobb résztulajdonosként szerepelt, illetve melyeknek üzleti eredményeiről a bankvezetés rendszeresen belső információkkal rendelkezett, s figyelemmel is kísérte azokat. A magunk részéről a banki érdekérvényesítésre vonatkozóan nem látunk megbízhatóbb forrásokat ezeknél. E források ráadásul egymást is megerősítik. Jelentős az egyezés az 1913-1914-es ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvekben szereplő iparvállalati üzleti eredménykimutatások és az 1913. december 31-i belső mérlegek szerint jelentősebb részvénytulajdon szerinti érdekeltségek között. Olyan – több idézett munka által a PMKB érdekkörébe tartozónak ítélt – nagyvállalatok, mint pl. a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, a Hernádvölgyi Magyar Vasipar, az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya sem a bank értékpapírtárcájában, sem az adósok tételében, de a váltótárcában sem szerepelnek a világháború előtt. Ez arra enged következtetni, hogy a bank ezen vállalatok jelentős részével kiterjedtebb üzleti kapcsolatot ekkor nem tartott fenn, s tulajdonosa sem volt azoknak. Következésképpen e vállalatokat csak akkor sorolhatjuk az érdekszférájába, ha egy igen tág érdekkör-fogalmat használunk, amely azonban az említett definíciókban szereplő kritériumokat már nem foglalja magában, s még kevésbé jelenti a „bankuralmat”.

Az érdekeltség fogalma igen elmosódott, számtalan jelentése lehet, s volt korszakunkban is, s ezért eleve óvatosan kell fogadnunk az érdekkörök számszerű meghatározásának minden kísérletét. Eredményeink alapján azt mindenesetre megállapíthatjuk, az irodalomban korábban megjelenő banki érdekeltségi körök eltúlzottnak – esetenként rendkívül eltúlzottnak – tekinthetők, mind a PMKB vonatkozásában, mind pedig a bankrendszer egészét illetően. Úgy tűnik, hogy az érdekeltség kritériumának a jelentősebb részvénytulajdon és banki érdekérvényesítési képességet tartva a bankok érdekkörére vonatkozóan legfeljebb a legkisebb eredményű korábbi becslések fogadhatók el. Még ebben a vállalati körben sem minden esetben beszélhetünk azonban a bankok korlátlan érdekérvényesítési képességéről, vagyis bankuralomról.

¹² Varga: A magyar kartellek. i. m. 87. p.

¹³ Zsoldos: A bankkoncentráció. i. m. 62. p.

¹⁴ Berend–Ránki: Magyarország gyáripara. i. m. 151. p.; A szerzők a „bank érdekcsoportja” kifejezést is használják.

¹⁵ Siftár: A magyarországi pénzintézetek ipari érdekeltségei. i. m. 59. p.

8. Összefoglalás

A századforduló Magyarországnak bank–ipar kapcsolatát vizsgáló munkánkban a kor banktörténetének két klasszikus kérdésfeltevéséhez kapcsolódtunk, melyek mindenekelőtt *Rudolf Hilferding* és *Alexander Gerschenkron* nevéhez fűződnek. *Hilferding* elsősorban a bank–ipar kapcsolat hierarchikus vonásait, a bankuralom problémáját vizsgálta, míg *Gerschenkron* növekedésméleti kiindulópontot választott, s a bankok iparfejlesztésben betöltött szerepét tanulmányozta.

Magyarországi viszonylatban az utóbbi évek néhány tanulságos problémafelvető írásától eltekintve a bank–ipar kapcsolatot illetően csak a fináncőke-konceptió jegyében íródott ideologikus összefoglaló munkák és a problémát illetően semmitmondó üzemtörténetek állnak rendelkezésre. Ezek – úgy véljük – elfogadhatatlan módszertani kiindulópontot választanak: a „bankuralom” bizonyításának rendelnek alá szinte minden, a bank–ipar viszonytal kapcsolatos vizsgálatot. Ezáltal teljesen elhanyagolják a bankszektort illető közgazdasági jellegű kérdésfeltevéseket, így a bankszektornak az iparfejlődésben betöltött szerepét is.

A magyarországi kutatások hiányai és a nemzetközi irodalom tanulságai alapján legáltalánosabb formában a következőképpen fogalmazzuk meg válaszra váró kérdéseinket:

1., Milyen volt a bank–ipar kapcsolat hierarchikus jellege a századforduló Magyarországnak? Létezett-e bankuralom, s amennyiben igen, milyen formában és milyen iparvállalati kör felett?

2., Milyen szerepet töltek be a bankok a korban az ipari növekedés támogatásában és milyen szerephez jutottak az ipari üzletek a bankoknál?

E kérdések megválaszolásához több részterület vizsgálatán keresztül vezethet az út, melyek legfontosabbjai közé az alábbiak tartoznak, s melyek jórészt meghatározták a kötet szerkezetét is:

- a bankok hagyományos hitelezői és vállalkozói funkciója (alapítási/kibocsátási üzletek); az egyes hitelformák jelentősége;
- a tulajdonosi kapcsolat és az igazgatósági-felügyelőbizottsági jelenlét alakulása; a személyi kapcsolatok tartalma; a bankok érdekvédelemének formái;
- a bankokhoz való viszonyban az iparon belül, s az ipar és más gazdasági ágak között tapasztalható ágazati vagy egyéb különbségek.

Bár lehetőség szerint a magyarországi bankrendszer és ipari szektor egészére vonatkozó forrásokat igyekeztünk hasznosítani, ezek gyakori hiányai miatt a vizsgálat fókuszában a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank állt. A PMKB mérete és a kor gazdasági és hiteléletében betöltött kiemelkedő szerepe, valamint igen dinamikus fejlődése önmagában is indokoltá teszi a vizsgálatát, és semmiféle jel nem mutat

arra, hogy ez a bank különleges helyzetben lett volna a többivel összevetve az ipari kapcsolatokat illetően. Ennek ellenére a magyarországi bank–ipar kapcsolat egészét illetően – a kontrolladatok és a szakirodalom hiányának illetve hiányosságainak megfelelően – megállapításaink esetenként hipotetikus jellegűek voltak. Azonban, ha az eredmények nem is minden esetben alkalmasak az általánosításra, véleményünk szerint arra megfelelnek, hogy legalább fő vonalaiban jelezzék a századforduló magyarországi bank–ipar kapcsolatának egyes sajátosságait, a vizsgálatok szükséges és lehetséges további szempontjait.

A gazdaságtörténeti irodalom által a témára vonatkozó eddig felhasznált forrásokat mi is igyekeztünk hasznosítani. Új források bevonására mindenekelőtt a levéltári források köréből kerülhetett sor. Különösen nagy hangsúlyt fektettünk a véleményünk szerint eddig méltatlanul figyelmen kívül hagyott (intern) üzleti mérlegek felhasználására.

Fontosabb eredményeinket a következőképpen foglalhatjuk össze:

A vizsgált korszak két legnagyobb magyarországi bankjának egyike – a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank – az 1890-es évek közepéig számottevő ipari – beruházási és letéti – üzleteket nem folytatott. Ugyancsak csekély volt a más ágazatokkal kialakított beruházási banki üzleteinek jelentősége. Ennek ellenére a bank már ekkor rendkívül dinamikus növekedésen ment keresztül, ami azt mutatja, hogy a kor gazdasági viszonyai között csupán a nem ipari ágazatokkal folytatott hagyományos (letéti), nem beruházási üzletekre támaszkodva is jelentős üzleti sikereket érhetett el egy nagybank.

A bank ipari tőkekapcsolatai mindazonáltal jelentős dinamikával rendelkeztek korszakunkban: az 1890-es évtizedhez képest a világháborúig szinte minden területen (hitelezés, értékpapírállomány) sokszorosára nőtt volumenük. Ekkor sem jelentették azonban a bank üzleteinek döntő hányadát és a bank folytatódó, lendületes fejlődésének fő forrását. A bank által az iparba áramoltatott tőke az 1900-as évtized közepén csupán vagyonának 3-4%-át érte el, s a következő évek gyorsabb növekedésével is a világháború előttre a vagyon 10%-át közelítette meg.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak az 1890-es évek közepétől meginduló és jelentősen növekvő beruházási banki tevékenysége még periódusunk végén, a világháború előtt is viszonylag csekély volt a hagyományos letéti banküzletekkel szemben. A beruházási banki tevékenységen belül is mindvégig alárendelt maradt az iparvállalatok jelentősége. A bank minden jel szerint maga is igyekezett elkerülni a – korabeli szóhasználattal – „nem bankszerű” ipari beruházási üzletek nagyobb mértékét. A bank az ipariakhoz hasonló vagy azt meghaladó mértékben foglalkozott közlekedési vállalatok finanszírozásával még a világháborút közvetlenül megelőző időszakban is.

A PMKB iparvállalatokkal kialakított kapcsolatainak leglátványosabb jelei a századfordulón a személyi összeköttetések terén figyelhetők meg. A bank kiterjedt jelenlétét az ipari felügyelőbizottságokban és igazgatóságokban az esetek jelentős

résében azonban nem egészítette ki hitel- ill. tőkekapcsolat. Az iparvállalati ügyfelek nagy része csupán alkalmi pénzügyi kapcsolatba került a bankkal. Ez döntően hozzájárult ahhoz, hogy a személyi kapcsolat önmagában nem jelenthetett bankdominanciát.

A Kereskedelmi Bank sajátos, az ipar esetében megfigyeltektől eltérő jellegű viszonyt alakított ki a pénzügyi szférával. A bank és a pénzintézetek vonatkozásában egy jól behatárolható kör esetében teljesen egyértelmű és szinte minden esetben azonos mintájú viszonyról beszélhetünk, melyben a bankot hitel-, tőke- és személyi kapcsolatok egyaránt szorosan az affiliációjához fűzték.

A legnagyobb magyarországi iparvállalatok (Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Weiss Manfréd Művek, Salgótarjáni Kőszénbánya stb.) korszakunkban pénzügyileg lényegében függetlenek voltak a PMKB-től, s vizsgálataink azt mutatják, hogy növekedésükhöz más bankok sem járultak hozzá döntően. Nem kétséges persze, hogy voltak olyan cégek is, ahol a bankok a vállalat méreteihez képest jelentős tőkekihelyezést hajtottak végre, de az iparral kialakított beruházási banki kapcsolatok viszonylag korlátozott volta miatt a bankok nem lehettek az iparosodás kezdeményezői és legfontosabb támogatói Magyarországon.

Az érdekeltség fogalmának számtalan jelentése lehet, ezért eleve óvatosan kell fogadnunk az érdekkörök számszerű meghatározásának minden kísérletét. Eredményeink alapján az bizonyosnak tűnik, hogy az eddigi banki érdekeltségi körökre vonatkozó számítások eltúlzottnak tekinthetők, mind a PMKB vonatkozásában, mind pedig a bankrendszer egészét illetően. A PMKB esetében egy viszonylag kicsiny, jól behatárolható vállalati kör tartozott ide: forrásaink szerint a világháború előtt mintegy másfél-két tucat vállalat, élükön a kisebb vidéki malmokkal, s vegyi- és textilipari vállalatokkal – melyek üzleti eredményeit, személyi kérdéseit rendszeresen megvitatták a PMKB vezető testületei, s melyekben a bank nagyobb tulajdonhányaddal rendelkezett. Az érdekeltség kritériumának a jelentősebb részvénytulajdont és a banki érdekérvényesítési képességet tartva a bankok érdekkörére vonatkozóan legfeljebb a legkisebb eredményű korábbi becslések fogadhatóak el. Bankuralomról, vagyis a bankok korlátlan érdekérvényesítési képességéről azonban még ebben a vállalati körben sem minden esetben beszélhetünk. A századforduló Magyarországon a banktőke és az ipari tőke viszonya közel sem volt olyan egyoldalú, sem a pénzügyi, sem pedig a személyi kapcsolatokat illetően, mint azt a hagyományos finánc-tőke-koncepció sugallja.

FÜGGELÉK

Függelék A

A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK MAGYARORSZÁGI IPARVÁLLALATI
RÉSZVÉNYBIRTOKA, TŐKE- ÉS HITEL-, VALAMINT SZEMÉLYI KAPCSOLATAI 1913 VÉGÉN

	A bank				
	Alaptőke (1000 K)	részvény- birtoka* (%)	hitelei (K)	szindikátusi részesedése (K)	igazgató- sági, fűb.-i tagsága
Élelmiszeripar					
Bácsmezei Cukorgyár	5 000	24,85	–	1 927 582	2
Első Budapesti Gőzmalom	6 500	29,65	–	–	2
Erzsébet Gőzmalom	2 700	0,7	1 870 000	91 332	2
Fejérmegyei Cukorgyár	3 000	–	4 795 545	–	–
Király Sörfőzde	1 500	1,08	–	402 516	3
Királymalom Hedrich és Strausz	4 000	33,9	6 530 510	–	1
Zombori Hengermalom	1 000	97	2 897 258	–	2
Váci Hengermalom	750	95,1	1 287 154	–	2
Pancsovai Gőzmalom	400	100	1 515 191	–	2
Zentai Hengermalom	600	–	903 242	–	1
Szolnoki Cukorgyár	5 000	23,3	327 543	–	3
Szatmári Cukorgyár	5 000	34	–	–	1
Ungvári Malom	300	–	100 000	–	–
Lujza Gőzmalom	2 800	–	–	–	1
Debreceni István Gőzmalom	5 200	–	–	490 717	–
Gizella Gőzmalom	3 200	–	–	–	1
Haggenmacher Sörgyárak	5 000	–	–	–	1
Kőbányai Polgári Serfőző Rt.	5 000	1,3	–	–	–
Tejgazdasági Vállalat	445	–	–	–	2
Fiumei Magyar Olajipar	2 000	25,25	332 546	–	2
Első Békéscsabai Gőzmalom	2 000	–	200 000	–	–
Magyar Cukoripari Rt.	12 000	–	1 234 217	–	–
Dreher A. Serfőzdei Rt.	11 200	–	–	–	1
Első M. Részvényserfőzde Társaság	1 800	–	–	–	1

Bánya- és acélművek					
Salgótarjáni Kőszénbánya	22 000	3,2	–	7 758 342	3
Felsőmagy.-i Bánya- és Kohómű	3 000	–	135 040	–	1
Budai Kőbánya és Mészégető	230	–	–	–	1
Esztergom–Szászvári Kőszénbánya	6 000	–	–	–	1
Nyugatmagyarországi Kőszénbánya	10 000	–	–	–	1
Magyar Szalmaanyaggyár	1 000	–	–	–	1
Lapp Henrik-féle Mélyfúrások Rt.	250	–	315 126	133 983	–
Kaláni Bánya és Vasmű	3 000	–	413 852	–	1
Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű	40 000	b	–	–	1
Első Erdélyi Földgázvezeték	1 495	–	15 040	–	1
Bihari Szénbánya és Villamossági Rt.	1 200	1,66	–	–	–
Weiss M. Művek	10 000	–	–	–	1
Gép- és vegyipar					
Schlick–Nicholson Vagon és Hajógy.-i Rt.	8 000	30,5	4 783 797	48 935	3
Hofherr és Schrantz Gépgyár	500	–	311 137	48 800	–
Budapesti Általános Villamossági Rt.	7 000	15,9	–	–	1
Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.	6 000	–	3 072 016	–	3
Felten és Guillaume Kábel-, Sodr. gyár	2 000	1,09	676 472	–	1
Nemzetközi Gázizzófény	2 400	2,5	–	–	1
Ganz és Tsa Vasöntőde és Gépgyár	8 640	–	–	–	1
Ganz Villamossági Gyár	12 000	–	–	–	1
Tudor Akkumulátorgyár	4 000	–	–	–	2
Első Magyar Gazdasági Gépgyár	1 500	–	–	–	1
Fegyver- és Gépgyár	5 400	–	–	–	1
Egyesült Villamossági és Gépgyár	10 000	0,1	1 268 241	1 288 909	1
Magyar Motor- és Gépgyár	1 100	–	100 000	–	–
Hirsch és Frank-féle Vasöntő és Csavargy.	1 100	–	902 156	–	–
Magyar Automatagyár	400	–	–	–	1
Textilipar					
Besztercebányai Első M. Posztógyár	750	26,45	393 403	–	1
Magyar Gyapjúáru-, Katonap. és Tak. gy.	3 200	2	4 403 418	–	1
Soukup és Korb Hímzőipari Rt.	640	1,56	–	–	2
Rajeci Posztógyár	1 800	8,2	–	–	1
Lugosi Textilipar	1 000	52,25	1 195 639	–	2
Kammer Testvérek Textilipar	1 600	–	2 798 605	–	2
Első Magyar Gyapjúmosó és Bizományi Rt.	280	3,57	713 731	–	1
Danubius Textilművek	3 000	40	1 973 054	–	3
Felsőmagyarországi Posztógyár	1 800	1,95	–	–	1
Első M. Szövő- és Kötőgyár	1 500	–	56 721	–	1

Texas Vattagyár	1 500	–	–	–	1
Hungária Jacquard Szövőgyár	400	–	–	–	1
Vegyipar					
Zsolnai Cellulózgyár	2500	2,4	371 580	–	2
Titanit Robbantószergyár	900	24	–	–	1
Magyar–Horvát Aszfalt	500	33,3	–	–	–
Magyar Fémkohó- és Vegyipar	3 000	21,25	–	–	3
Magyar Aszfalt	3 000	15,3	2 211 924	–	1
Hungária Műtrágya-, Kénsav- és V.	4000	30,4	1 344 906	–	1
Első Kecskeméti Gyufagyár	500	25,6	343 760	–	1
Danica Vegyigyár	4 000	79	3 495 046	–	3
Budapesti Ásványolajgyár	2 500	–	1 884 083	–	–
Bihar-Szilágyi Olajipar	2 000	–	811 294	–	1
Vesuvius Magyar Gyufagyár	300	–	–	–	1
Hydroxigen Gázelvásztó	700	–	219 576	–	–
Hazai Kőolajipar	900	–	–	–	1
Építő- és építőanyag-ipar					
Tordai Cementgyár	4 500	51,1	–	–	–
Palatinus Építő és Ingatlanforg.-i Rt.	3 000	–	1 240 000	–	2
Pittel és Brausewetter Mélyépítő	700	–	–	–	3
Hungária Mészipar	300	20	–	–	–
Egyesült Téglá- és Cementgyár	5 000	50,5	5 034 061	–	4
Magyar Üveggyári Rt.	500	–	–	–	1
Első Zsolnai Agyagárugyár	270	–	–	–	1
Budapest–Szentlőrinci Téglagyár	640	16	–	–	–
Debreceni Építő Rt.	1 000	–	–	–	2
Egyéb					
Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.	5 000	4,6	–	420 818	3
Székpataki Erdőipar	500	–	2 613 395	–	3
Egyesült Fatermelők	1 500	–	450 570	–	–
Dolhai Faipar	1 000	–	554 732	–	1
Lomási Erdőipari Rt.	3 000	–	–	–	1
Pesti Könyvnyomda	441	–	–	–	1
Bőrgyár Rt., azelőtt Suess	500	50	210 000	–	2
Kronberger-féle Faipar	1 000	–	674 831	–	–
Mindösszesen					115

Megjegyzések:

^a Részvénybirtok az értékpapírtárca alapján megállapítva.

^b A vállalat részvényeit a PMKB és vele kapcsolatban álló személyek bizonyíthatóan jelentős mértékben birtokolták ebben az időpontban, azonban ezt nem könyvelték el a bank értékpapírtárcájában és szindikátusi részesedései alatt.

A vállalatok kiválasztásának szempontjai:

- 1., Társaságok, melyeknek a PMKB tulajdonosa volt;
- 2., Társaságok, melyek igazgatóságában vagy felügyelőbizottságában a bank képviselte magát;
- 3., Társaságok, melyek hiteltartozása a PMKB-nak és amelyek tőketranzakcióiban a bank szindikátusi részesedése meghaladta a 100 000 K-t, vagy a cég alaptőkéjének 20%-át.

Függelék B

A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK VESZTESÉG- ÉS NYERESÉGMUTATÁSA,
1900–1913 (1000 K)

Veszteség

	Tiszti fizetés	Adó	Leírá- sok	Átala- kítá- sok	Költség	Értékpá- pírvesz- teség	Veszte- ség össz.	Tényleges nyer.	Titkos tartalék- ba	Kimuta- tott nyer.
1900	880	438	230		521	174	2 243	6 472		6 472
1901	913	381	131	8	481	–	1 914	6 673	300	6 373
1902	960	304	143	72	507	–	1 986	9 765	400	6 365
1903	995	169	70	54	537	–	1 825	7 062	600	6 462
1904	1 134	160	48	16	546	–	1 904	8 228	1 300	6 928
1905	1 175	150	9	11	585	–	1 930	11 577	3 645	7 932
1906	1 224	226	8	21	705	–	2 184	12 476	3 898	8 578
1907	1 273	243	471	73	869	–	2 929	12 706	2 862	9 844
1908	1 456	321	258	21	779	–	2 826	13 962	3 861	10 101
1909	1 541	311	135	6	808	–	2 801	13 908	3 622	10 286
1910	1 612	259	70	16	898	–	2 855	15 595	4 552	11 043
1911	1 883	293	252	25	1 013	55	3 521	18 150	4 895	13 255
1912	2 179	323	333	85	1 128	1 054	5 102	18 876	8 456	14 649
1913	2 317	369	533	95	1 104	2 007	6 425	21 557	6 526	15 031

Nyereség

	Átho- zat	Kama- tok	Ház- bér	Jelzálog- nyer.	Jutalék	Külön- féle	Devi- zany.	Értékpá- pírmyer.	Szindiká- tusi ny.	Fiókok nyer.	Összesen
1900	735	4 502	41	988	1 512	142	435	–	5	355	8 715
1901	771	4 296	41	1 301	1 264	62	421	75	7	349	8 587
1902	668	3 810	40	1 467	1 072	143	349	690	2	490	8 751
1903	669	4 275	43	1 331	983	35	353	588	135	475	8 887
1904	718	5 196	40	1 196	1 177	118	340	537	355	455	10 132
1905	920	5 845	42	800	1 292	129	296	3 260	222	701	13 507
1906	772	7 502	40	1 293	1 782	155	328	3 698	1 343	719	18 632
1907	755	9 392	43	1 548	2 205	531	316	1 048	543	340	15 635
1908	899	9 047	63	1 507	2 391	726	436	1 349	29	399	16 788
1909	925	8 769	74	2 100	2 445	242	622	1 009	361	162	16 709
1910	991	9 245	147	2 774	1 430	120	349	1 055	690	649	18 450
1911	1 146	12 546	196	2 703	3 750	118	390	–	614	208	21 671
1912	1 111	16 854	202	1 548	3 449	456	316	–	791	363	25 089
1913	1 112	17 385	205	2 726	6 088	287	415	–	233	644	29 095

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. 189. cs.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Folyóiratok:

Hazai Gyáripár
A Hítel
Honi Ipar
Közgazdaság
Közgazdasági Szemle
Magyar Nemzetgazda
Magyar Pénzügy
Pénzügyi Szemle
Pénzügyi Hírlap
A Pénzvilág

Tanulmányok, könyvek, egyéb kiadványok:

Akerlof, G.: The Market for Lemons: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 90 (1970) 488–500. p.
Alföldi Antal: *A budapesti pénzügyintézetek története napjainkig*. Budapest, 1928.
Alliquander Ödön: *Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. évben*. I-II. kötet. Budapest, 1931.
Anan'ich, Boris V.: The Russian Private Banking Houses, 1870–1914. *Journal of Economic History*, vol. 48 (1988) no. 2. 401–407. p.
Ashton, T. S.: The Bill of Exchange and Private Banks in Lancashire, 1790–1830. *Economic History Review*, vol. XV (1945) no. 1. 25–35. p.
Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest, 1989.
Bank Marmorosch, Blank and Co. Aktiengesellschaft, 1848–1923. Bukarest, 1923.
Basch Imre: Bankkoncentráció. *Szocializmus*, 5. évf. 1910–1911. 1. sz. 36–37. p.
Baumgarten Nándor–Meszlény Artur: *Kartellek, trustök*. Budapest, 1906.
Bencze Gábor–Koroknai Ákos: *A Selypi Cukorgyár története*. Selyp, 1989.
Berend Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900–1914*. Budapest, 1955.

- Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok*. Budapest, 1974.
- Berend T. Iván–Ránki György: Ungarns wirtschaftliche Entwicklung, 1849–1918. In: Alois Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Bd. I. Wien, 1973. 462–527. p.
- Berend T. Iván (szerk.): *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. Ózd, 1980.
- Berend T. Iván–Ránki György: A Csepeli Vasmű rövid története. In: *Csepel története*. Budapest, 1965. 35–128. p.
- Berend T. Iván–Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914*. Budapest, 1987.
- Berend T. Iván–Szuhaý Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Budapest, 1978.
- Berényi Pál: *A Magyarországi Pénzügyintézetek Országos Szövetségének tízéves története*. Budapest, 1913.
- Berlász Jenő: A Ganz-gyár első fél évszázada, 1845–1895. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XI. kötet. Budapest, 1957. 349–458. p.
- Berregi Béla: *A mérlegolvasás technikája. Milyen a hamis mérleg?* Budapest, 1918.
- Blum Bruno: *Pénzgazdaságunk és a vidéki intézetek*. Budapest, 1900.
- Bobula János: *Magyarország iparügye*. Budapest, 1888.
- Böhme, Helmut: Bankenkonzentration und Schwerindustrie 1873–1896. Bemerkungen zum Problem des „Organisierten Kapitalismus”. In: Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.): *Sozialgeschichte Heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag*. Göttingen, 1974. 422–451. p.
- Borchardt, Knut: Germany, 1700–1914. In: Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 4. Part. 1. London–Glasgow, 1973.
- Born, Karl Erich: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1977.
- Boross, Elizabeth A.: Financing of Hungarian Industry by the Commercial Bank of Pest. In: Harold James–Hakan Lindgren–Alice Teichova (eds.): *The Role of Banks in the Interwar Economy*. Cambridge, 1991. 158–178. p.
- Botos János: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története*. Budapest, 1992.
- Botos János: *A magyarországi pénzügyintézetek együttműködésének formái és keretei*. Budapest, 1994.
- Bouvier, Jean: Banktőke, ipari és fináncsőke a XIX. századi francia növekedésben. *Történelmi Szemle*, 18. évf. 1976. 4. sz. 600–612. p.
- Bovykin, Vladimir I.–Anan'ich, Boris V.: The Role of International Factors in the Formation of the Banking System in Russia. In: Vladimir I. Bovykin–Rondo Cameron (eds.): *International Banking, 1870–1914*. Oxford, 1991. 130–158. p.
- Bovykin, Vladimir I.–Cameron, Rondo (eds.): *International Banking, 1870–1914*. Oxford, 1991.
- Bögenhold, Dieter et. al. (Hrsg.): *Soziale Welt und soziologische Praxis*. Göttingen, 1995.
- Bruckner Mária: *A magyar hitelügy fejlődése az első világháború óta, különös tekintettel a Magyar Általános Hitelbank szerepére*. Doktori értekezés (BKE Könyvtár). Kézirat. Budapest, 1948.

- Brusatti, Alois (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Bd. I. Wien, 1973.
- A budapesti kereskedelmi és iparkamarának jelentése a kamarai kerület kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1870–1872. években*. I. rész. Budapest, 1874.
- A budapesti részvénytársaságok állapota és üzleteredményei 1906-ban és a részvénytársaságok statisztikája az 1873–1906 években*. Összeállította: Csillag Gyula. Budapest, 1908.
- Budapest története*. III. kötet. Szerk.: Kosáry Domokos. Budapest, 1975.
- Budapest története*. IV. kötet. Szerk.: Vörös Károly. Budapest, 1978.
- Bunzel, Julius: Zur Kritik der ungarischen Industriepolitik. In: *Uő: Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns*. Leipzig, 1902.
- Büschgen, Hans E.: *Bankbetriebslehre*. Wiesbaden, 1989.
- Büschgen, Hans E.: *Universalbanken oder spezialisierte Banken als Ordnungsalternativen für das Bankgewerbe der Bundesrepublik Deutschland unter besonderer Berücksichtigung der Sammlung und Verwendung von Kapital*. Köln, 1970.
- Butschek, Felix: *Die österreichische Wirtschaft im 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1985.
- Cable, John: Capital Market Information and Industrial Performance: the Role of West German Banks. *Economic Journal*, vol. 97 (1985) 118–132. p.
- Cameron, Rondo: Die Gründung der Darmstädter Bank. In: *Tradition*, 1957. 104–131. p.
- Cameron, Rondo E. (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967.
- Cameron, Rondo E. (ed.): *Banking and Economic Development*. New York, 1972.
- Cameron, Rondo: Belgium, 1800–1875. In: *Uő (ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967. 129–150. p.
- Cameron, Rondo: Conclusion. In: *Uő (Ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967. 290–321. p.
- Cameron, Rondo: England, 1750–1844. In: *Uő (ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967. 15–59. p.
- Cameron, Rondo: France, 1800–1870. In: *Uő (ed.): Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967. 100–128. p.
- Cameron, Rondo E.: *France and the Economic Development of Europe*. Princeton, N.J. 1960.
- Cameron, Rondo: Introduction. In: *Uő (ed.): Banking and Economic Development*. New York, 1972. 3–25. p.
- Cameron, Rondo: Theoretical Bases of a Comparative Study of the Role of Financial Institutions in the Early Stages of Industrialization. In: *Second International Conference of Economic History, Aix-en-Provence, 1962*. Vol. II. Paris, 1962. 567–586. p.
- Canals, Jordi: *Universal Banking. International Comparisons and Theroretical Perspectives*. Oxford, 1997.
- Cipolla, Carlo M. (ed.): *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 4. Part 1. London–Glasgow, 1973.

- Cipolla, Carlo M.–Borchardt, Knut (Hrsg.): *Die Industrielle Revolution*. Stuttgart–New York, 1976.
- Cohen, John S.: Financing Industrialization in Italy, 1894–1914: the Partial Transformation of a Late Comer. *Journal of Economic History*, vol. 27 (1967) 363–382. p.
- Cohen, John S.: Italy, 1861–1914. In: Rondo Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. New York, 1972. 58–90. p.
- Collins, Michael: *Banks and Industrial Finance in Britain, 1800–1939*. London, 1991.
- Compass Leonhardt, 1913–14*. Bd. I–II. Wien, 1915.
- Cottrell, P. L.–Lindgren, Hakan–Teichova, Alice (eds.): *European Industry and Banking Between the Wars. A Review of Bank-Industry Relations*. Leicester–London–New York, 1992. 79–93. p.
- Cottrell, P. L.: *Industrial Finance, 1830–1914*. London, 1980.
- Crisp, Olga: Banking in the Industrialization of Tsarist Russia, 1860–1914. In: Olga Crisp: *Studies in the Russian Economy Before 1914*. London–Basingstoke, 1976. 111–158. p.
- Crisp, Olga: Russia, 1860–1914. In: Rondo Cameron (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967. 183–238. p.
- Crouzet, François: Capital Formation in Great Britain During the Industrial Revolution. In: François Crouzet (ed.): *Capital Formation in the Industrial Revolution*. London, 1972. 162–222. p.
- Davis, Phil–Mayer, Colin P.: *Corporate Finance in the Euromarkets and the Economics of Intermediation*. CEPR Discussion Paper Series, No. 570 (August 1991).
- Deane, Phyllis: The Role of Capital in the Industrial Revolution. *Explorations in Economic History*, vol. 10 (1973) no. 4. 349–364. p.
- Deutsche Bundesbank (Hg.): *Deutsches Geld- und Bankwesen in Zahlen, 1876–1975*. Frankfurt, 1976.
- Dooley, Peter C.: The Interlocking Directorate. *American Economic Review*, June 1969.
- Eckhart Ferenc: *A magyar közgazdaság száz éve, 1841–1941*. Budapest, 1941.
- Eigner, Peter: Bank-ipar viszony Ausztria(–Magyarországon) 1895 és 1938 között. Bankuralom vagy egyenrangú felek kapcsolata? *Replika*, 25. 1997. március. 25–35. p.
- Eistert, Ekkehard–Ringel, Johannes: Die Finanzierung... In: Walter G. Hoffmann (Hrsg.): *Untersuchungen zum Wachstum der deutschen Wirtschaft*. Tübingen, 1971. 93–165. p.
- Eistert, Ekkehard: *Die Beeinflussung des Wirtschaftswachstums in Deutschland von 1883 bis 1913 durch das Bankensystem*. Berlin, 1970.
- Engel Emil–Bartha László: *A budapesti őzsde története. 1864–1914*. Budapest, 1914.
- Faragó Miksa: *A Kossuth-bankók kora*. Budapest, é. n.

- Feldenkirchen, Wilfried: Banken und Stahlindustrie im Ruhrgebiet. Zur Entwicklung ihrer Beziehungen, 1873–1914. *Bankhistorisches Archiv*, Bd. 2. 1979. 27–52. p.
- Félegyházi Ágost: *A budapesti tőzsde története, 1864–1895*. I-II. kötet. Budapest, 1896.
- Fellner Frigyes: *A nemzeti jövedelem becslése*. Budapest, 1903.
- Fellner Frigyes: *A valutarendezés Magyarországon*. Budapest, 1911.
- Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona*. Budapest, 1913.
- Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Budapest, 1916.
- Fenyvessy Adolf–Menczel Lajos: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története*. I-II. kötet. Budapest, 1940.
- Fenyvessy József: *Az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár ötven éves története, 1846–1896*. Budapest, 1896.
- Fohlin, Caroline: The Rise of Interlocking Directorates in Imperial Germany. *Caltech Social Science Working Paper*, No. 931., Pasadena, CA.
- Fohlin, Caroline: Universal Banking Networks in Pre-War Germany: New Evidence from Company Financial Data. *Research in Economics*, vol. 51 (1997) 201–225. p.
- Fremdling, Rainer–Tilly, Richard: German Banks, German Growth, and Economic History. *Journal of Economic History*, vol. 36 (1976) no. 2. 416–424. p.
- Gehr, Martin: *Das Verhältnis zwischen Banken und Industrie*. Stuttgart, 1959.
- Gelléri Mór: *Hetven év a magyar ipar történetéből és az Országos Iparegyesület működése, 1842–1912*. Budapest, 1912.
- Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása, 1830–1840. In: *Magyarország története, 1790–1848*. 5/2. kötet. Szerk. Vörös Károly. Budapest, 1980. 669–787. p.
- Gerschenkron, Alexander: *An Economic Spurt that Failed*. Princeton, 1977.
- Gerschenkron, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Mass. 1962.; magyarul: *Uő: A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból*. Budapest, 1984.
- Gille, B.: Bankwesen und Industrialisierung in Europa, 1730–1914. In: Carlo M. Cipolla–Knut Borchardt (Hrsg.): *Die Industrielle Revolution*. Stuttgart–New York, 1976. 165–194. p.
- Goldsmith, Raymond W.: *Financial Structure and Development*. New Haven, 1969.
- Goldsmith, Raymond W.: Financial Structure and Economic Growth in Advanced Countries. In: Moses Abramovitz (ed.): *Capital Formation and Economic Growth*. Princeton, 1955.
- Goldsmith, Raymond W.: *Das deutsche Großkapital in seiner neueren Entwicklung*. Berlin, 1928.
- Good, David F.: Stagnation and Take-off in Austria, 1873–1913. *Economic History Review*, vol. 27 (1974) 72–87. p.
- Good, David F.: Financial Integration in Late-Nineteenth-Century Austria. *Journal of Economic History*, vol. 37 (1977) 890–910. p.

- Good, David F.: Modern Economic Growth in the Habsburg Monarchy. *East Central Europe*, vol. 7 (1980) 248–268. p.
- Good, David F.: *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914*. Berkeley, 1984.
- Good, David F.: Austria–Hungary. In: Richard Sylla–Gaianni Toniolo (eds.): *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century*. London–New York, 1991. 218–247. p.
- Gossweiler, Kurt: Die Rolle der Großbanken im Imperialismus. In: Uő: *Aufsätze zum Faschismus*. Berlin, 1986. 199–229. p.
- Gyömrei Sándor: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest–Budán 1849–ig. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*. XII. Budapest, 1957. 197–278. p.
- Hagemann, Wilhelm: *Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie*. Berlin, 1931.
- Hallgarten, G. W. F.: *Imperialismus vor 1914*. Bd. I. München, 1951.
- Halmos Károly: Lánchy Leó. *Valóság*, 35. évf. 1992. 1. sz. 49–54. p.
- Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története*. II. kötet. 1892–1917. Budapest, 1917.
- Hegedüs Loránt: A tőkekonzentráció problémái Magyarországon. *Budapesti Szemle*, 172. k. 1917. 321–339. p.
- Hegedüs Loránt: Az ipari hitel szervezése. In: *Pénzüntézeteti tisztviselők zsebnaptára*. Budapest, 1910. 88–97. p.
- Henning, Friedrich-Wilhelm (Hrsg.): *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung*. Berlin, 1980.
- Hertner, Peter: Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs, 1894–1914. In: Friedrich-Wilhelm Henning (Hrsg.): *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung*. Berlin, 1980. 195–281. p.
- Hilferding, Rudolf: *A fináncitőke*. Budapest, 1959.
- Hoffmann, Walter G. u.a.: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1965.
- Holbesz Aladár: *A magyar hitelintézetek története*. Budapest, 1939.
- Honvári János: Kis magyar ipartörténet. A győri szeszgyár története. Budapest, 1995.
- Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1996.
- Hopt, Klaus J.: Zur Funktion des Aufsichtsrats im Verhältnis von Industrie- und Bankensystem. In: N. Horn–J. Kocka (Hrsg.): *Recht und Entwicklung der Großunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Göttingen, 1979.
- Horn, N.–Kocka, J. (Hrsg.): *Recht und Entwicklung der Großunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Göttingen, 1979.
- Horn, N.: Aktienrechtliche Unternehmensorganisation in der Hochindustrialisierung (1860–1920). In: N. Horn–J. Kocka (Hrsg.): *Recht und Entwicklung der Großunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Göttingen, 1979.
- Hubbard, R.G.: *Asymmetric Information, Corporate Finance, and Investment*. Chicago–London, 1990.

- James, Harold–Lindgren, Hakan–Teichova, Alice (eds.): *The Role of the Banks in the Interwar Economy*. Cambridge, 1991.
- Jeidels, Otto: *Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie*. Leipzig, 1905.
- Jenei Károly: A pénzügyi levéltárak statisztikai iratanyagának forrásértéke. In: *V. Statisztikatörténeti vándorgyűlés*. Gödöllő, 1967. Budapest, 1967. 1–5. p.
- Jirkovsky Sándor: *A magyarországi pénzügyi intézetek története az első világháború végéig*. Budapest, 1945.
- Jirkovsky Sándor: Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre. *Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve*, 1940. 171–207. p.
- Jirkovsky Sándor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története*. Budapest, 1944.
- Jirkovsky Sándor: *Takarékpénztáraink és a Regulatívum*. Budapest, 1939.
- Katona Béla: *Magyarország közgazdasága. Pénzügyi és közgazdasági évkönyv. Különböző évfolyamok*.
- Katona Lajos: *Pénzügyi intézetek szanálása és revíziója a gyakorlatban*. Budapest, 1916.
- Katus László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis. In: Ervin Pamlényi (ed.): *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 1970. 35–127. p.
- Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: *Magyarország története*. 6/2. kötet. Szerk.: Katus László. Budapest, 1979. 913–1038. p.
- Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914. In: *Magyarország története*. 7/1. kötet. Szerk.: Mucsi Ferenc. Budapest, 1978. 265–401. p.
- Kelemen József: *A magyar hitelügy története legújabb időkig*. Budapest, 1938.
- Kellenbenz, Hermann (Hrsg.): *Wirtschaftliches Wachstum, Energie und Verkehr vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert*. Stuttgart–New York, 1978.
- Kennedy, William P.–Britton, Rachel: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten 19. Jahrhundert. In: Richard H. Tilly (Hrsg.): *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte*. Stuttgart, 1985. 45–89. p.
- Kereskedelmünk és iparunk az ... évben*. Kiadja a Budapesti Kereskedelmi és Ipar-kamara. Budapest. Különböző évfolyamok.
- Kindleberger, Charles: *A Financial History of Western Europe*. London, 1984.
- Kindleberger, Charles: Sweden in 1850 as an „Impoverished Sophisticate”: Comment. *Journal of Economic History*, vol. 42 (1982) no. 4. 918–920. p.
- A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötven éves működése*. Budapest, 1930.
- Kocka, Jürgen: Entrepreneurs and Managers in German Industrialization. In: *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VII. Part 1. Cambridge, 1978. 492–589. p.
- Kocka, Jürgen: *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847 bis 1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung*. Stuttgart, 1969.
- Kocka, Jürgen: *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*. Göttingen, 1975.

- Komlos, John (ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York, 1983.
- Komlos, John: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest, 1990.
- Komlos, John: The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century. In: John Komlos (ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York, 1983. 137–163. p.
- Koroknai Ákos: Cukortermelés Selypen a Monarchia idején. In: Bencze Gábor–Koroknai Ákos: *A Selypi Cukorgyár története*. Selyp, 1989. 11–52. p.
- Körmeny József: *A Magyar Postatakarékpénztár*. Budapest, 1939.
- Kövér György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest, 1982.
- Kövér György: A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank, 1867–1879. *Századok*, 118. évf. 1984. 3. sz. 486–513. p.
- Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest, 1986.
- Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. *Közgazdasági Szemle*, 33. évf. 1986. 3. sz. 312–324. p.
- Kövér György: Krausz Simon. Egy magánbankár a XX. században. *Valóság*, 30. évf. 1987. 9. sz. 56–62. p.
- Kövér György: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszer (Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai). In: *Rendi társadalom – polgári társadalom I*. Salgótarján, 1987. 321–330. p.
- Kövér György: Banking and Industry in Hungary before 1914. In: *Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History. Working Paper. No. 6*. Uppsala, 1989. 29–40. p.
- Kövér György: The Austro–Hungarian Banking System. In: Rondo Cameron–Vladimir I. Bovykin (eds.): *International Banking, 1870–1914*. New York–Oxford, 1991. 319–344. p.
- Kövér György: A dualizmus-kori tőkeimportszaámítások historiográfiai és módszertani kérdései. *Aetas*, 1992. 4. sz. 5–18. p.
- Kövér György: Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. kötet. Szerk.: Bácskai Tamás. Budapest, 1993. 155–257. p.
- Kövér György: Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. kötet. Szerk.: Bácskai Tamás. Budapest, 1993. 259–341. p.
- Kövér György: A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank. *Századok*, 127. évf. 1993. 1. sz. 89–126. p.
- Kövér György: A reformkortól az I. világháborúig. In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1996. 261–333. p.
- Kövér György: A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. *Replika*, 25. 1997. március. 47–53. p.
- Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv*. Szerk.: Jekelfalussy József–Vargha Gyula. Budapest. Különböző évfolyamok.
- Krausz Simon: *A pénzember*. Budapest, 1991. Eredeti kiadása: Uő: *Életem*. Budapest, 1937.

- Križek, Jurij: *Die wirtschaftlichen Grundzüge des österreichisch-ungarischen Imperialismus in der Vorkriegszeit (1900–1914)*. Praha, 1963.
- Kuncz Ödön: *Magyar kereskedelmi és váltójog vázlata*. Budapest, 1922.
- Lampe, John R.: Finance and Pre-1914 Industrial Stirrings in Bulgaria and Serbia. *Southeastern Europe*, vol. II (1975) no. 1. 23–52. p.
- Lampe, John R.: Serbia, 1878–1912. In: Rondo Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. New York, 1972. 122–167. p.
- Lánczy Leó. *A bank elnökének ünneplése, az intézet kötelékébe történt belépésének 25-ik évfordulója alkalmából, 1882–1907*. Budapest, 1907.
- Landes, David S.: *Az elszabadult Prométheusz*. Budapest, 1986.
- Landes, David S.: The Structure of Enterprise in the Nineteenth Century. In: David S. Landes (ed.): *The Rise of Capitalism*. New York, 1966. 99–111. p.
- Láng Lajos (szerk.): *Magyarország gazdasági statisztikája*. Budapest, 1887.
- Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Budapest, 1989.
- A Magyar Általános Hitelbank ... évi üzleti jelentése*. Budapest. Különböző évfolyamok.
- Magyar Compass*. Szerk.: Mihók Sándor (1874–1888); Armbruster Jakab és G. Nagy Sándor (1889–1893); G. Nagy Sándor (1894–1913); Budapest. Különböző évfolyamok.
- A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben*. I. rész. Budapest, 1901.
- A Magyar Nemzeti Bank története*. I. kötet. Szerk.: Bácskai Tamás. Budapest, 1993.
- Magyarország története, 1790–1848*. 5/1. k. Szerk.: Vörös Károly. Budapest, 1980.
- Magyarország története, 1790–1848*. 5/2. k. Szerk.: Vörös Károly. Budapest, 1980.
- Magyarország története, 1848–1890*. 6/2. k. Szerk.: Katus László. Budapest, 1979.
- Magyarország története, 1890–1918*. 7/1. Szerk.: Mucsi Ferenc. Budapest, 1978.
- Magyar Pénzügyi Compass, 1913–1914*. Szerk.: Kormos Alfréd. Budapest. 1914.
- Magyar Statisztikai Évkönyv*. Budapest. Különböző évfolyamok.
- Magyar Statisztikai Közlemények*. XVI. kötet. A magyar szent korona országainak hitelintézetei 1894-ben. Budapest, 1897.
- Magyar Statisztikai Közlemények*. 35. kötet. A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Budapest, 1913.
- A magyar szent korona országainak gyáripára az 1898. évben*. I. rész. Budapest, 1901.
- Makai Ernő (szerk.): *Huszonöt év a magyar közgazdaság terén*. Budapest, 1907.
- Makai Ödön: *Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei*. Berlin, 1916.
- März, Eduard: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende, 1913–1923*. Wien, 1981.
- März, Eduard: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I*. Wien, 1968.
- März, Eduard: Einige Besonderheiten in der Entwicklung der österreichischen Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert. *Sozialwissenschaftliche Annalen*, Jg. 1. (1977) 87–107. p.

- März, Eduard: The Austrian Credit Mobilier in a Time of Transition. In: John Komlos (ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century*. New York, 1983. 117–135. p.
- März, Eduard–Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien. In: Alois Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Bd. I. Wien, 1973. 323–368. p.
- Mathias, Peter: Capital, Credit and Enterprise in the Industrial Revolution. *Journal of European Economic History*, vol. 2 (1973) 121–143. p.
- Matlekovits Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor*. 2. rész. Budapest, 1898.
- Matlekovits Sándor: Az ipari hitel. *Budapesti Szemle*, 1910. 321–347. p.
- Mayer, Colin P.: Financial Systems, Corporate Finance, and Economic Development. In: R. G. Hubbard: *Asymmetric Information, Corporate Finance, and Investment*. Chicago–London, 1990.
- Mérei Gyula: Magyarország gazdasága, 1790–1848. In: *Magyarország története*. 5/1. kötet. Szerk.: Vörös Károly. Budapest, 1980. 213–424. p.
- Michel, Bernard: *Banques et banquiers en Autriche au début du 20e siècle*. Paris, 1976.
- Milhoffer Sándor: *Magyarország közgazdasága*. I–III. kötet. Budapest, 1904.
- Milkereit, Gertrud: Einige Überlegungen zum Verhältnis zwischen Industrie und Banken. In: Hermann Kellenbenz–Jürgen Schneider (Hrsg.): *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege*. Bd.3. Auf dem Wege zur Industrialisierung. Bamberg, 1978. 521–528. p.
- Mizruchi, Mark S.–Schwartz, Michael (eds.): *Intercorporate Relations. The Structural Analysis of Business*. Cambridge, 1987.
- Mizruchi, Mark S.–Schwartz, Michael: The Structural Analysis of Business: an Emerging Field. In: Mark S. Mizruchi–Michael Schwartz (eds.): *Intercorporate Relations. The Structural Analysis of Business*. Cambridge, 1987. 3–21. p.
- Mosser, Alois: *Die Industrieaktiengesellschaften in Österreich, 1880–1913*. Wien, 1980.
- Nádas László: *A kartellek és trust-ök kérdése*. Budapest, 1905.
- Nagy László József: *A záloglevélkibocsátás alapjául szolgáló törlesztéses kölcsönök és a pénzüintézetek kötvénykibocsátásai Magyarországon*. V. rész. 2. kötet. Budapest, 1972.
- Nagy Lajos: Budapest története, 1790–1848. In: *Budapest története*. III. kötet. Szerk.: Kosáry Domokos. Budapest, 1975.
- Neuburger, Hugh–Stokes, Houston H.: German Banks and German Growth: An Empirical View. *Journal of Economic History*, vol. 34 (1974) no. 3. 711–731. p.
- Neuburger, Hugh–Stokes, Houston H.: German Banks and German Growth: Reply. *Journal of Economic History*, vol. 36 (1976) no. 2. 425–427. p.
- Neuburger, Hugh: *German Banks and German Economic Growth from Unification to World War I*. New York, 1977.
- Novák Sándor: *A mérleg és tételeinek megítélése*. Budapest, 1910.
- Nötel, Rudolf: Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary. *Journal of European Economic History*, vol. 13 (1984) no. 2. 137–202. p.

- Offergeld, Wilhelm: *Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung Ungarns*. Jena, 1914.
- Ottoson, Jan: Interlocking Directorates between Banks and Industry in Sweden in 1928 and 1937. *Uppsala Papers in Economic History. Working Paper*. No. 5. Uppsala, 1988. 16–34. p.
- Pamlényi, Ervin (ed.): *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 1970.
- Pappi, Franz Urban–Kappelhoff, Peter–Melbeck, Christian: Die Struktur der Unternehmensverflechtungen in der Bundesrepublik. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 39. (1987) 693–717. p.
- Penzkofer, Peter: Wirtschaftliche und gesellschaftliche Einflüsse auf die Entstehung und Entwicklung der privaten Geschäftsbanken Ende des 19. und im 20. Jahrhundert. In: Alfred Grosser u.a. (Hrsg.): *Wirtschaft, Gesellschaft, Geschichte*. Stuttgart, 1974.
- Pénzüntézeti törvénytár*. I–III. kötet. Összeállította: Gara Zoltán. Budapest, 1910.
- Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ... évi jelentés és zárszámadás az ... üzletévről*. Budapest. Különböző évfolyamok.
- A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története, 1841–1941*. Budapest, 1941.
- Petzina, Dietmar (Hrsg.): *Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung*. Berlin, 1990.
- Plósz Sándor: *A magyar váltójog kézikönyve*. Budapest, 1895.
- A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságának és felügyelőbizottságának jelentése és zárszámadásai az üzleti évről*. Budapest. Különböző évek.
- Pogány Ágnes: Bankers and Families. The Case of the Hungarian Sugar Industry. In: P. L. Cottrell–Hakan Lindgren–Alice Teichova (eds.): *European Industry and Banking Between the Wars. A Review of Bank-Industry Relations*. Leicester–London–New York, 1992. 79–93. p.
- Pogány Ágnes: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. *Journal of European Economic History*, vol. 18 (1989) no. 3. 529–549. p.
- Pogány Ágnes: The Industrial Clientele of the Hungarian General Creditbank. The Case of the Ganz Concern. In: *20th Century Universal Banking: International Comparisons*. Vol. III. Budapest, 1992. 29–43. p.
- Pogány Ágnes: Bankárok és üzletfelek. A Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei a két világháború között. *Replika*, 25. 1997. március. 55–66. p.
- Pohl, Hans (Hrsg.): *Europäische Bankengeschichte*. Frankfurt am M., 1993.
- Pohl, Manfred: *Konzentration im deutschen Bankwesen (1848–1980)*. Frankfurt am M., 1982.
- Pohl, Manfred: *Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems*. Frankfurt am M., 1986.
- Pohl, Manfred: Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914. In: *Deutsche Bankengeschichte*. Bd. 2. Frankfurt am M., 1982. 223–351. p.

- Pollard, Sidney–Ziegler, Dieter (Hrsg.): *Markt, Staat, Planung. Historische Erfahrungen mit Regulierungs- und Deregulierungsversuchen der Wirtschaft*. St. Katharinen, 1992.
- Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években*. Budapest, 1895.
- Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története, 1841–1892*. Budapest, 1892.
- Popper, Ladislau: *Die Entwicklung des ungarischen Kreditwesens*. Budapest, 1911.
- Pressburger, Siegfried: *Österreichische Notenbank, 1816–1966*. Wien, 1966.
- Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*. Budapest, é.n.
- Radnóti József: *Pesti pénzülgarchák*. Budapest, 1929.
- Ránki György: *A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években*. In: *Uő: Mozgások és kényszerpályák*. Budapest, 1983. 286–317. p.
- Réti R. László: *A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története, 1881–1919*. Budapest, 1977.
- Riesser, Jacob: *Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland*. Jena, 1912.
- Rudolph, Richard: *Austria, 1800–1914*. In: Rondo Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. New York, 1972. 29–57. p.
- Rudolph, Richard: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary. The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914*. Cambridge, 1976.
- Sandberg, Lars G.: *Banking and Economic Growth in Sweden before World War I*. *Journal of Economic History*, vol. 38 (1978) no. 3. 650–680. p.
- Sándor Vilmos–Kolossa Tibor: *Magyarország államkölcöneinek történetéből. Századok*, 84. évf. 1950. 1–4. szám. 353–378. p.
- Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900*. Budapest, 1954.
- Schulze-Gaevernitz, Gero: *Die deutsche Kreditbank*. Tübingen, 1922.
- Schumpeter, Joseph A.: *Business Cycles*. Vol. I. New York, 1939.
- Scott, John: *Intercorporate Structures in Western Europe: a Comparative Historical Analysis*. In: Mark S. Mizruchi–Michael Schwartz (eds.): *Intercorporate Relations. The Structural Analysis of Business*. Cambridge, 1987.
- Second International Conference of Economic History, Aix-en-Provence, 1962*. Vol. II. Paris, 1962.
- Siftár Zoltán: *A magyarországi pénzintézetek ipari érdekeltiségei*. Doktori értekezés (BKE Könyvtár). Kézirat. Budapest, 1927.
- Solmssen, Georg: *Entwicklungstendenzen und weltwirtschaftliche Aufgaben der deutschen Großbanken. Vortrag, gehalten in Zürich am 5. Februar 1930 auf Einladung der Deutschen Handelskammer in der Schweiz*. Berlin, o. J.
- Solt Katalin: *A „második reformnemzedék” közgazdasági nézetei (1890–1918)*. Budapest, 1990.
- Soós László: *Az Osztrák Nemzeti Bank, 1816–1851*. In: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. k. Szerk.: Bácskai Tamás. Budapest, 1993. 81–153. p.
- Spohn, Willfried: *Weltmarktkonkurrenz und Industrialisierung Deutschlands, 1870–1914*. Berlin, 1977.

- Stein Emil: *Az ipari hitel. (Előadás az Országos Iparegyesület gyáripari szakosztályának 1914. március 21-i ülésén.)* Budapest, 1914.
- Steiner, Fritz G.: *Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Österreich.* Wien, 1913.
- Stiefel, Dieter: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise.* Frankfurt am Main, 1989.
- Stolper, Gustav u.a.: *Deutsche Wirtschaft seit 1870.* Tübingen, 1966.
- Swedberg, Richard: Ökonomische Macht und wirtschaftliches Handeln. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 39. (1987. Sonderheft) 150–168. p.
- Sylla, Richard–Toniolo, Gianni (eds.): *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century.* London–New York, 1991.
- Szabad György: A hitelviszonyok. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914.* II. kötet. Budapest, 1972. 184–245. p.
- Szabó Ervin: Gazdasági szervezet és háború. In: Uő: *Válogatott írásai.* Budapest, 1958, 359–407. p.
- Szabó Ervin: *Imperializmus és tartós béke.* Budapest, 1917.
- Szádeczky-Kardoss Tibor: *A magyarországi pénzüintézetek fejlődése.* Budapest, 1928.
- Szász Antal: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája.* Budapest, 1961.
- Szász Antal: *Banküzemtan.* Budapest, 1947.
- Székely Ferenc: *Kornfeld Zsigmond báró emlékezete.* Budapest, 1909.
- Szende Pál (szerk.): *A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége, 1904–1914.* Budapest, 1914.
- Tabellen zur Währung-Statistik.* 2. Ausgabe. Wien, 1900–1904.
- Tallós György: *Fejezetek a Magyar Általános Hitelbank történetéből, 1867–1948.* Budapest, 1991.
- Tallós György: *A Magyar Általános Hitelbank, 1867–1948.* Budapest, 1995.
- Teichova, Alice–Mosser, Alois: Investment Behaviour of Industrial Joint-Stock Companies and Industrial Shareholding by the Österreichische Credit-Anstalt. In: Harold James –Hakan Lindgren–Alice Teichova (eds.): *The Role of Banks in the Interwar Economy.* Cambridge, 1991. 122–157. p.
- Teichova, Alice: Rivals and Partners–Banking and Industry in Europe in the First Decades of the Twentieth Century. *Uppsala Papers in Economic History. Working Paper.* No. 1. Uppsala, 1988.
- Tilly, Richard: Banken und Industrialisierung in Deutschland, 1815–70: Ein Überblick. In: Uő: *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung.* Göttingen, 1980. 29–54. p.
- Tilly, Richard H. (Hrsg.): *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte.* Stuttgart, 1985.

- Tilly, Richard H.: Banken und Industrialisierung in Deutschland: Quantifizierungsversuche. In: Henning, Friedrich-Wilhelm (Hrsg.): *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung*. Berlin, 1980. 165–194. p.
- Tilly, Richard H.: Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective: Germany, Great Britain and the United States in the Nineteenth and Early Twentieth Century. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, vol. 145 (1989) 189–209. p.
- Tilly, Richard H.: Zur Entwicklung der deutschen Großbanken als Universalbanken im 19. und 20. Jahrhundert. Wachstumsmotor oder Machtkartell? In: Sidney Pollard–Dieter Ziegler (Hrsg.): *Markt, Staat, Planung. Historische Erfahrungen mit Regulierungs- und Deregulierungsversuchen der Wirtschaft*. St. Katharinen, 1992. 128–156. p.
- Tilly, Richard H.: *Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815–1870*. Madison–London, 1966.
- Tilly, Richard H.: German Banking, 1850–1914: Development Assistance for the Strong. *Journal of European Economic History*, vol. 15 (1986) no. 1. 113–152. p.
- Tilly, Richard H.: Germany, 1815–1870. In: Rondo Cameron (ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization*. New York, 1967. 151–182. p.
- Tilly, Richard H.: Die Industrialisierung des Ruhrgebiets und das Problem der Kapitalmobilisierung. In: Uß: *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung*. Göttingen, 1980. 65–76. p.
- Tilly, Richard H.: *Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung*. Göttingen, 1980.
- Tilly, Richard H.: Macht der Banken. Deutsche Wirtschaftsgeschichte und die „Neue Institutionen-Ökonomik“. In: Dieter Bögenhold et. al. (Hrsg.): *Soziale Welt und soziologische Praxis*. Göttingen, 1995. 89–104. p.
- Tilly, Richard H.: Mergers, External Growth, and Finance in the Development of Large-Scale Enterprise in Germany, 1880–1913. *Journal of Economic History*, vol. 42 (1982) no. 3. 629–658. p.
- Tilly, Richard H.: Das Wachstum industrieller Grossunternehmen in Deutschland, 1880–1911. In: Hermann Kellenbenz (Hrsg.): *Wirtschaftliches Wachstum, Energie und Verkehr vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert*. Stuttgart–New York, 1978. 153–182. p.
- Tomka Béla: Industrial Business of Hungarian Large Banks in the Early 20th Century. In: *20th Century Universal Banking: International Comparisons*. Vol. III. Budapest, 1992. 15–28. p.
- Tomka Béla: A bank-ipar kapcsolat Németországban, 1850–1914. *Századok*, 127. évf. 1993. 1. sz. 127–142. p.
- Tomka Béla: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913. *Történelmi Szemle*, XXXVII. évf. 1995. 2. sz. 171–207. p.
- Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947*. Budapest, 1996.

- Tomka Béla: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika*, 25. 1997. március. 37–46. p.
- Tomka Béla: Das Verhältnis zwischen Banken und Industrie in Ungarn, 1895–1913. *Ungarn-Jahrbuch, München*. Bd. 23. (1997) 173–203. p.
- Tomka Béla: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931. *Századok*, 1999. (Megjelenés alatt.)
- Tomka Béla: *A német tőke Magyarországon, 1870–1913*. (Kézirat.)
- Tortella, Gabriel: Spain, 1829–1874. In: Rondo Cameron (ed.): *Banking and Economic Development*. New York, 1972. 91–121. p.
- 20th Century Universal Banking: International Comparisons*. Vol. I-IV. Budapest, 1992.
- Van der Wee, Herman–Goossens, Martine: Belgium. In: Vladimir I. Bovykin–Rondo Cameron (eds.): *International Banking, 1870–1914*. Oxford, 1991. 113–129. p.
- Varga István: *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméletei tanulságai*. Budapest, 1964.
- Varga Jenő: A kartellek. *Szocializmus*, 6. évf. 1911–1912. 6. sz. 273–275. p.
- Varga Jenő: *A magyar kartellek*. Budapest, 1912.
- Varga Jenő: *A pénz uralma békében és bukása a háborúban*. Budapest, 1918.
- Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Budapest, 1896.
- Vargha Gyula: *Magyarország pénzüintézetei*. Budapest, 1885.
- Vas Ferencz: A hosszúlejáratú ipari hitel szervezése. *Közgazdasági Szemle*, 42. k. 1909. 503–528. p.
- Wallich, Paul: *Die Konzentration im deutschen Bankwesen*. Stuttgart, 1905.
- Weber, Adolf: *Depositenbanken und Spekulationsbanken. Ein Vergleich deutschen und englischen Bankwesens*. Leipzig, 1902.
- Wehler, Hans-Ulrich: Das deutsche Kaiserreich, 1871–1918. Göttingen, 1980.
- Wehler, Hans-Ulrich: Rudolf Hilferding. Theoretiker des „Finanzkapitals.“ In: *Uő: Aus der Geschichte lernen?* München, 1988. 272–287. p.
- Wellhöner, Volker–Wixforth, Harald: Unternehmensfinanzierung durch Banken – Ein Hebel zur Etablierung der Bankenherrschaft? Ein Beitrag zum Verhältnis von Banken und Schwerindustrie in Deutschland während des Kaiserreichs und der Weimarer Republik. In: Dietmar Petzina (Hrsg.): *Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung*. Berlin, 1990. 11–33. p.
- Wellhöner, Volker: *Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich*. Göttingen, 1989.
- Werner, Sombart: *Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus*. München–Leipzig, 1927.
- Whale, Barrett P.: *Joint Stock Banking in Germany*. New York, 1968.
- Wiener Moszkó: *A magyar cukoripar fejlődése*. I-II. kötet. Budapest, 1902.
- Wixforth, Harald–Ziegler, Dieter: The Niche in the Universal Banking System: the Role and Significance of Private Bankers within German Industry, 1900–1933. *Financial History Review*, vol.1. part 2 (1994) 99–119. p.

- Williamson, O.: Corporate financing and corporate governance. *Journal of Finance*, vol. 43 (1988) 567–591. p.
- Ziegler, Rolf: Das Netz der Personen- und Kapitalverflechtungen Deutscher und Österreichischer Wirtschaftsunternehmen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Jg. 36. (1984) 585–614. p.
- Zsoldos Géza: *A bankkoncentráció*. Budapest, 1913.

BÉLA TOMKA:

Interest and Disinterest.
Bank-Industry Relations in Hungary at the Turn of the Century,
1892–1913

(Summary)

INTRODUCTION. BANK-INDUSTRY RELATIONS IN RESEARCH

The works of banking history that are still to be considered classical were published in the 1950s and the 1960s. It was above all the researches of *Rondo E. Cameron*, *Alexander Gerschenkron* and their disciples that proved to be very inspiring. They emphatically examined the role that the banks played in industrialization. The economic historians and the economists of the time had not least the purpose to use the examples of history to solve the urgent practical problems of the developing countries, to get to know the weight of the specific development factors. It was with the inclusion of these aspects that they studied the financial sector. Another issue, which can above all be connected to the name of *Rudolf Hilferding*, and which was born fifty years earlier, was particularly caused by the examination of the hierarchical system of the bank-industry relationship, and the problem of the existence or non-existence of bank domination. These two issues have been influencing the historiography of banking related to the nineteenth century and the age of industrialization even nowadays.

In recent decades in Hungary research into banking history was a rather neglected area of the economic history, therefore it is no wonder that there are no modern monographical works on the industrial relationships of the Hungarian banks of the turn of the century either. The most systematic, most detailed and documented description of these relationships, is still exclusively given by the syntheses of *Vilmos Sándor*, *Iván Berend T.* and *György Ránki*, published in the 1950s.

According to *Vilmos Sándor*, after 1867 the big banks, which were dominantly founded by foreign investors, for a long time rarely got involved in promoting industrial companies. The most significant firms owed their existence to the activity of wholesale dealers and private bankers. Changes are not shown by the author earlier than the 1890s, when “the big banks were starting to participate increasingly in industrial promotions as well as in various industrial enterprises.” The reason for this is that at that time “both in Austria and in Hungary internal capital accumulation

and the production concentration of the industry was already at an advanced stage." In 1900 the Hungarian General Credit Bank, the Hungarian Commercial Bank of Pest, the Hungarian Discount and Exchange Bank, the Domestic Bank and the Hungarian Industrial and Trading Bank altogether had "an industrial interest of a share capital of 120.96 million crowns [= Korona, in the following 'K' – B. T.], which was about 17.2 per cent of the total share capital of the Hungarian joint-stock industrial companies," as *Sándor* wrote. Another remark reflects that the author considers that the criterium of interest is "a considerable share of the equity capital."

According to *Berend* and *Ránki*, at the turn of the century "it is more and more typical that certain big banks become head of the capitalist economy, and rising from their modest mediator role they turn 'omnipotent capitalists' (*V. I. Lenin*)." The starting point of the relations between banks and industry is usually the credit connection, which very often comes into being imposing severe conditions upon the industrial company. "The Hungarian big banks used credit as a means of black-mailing industrial companies, very often even getting hold of them, as early as in the 1890s. When granting a credit, they imposed conditions which *in most cases* [*italics by B.T.*] directly led to the bank's getting hold of the ownership of the company. It was especially clearly palpable after the turn of the century, when, due to the advancement of the concentration of banking, granting credit to the most significant industrial companies became to an even greater extent the monopoly of certain big banks." However, there were other ways of the interest based relations between banks and industry: "Besides simple credit, the rehabilitation of bankrupt companies through for example raising their share capital etc. resulted in ruining the independence of industrial companies, strengthening the power of banks and the finance-capital"—as the authors claim. As a result of the process "the industrial spheres of interest of the leading bank groups are widened by the stabilization of their monopolist position, they consolidate and become stable ..." Hardly any significant industrial company could preserve their independence. The Hungarian Commercial Bank of Pest (in the following Commercial Bank or HCBP); for instance, in the same way drew the Rimamurány–Salgótarján Iron Works into its sphere of interest, with its 62.5 million koronas share capital—which came close up to that of the bank itself—as the First Hungarian Cloth Factory of relatively small size. In 1913 the Commercial Bank had 55 industrial interests, the Credit Bank had 63, the Domestic Bank 29, the Hungarian Bank signed 50 and the Discount Bank 24. The Hungarian big banks altogether "had 225 industrial joint-stock companies, with a share capital of exactly 711 million crowns," i.e. in 1913 "approximately two thirds of the industrial production (...) was the interfered by the interests of the finance-capital. Together with the state run companies (...) 91 per cent of the joint-stock industry belonged to the sphere of interest of the finance-capital,"—as stated by *Berend* and his colleague.

By the 1970s ideological expressions and conceptions had almost totally disappeared from Hungarian historiography, at the same time, the description of bank-industry relations remained surprisingly the same. In the work of *Iván Berend T.* and *Miklós Szuhay*—also used as a text-book—all the important elements of finance-capital can be found, and a work of *György Ránki* published for the second time in 1983 is also to be listed here. What is more, the same stands for the economic history chapter of the seventh volume of the representative *The History of Hungary* (which, in other respects, represents a moderate view in its judgements), as far as the bank-industry relations are concerned: according to the statement of *László Katus* “the big banks gradually drew the whole capitalist sector of the economy under their control. [...] Thus, the most characteristic process of the new phase of capitalism had taken place: the merge of industrial and banking capital, the birth of the finance-capital. The key positions of the capitalist economy got in the hands of a narrow circle of finance oligarchy...” “The banks of the new type did not restrict their functions to credit, financing industrial, transport and commercial enterprises, issuing and placing their shares and bonds out, but they also played an initiative and directing role in establishing new companies, developing the existing ones renovating bankrupted companies and organizing the production and sales of whole branches of industry. [...] The biggest industrial, mining, commercial and transport companies in the country belonged to the sphere of interest of half a dozen Budapest big banks.” In 1913 the sphere of interest of the five biggest Budapest banks includes 225 “big industrial joint-stock companies” on *Katus*’s list “with a share capital of 711 million crowns, which meant [...] 51 per cent of the share capital of the total capital of the corporate mining and industrial companies.”

Recent works of some authors working in the West without any ideological constraint suit these statements. As early as in the 1980s, however, in Hungary a few writings were already born which approached bank-industry relations in a totally different way. *György Kövér*’s study was among the first ones to call the attention to the obscurity of the concept ‘interest,’ and the danger of applying it without definition, marking the route for further research as well. Relating to the interwar period, it was *Ágnes Pogány* who proved how much the relationship of the banks and industrial companies was not stable.

Finally, I would like to refer briefly to the fact that the finance-capital conception of Hungarian historiography of the recent decades, the thesis of the dominance of the banks—besides foreign opinions—could just as well be connected to Hungarian traditions of the pre-First World War period. Of Marxist authors, the names of *Ervin Szabó*, *Imre Basch* and *Jenő Varga* are to be mentioned. In the non-Marxist literature, the domination of banks was a popular topic as well, which, was however, manifested as the function of banks organizing and providing capital being emphasized.

In the followings, I will be trying to trace upon what kind of a relationship came into being between banks and industrial companies in Hungary at the turn of

the century. As far as it is possible, I will be striving to offer sufficient scope for both of the above mentioned aspects in this essay: both the problem of the bank domination and the role of banking in economic growth are to be examined.

Owing to the serious shortcomings of the research into banking history, the examination of several fields and periods of Hungarian finance history can lead to new and important results, which, in itself can justify the choice of this topic. We, however, have a very good reason to examine the relationship of Hungarian banks and industrial companies at the age of the turn of the century, since—though according to both the manifestations of the pre-First World War and the post-1945 Marxist historiography, this period was the birth of the relations between banks and industry—the knowledge the history-writing has in this field does not seem for the time being at all reliable.

In the following, firstly, I will be elaborating on my research purposes, and describing the most important characteristics of the used sources. Afterwards, I will be exploring the main forms of the bank-industry relations at the turn of the century, aiming at both a quantitative and a qualitative examination. I am going to investigate credit relations, then, promotion and other emissions as well as the interpenetration of banks and industry (ownership relations, interlock). Finally, after coming to some conclusions, I will be giving a summary.

RESEARCH PURPOSES. SOURCES

In respect of Hungary, regardless of some illuminating studies of recent years raising important questions, there are but ideological synthetizing works in the field of bank-industry relations written in the spirit of the finance-capital conception. These are supposed to choose an unacceptable methodological starting point: they subordinate almost every examination that is related to bank-industry relations to the justification of "bank domination." Thus, they totally neglect the questions related to the economic growth, e.g. the role that banking played in the development of the industry.

These works make use of the financial annals, the so-called *Compasses*—and also other sources that are often not even named—to draw the 'sphere of interest' of banks, though the data published in the *Compasses*, as well as those published in the banks' public balance sheet accounts, undoubtedly reflect the actual interests of the banks. Apart from this, they determine a totally different quality of bank-industry relations under the concept of interest, and they identify the interest relationship proved in this way with the domination of banks. They presuppose that besides the wide fields of 'personal union,' banks owned a wide range of shares. They fail to examine what 'personal union,' for instance, really means: whether it would have gone with the total subordination of the industrial company in each case if a bank leader or other representative was a member of the supervisory

board; or, whether other factors proved to be important in shaping of the characteristics of a relationship. They do not record circumspectly the extent of the ownership of certain banks in certain industrial companies either—though the sources they used did by no means make it possible—in what proportion the bank possessed shares of certain industrial companies. They hardly examine credit relationships, which even according to the relating international literature, what is more, to *Hilferding* himself, meant the basis of bank-industry relations.

On the bases of the shortcomings of the Hungarian research and the conclusions of the international literature there are the major questions to be answered as follows:

1., How was the hierarchical feature of bank-industry relations in Hungary at the turn of the century? Did the bank domination exist at all and if it did, in what form and what circle of industrial companies it included?

2., What part did the banks have in that period in furthering industrial development and what role was assigned to industrial business activities at the banks?

These questions are to be answered through the examination of several sub-fields, which include the following—and by which, by and large, the further structure of this study is determined:

- the traditional creditor and the entrepreneur function of banks (investment business); the significance of certain credit forms;
- the development of ownership relations and of the presence at directorates and supervisory boards; various forms of the banks' enforcement of their interests;
- the sectoral differences in the relationship maintained with banks within industry itself, and between industry and other branches of economy.

Although I have been making every effort to make use of the sources relating to the entire Hungarian banking and industrial sector as far as possible, this investigation—mainly because of the scarcity we have in these sources—focuses on the Hungarian Commercial Bank of Pest. It was greatly stressed in selecting this bank that it was one of the two most outstanding Hungarian banking houses, side by side with the Hungarian General Credit Bank. In the year of 1913 it occupied the first place on account of important indexes—share capital, assets—moreover, in the years preceding the World War it was considered a bank of considerable size by international standards as well. At this time in the Austro-Hungarian Monarchy it was only outpaced by the *Creditanstalt* and the *Wiener Bankverein*, and in respect of liabilities, it took the sixth place. This was the result of a remarkably successful business policy and a highly dynamic growth: the assets of the Hungarian Commercial Bank of Pest increased by 706 per cent between 1890 and 1913, which, for example, exceeded even the average increase rate the German big banks earned. The investigation into banking business strategy, and within this, industrial ventures could surely be made attractive by this achievement from the point of view of business history.

The representativity of the industrial relations of the bank is to be assumed also because of the fact that all the studies that could at all be taken into consideration, or, had been given an outline of before, attribute the greatest or the second greatest industrial sphere of interest to the bank in the period before the First World War. The same is supported by the fact that—on account of even the presumable distortions of statistical data supply—on the basis of the 1913 official statistics the Hungarian Commercial Bank of Pest owned 36.5 per cent of the industrial company shares in the possession of Hungarian banks (totalling 86,713,000 K).

From the point of view of the research there is a practical aspect that is not negligible either: out of the Hungarian big banks the HCBP had the best resource potentialities in the given period. However, this archival collection is not full because of war-time damages—it is in the first place the heavy losses of the directorate minutes that make research difficult.

It is also a technical reason—the availability of sources—that explains a restriction: similarly to several foreign studies, I am taking notice only of the joint-stock industrial companies, while introducing the industrial relations of the HCBP. Although there are no production statistics on these companies, in 1913 59 per cent of the entire manufacturing industry wages were paid by them, which makes it very likely that they supplied a larger part of the Hungarian industrial output.

I have also been trying to make use of all kinds of sources so far consulted by Hungarian historiography. Thus, the press, business reports, jubilee bank-histories, official statistics were to be employed as well. In the case of the official and other sorts of statistics, I am primarily bound to face the problem of their non-existence and quite frequently their reliability and comparability is to be questioned. The national statistics referring directly to bank-industry relations proved to be particularly scanty. They caused difficulties mostly by not being broken down available in the needed and optimal way.

There could be new sources drawn into the investigation above all from amongst the circle of archival ones. In the case of the HCBP a great part of the directorate minutes are missing, however, there is a quite extensive documentary collection, together with the managing directorate minutes as well as sufficiently detailed accounts of the internal balance sheets. The records of the managing directorate also turned out to be of quite great value for this study as well. Special emphasis has been laid on applying the source group of business balance sheets that has been found as having unjustly been taken no notice of so far. The balance sheets of the HCBP, mark a greatly itemized, coherent source material, which provide an opportunity to make some of the impressionistic findings of the subject's literature more precise.

It is the internal balance sheets of the bank that are characterized by this high level of itemization and coherence as a consequence of the fact that the content of the specific items were not or were hardly altered in the period under examination and applying them a continual data material could be achieved, the items of which

are comparable with one another. In the long run, however,—and the period under investigation is to take a longer phase from this point of view—even the public balance sheets could make it possible to make comparisons of high value. That is why in international research it is also possible to come across examinations decisively grounded on them.

MAJOR FORMS OF BANK-INDUSTRY RELATIONS AT THE TURN OF THE CENTURY

Banks could get into contact with industrial enterprises through their traditional money-lending function, but also as entrepreneurs themselves. To put it another way round: industrial companies could be financed by banks directly through long- and short-term credits, and indirectly, that is by means of furthering the company to get out to the capital market (issue and syndicate operations). The bank-industry relations were not necessarily confined to this, it was also possible to be institutionalized in the way that banks became the owners of industrial companies, or, they gained representation in the directing bodies of the companies (directorate, supervisory board). These elements of the connection could of course appear parallelly, thus, I absolutely agree that the relationship between the bank and its business clientele “is to be understood as a many-sided, indivisible entire, much rather than a total of isolated contacts” (*B. Whale*). In this study, mainly in order to have a better grasp of the material, it seems yet advisable to divide bank-industry relations into three great sections, and discuss it in accordance with this:

- 1., credit relationships;
- 2., promotion and other kinds of security-issue enterprises;
- 3., the so-called institutional interpenetration, that is, ownership relations and the so-called ‘interlocking directorates.’

Credit relations

The credit relationship—to put it more exactly, only the one that is taken as active from the side of the bank—is considered the foundation of the bank-industry relationship in international research. In this respect I would only like to recall the writings of *Volker Wellhöner*, *Harald Wixforth* and *Richard H. Tilly*, which describe the relations between banks and industry first of all through the exploration of credit relationships. As far as Hungary is concerned, this issue was much less studied, but *Antal Szász* holds that it was current account credit that gained a crucial position in the capital supply of industrial companies. It was also pointed out that the rapid increase of current account credits was in “close interdependence” with industrialization. The significance of credit relationships is also underlined by *Iván Berend T.* and *György Ránki*, when they state that “the outset and the

most frequently applied method of grasping industrial companies was the credit the banks floated to them.”

Consequently, when I am making an attempt, as follows, to trace how this possible form of bank-industry relations is put into practice, it can be assured that it is a question of central importance. On the one hand, it is to be taken into account from the point of view of the so-called “supremacy of banking,” for, credit could lay the foundation of the bank domination “structurally” (*V. Wellhöner*), and this could be the means that made it possible for the bank to bring its influence to bear on permanently. On the other hand, as seen from a purely economic point of view, this issue is also important regarding the accumulation of industrial capital and the satisfaction of the demands of working capital.

While giving an overview of the characteristic types of credit relationships, I am trying to estimate the significance and the size of long-term credits from the viewpoint of both banks and industrial companies. Since some of my questions cannot be answered by using the national data, I am giving high priority to the investigation into the short-term credit relationships of the HCBP in the period under research, and also approaching the problem from the side of a couple of exemplary industrial companies, which are partly connected to the bank itself. Besides studying the extent of credit relationships, I am also dealing with the conditions of credit, which may be important in deciding whether the link of the credit led to a hierarchic relation between the bank and the industrial company.

In the given period there were two ways in which a bank was possible to get into contact with an industrial company: through current account and acceptance credit (discounting of bills). The latter was often entered up in the balance sheet within the debtors’ section—especially in the bigger banks—but they also floated the loans listed in the item “Down payments on securities and goods” upon current account.

As one of the oldest banking transaction, bill discounting was playing an outstanding role all through the period. It was only from the first half of the 1890s and the second half of the first decade of the twentieth century onwards that its increase dynamics was less than that of the current account credits. (See Table 4.1.)

At the same time I am to learn that the public balance sheets displayed the item of bill discounting as it would have been of greater amount than the real one. As the internal balance sheets of the HCBP illustrates, the banks were making effort to regroup amounts from other sheet items—above all from the securities—into this one, since discounting was considered the most easily mobilizable asset and it could enhance the confidence of the public in them.

In spite of the fact that bill discounting is, in principle, a typically commercial credit form, it was important in relation to the industry as well, especially till current account credit was rather underdeveloped in Hungary. Well-known is the fact that acceptance credit did not only assume considerable proportions in the field of agriculture (“peasant bills”), but also in certain branches of the industry, mainly in

the production of foodstuffs, and within this, in the milling industry. While in 1913 out of the "Current liabilities" of joint-stock milling companies totalling 170.7 million K, the bill debits amounted to 109.3 million K (64.3 per cent), as opposed, for example, to the corresponding data of the chemical industry, that are 124.4 and 15.1 million K (12.1 per cent), respectively.

A contemporary banker, *Ferenc Vas* thought that it was by all means to be disapproved if an industrial company "took in the capital needed for investments through 90-day-term bills of exchange," but this "did only rarely occur and at that time it was almost always due to the fact that the given manager had been misinformed or prodigal." In contrast to this, while satisfying the credit demand of the industry, the acceptance credit that was in principle short-term (dated from 3 to 6 months) took up the form of a so-called "chain credit," that is it was again and again renewed when falling due and it became long-term in practice. This was a widespread practice not only in Hungary, but also at banks in several countries in nineteenth-century Europe.

The bill of exchange business of the HCBP shows a development similar to the national data, what is more, the tendencies observed on the national level are even more strongly marked. Although the bill holdings were constantly growing in this case as well in the given period, but in proportion to the current account credits were substantially decreasing. Moreover, the bank's current account credits did already exceed the acceptance ones from the early 1890s on. In the case of the HCBP, it can also be justified with documentation that banks were taking especially great care in window-dressing their bill holdings: in 1913 in the public balance sheet of the HCBP the holdings amounted to 127,662,452 K, in reality, however,—cleared off from the amounts carried forward—the holdings altogether ran to 99,031,906 K. The same data in the case of the current account credits sign a slight distortion into the opposite direction: the corresponding data were 281,388,447 K and 283,030,271 K, respectively—taking the bank branches into consideration as well.

It is on the basis of the internal balance sheets that is possible to have an idea of the composition of the 1913 bill holdings—before that year the holdings stock was not itemized in the sheet appendices. Out of the bills totalling 85,048,000 K discounted at the centre, the greatest proportion—50,356,000 K (59.2 per cent)—was shared by individual banks.

The credit proportion of industrial companies is to be determined indirectly, since within the credit amounts of the debtors listed under the heading "Country and Budapest companies" coming to 30,825,000 K, it is only the composition of the holdings of the firms reaching a credit sum of 100,000 K that is known, which ran to 24,648,000 K. A proportion of this, amounting to 10,214,000 K (41.4 per cent) was shared by Hungarian industrial joint-stock companies. If this is the same division regarding the total holdings of the firms—that is to say, not only in the case of the debtors with a debit over 100,000 K—to assume which, could not at all mean

any distortion unfavourably to the share in the industry, for, the smaller credit amounts were most probably belonging to lesser, non-joint-stock enterprises,—and then the entire holdings stock held in the industry totalled 12,773,713 K. This figure, projected to the whole bill of exchange holdings of the centre marks a moderated ratio of 15.01 per cent.

Switching over to the other, current account type of short-term credits, I would like to recall that this kind of capital lay-out of banks had already overshadowed acceptance credit in countries and regions having more advanced finance systems in the period under examination. In Hungary this process was making its way considerably slower (see Table 4.1.), furthermore, until the First World War it was only a narrow circle of certain banks—for the most part the Budapest big banks—where it in fact took place, and current account all along in this period remained a central factor of banking business.

A current account contact came into being when the assets between the two parties (in this case a bank and an industrial company) were not entered satisfaction on one by one, but were registered on one account, and totalled only periodically. Putting forward the account of assets and liabilities the items on both sides were added, a balance abstract was reported, and a surplus (or perhaps balance) could appear on one of the scales. Consequently, a bank's client could be indebted, or, might just as well grant credit to the bank. Henceforth, both lending and deposit transactions could come forward on current account. Banking services (for instance, handling securities, effecting payments etc.) usually wanted the client's opening an account as well. An agreement was put down to regulate what amount and for what time a client was possible to owe the bank. The conditions—as it is to be discussed below—depended on, beside the general economic situation of the given period, the risk of the transaction and the balance of forces between the bank and the client. The reason why this current account credit was advantageous for industrial companies lies in the fact that they could draw on their credit limit to their likings and they paid interest only on their actual debts. Therefore they acquired a continual source of credit, which they could allotted to cover their working capital needs.

In the case of the current account credits of the HCBP, I am to find better sources than at its bill of exchange holdings, that is, there are detailed records on their itemization from the beginnings. (See Table 4.3.) In 1892 the item named “Current account credit on collateral security funds”—or, in other words, “Down payments on securities on current accounts”—within the current account credit section was still quite considerable, ran to 20,079,166 K. This stock of holdings contained, for the most part, credits of smaller trading houses, at the same time it did not involve any joint-stock industrial firms, moreover, an insignificant number of railways, banks and savings banks, either—the greatest being the debit of the Arad-Csanád Economic Savings Bank, coming to 360,050 K.

The other component of the current account credits, the debtors' section totalled, according to the internal balance sheets, 27,197,496 K in 1892. There are only a couple of industrial companies to be found here, and they did not owe the bank significant amounts either. The industrial companies altogether were in debt to 207,212 K, that is, 0.76 per cent of the debtors' section. Summarizing the data assessed here, it is to be pointed out that in 1892 there was only a very small proportion (0.44 per cent) of the current account credits granted to industrial companies.

Four years later, in 1896 the current account credits granted by the HCBP amounted to 31,792,663 K, broken down as follows: the item "Down payments on securities on current accounts" totalled 12,896,613, while that of the debtors' was 18,896,050 K. Within this the credit holdings of the industrial joint-stock companies ran to 1,812,010 K, which equalled with a percentage of 5.7. This was a considerable increase as compared to the condition four years before, though it shifted from a rather low level under four per cent. The sectoral distribution of the companies can be considered contingent, so much the more as a substantial part of the holdings was exclusively accumulated by one paramount item, the 1,319,834 K credit of the Lipót Popper Wood Industries. The current account credit holdings of all the rest of the industrial companies were still relatively modest.

In 1901 it was—even proportionally—a considerably greater amount, 13,519,586 K, that is, 16.5 per cent of the dynamically increasing current account credits that fell to the share of industrial ventures. However, it is again the debt of only one company, the United Construction and Industries coming to 8,410,523 K that can stand for the expansion of the industrial relations of the bank, which added up to almost two-thirds (!) of the holdings. At this time a company could get amongst the biggest industrial debtors of the bank with credits of relatively inconsiderable amount, which fact, even in itself, reflects that the bank's credit business branch was limited, less diversified at the turn of the century.

By the end of 1906 the current account credits grew to a total of 119,748,872 K. At this time the industrial credits altogether ran to 19,306,971 K, that is, their ratio (16.1 per cent) was, as a matter of fact, stagnating as compared to that five years before.

The balances of the bank bore the marks of the so-called "second Gründerzeit" as well. In this way by the year of 1910 out of the total—164,156,058 K—the current account credits grew to, a ratio of 31.9 per cent, that is 52,350,321 K was effectuated in the sphere of the industry, which meant a quite substantial, an almost twofold increase as compared to the data referring to the middle of the decade, seen even in its proportions as well. The composition of the debtors is more diverse as well, but the list of the biggest clients has several items further on that are identical with the former ones.

By the year of 1913 the total of current account credits increased even further, adding up to 224,694,076 K, out of which a ratio of 31.2 per cent (70,040,511 K), that is somewhat less than three years before, was floated to industrial companies.

At that time the biggest debtors were the following: the Hedrich & Strausz Király Mill owed the bank 6,482,006 K; the Fejér County Sugar Industries 4,795,555 K; the United Brick and Cement Works 4,678,469 K; the Schlick & Nicholson Wagon- and Shipbuilding Inc. 4,257,797 K; the Hungarian Woolen Goods, Army Cloth and Blanket Manufacturers 3,642,083 K; the Danica Bosnian Oil and Chemical Engineering 3,225,046 K; the United Bulb and Electric Inc. 2,937,516 K; the Zombori Roller Mill 2,897,258 K; the Székpatak Forest Industries 2,613,395 K; the Kammer Brothers Textiles 2,542,605 K; the Hungarian Asphalt Industries 2,093,554 K; the Danubius Textiles 1,973,054 K; and the Pancsova Steam Mill had 1,515,191 K in debt.

The increase of industrial credit is an obvious phenomenon in this period, which was accelerating especially in the years preceding the turn of the century and the second half of the first 1900s decade. Simultaneously,—at least in the case of the HCBP—it is not to be stated that the increase of current account credit is to be traced back decisively to industrial credit. It was only during the great industrial expansion of the second half of the first 1900s decade that three-thirds of the growth was shared by the industrial stock of credit holdings.

It is also to be mentioned that it is certainly reflected in the growing number of businesses with the sphere of industry that the credit branch shifted from the bill of exchange holdings—which has not been examined in detail here mainly because of lack of corresponding data—towards the current account credits. Presumably, it is also strengthened by taking no notice of non-incorporated industrial companies in this survey. As time went by—for the most part following the turn of the century—there is an ever growing part of industrial activity that is to be related to joint-stock companies, thus, they are showing a rising tendency in these data as well, indicating a more expanding dimension for the industrial credit branch than the real one.

In the first half of the period the distribution of industrial credits was quite uneven. A most extreme example for this is the year of 1901 when almost half of not only the credits but of the total industrial businesses amounting to 19,277,358 K fell to the current account debit of one company, the United Construction and Industries alone (8,410,523 K). In the second half of the first 1900s decade the distribution of the credit holdings remained strongly concentrated further on—even if not to such an extent. In 1910 the ten biggest clients owed the bank 29,015,645 K, that is 55.4 per cent of the total debits.

Investigating the bank-industry relationship, it is not only the dimension of the credit sums granted by the banks that are to be taken into account but the conditions of the loans, which has also been remarked formerly in passing. The most important variables of the conditions were, of course, the expiry and interest of credit. The loan might be floated at quite a short term, but at several years' maturity, furthermore, there could be found a credit of seasonal type.

It is very often hard to decide whether the current account credit was a long-term or short-term one, what is certain is that the so-called 'line-credit' was not a rare phenomenon, as several companies appeared fairly often on the list of the biggest debtors. Besides the United Construction and Industries (later: United Brick and Cement Works), the Hungarian Woolen Goods, Army Cloth and Blanket Manufacturers belonged to these almost all through the age, while from the middle of the first 1900s decade onwards the Király Mill and at the end of the period the Danica Bosnian Oil and Chemical Engineering, the Kammer Brothers Textiles, the Hungarian Asphalt Industries, the United Bulb and Electric Inc. were to be listed in this category. Out of the 12 biggest debtors of the year of 1913 11 had belonged to this category three years earlier. This also proves that though due to the character of current account credit, theoretically—similarly to acceptance credit—, it was a short-term credit form and for this credit form there was a 1-3-6-month mutual term of notice generally agreed on, even here there was the possibility to prolong it regularly, and thus, make it a long-term one. In several cases there are direct proofs for current accounts being occasionally functioning as investment credits. The Pest Roller Mill Inc. was given 2.5 million K for 5 years in October 1908 "for construction purposes," also, independently from this, another 1 million K was floated "for current business purposes," at a significantly lower interest. The Hungarian General Coal Mines also received a current account credit for three years on December 13, 1898—with the possibility of prolonging it. In 1909 the Nicholson Engineering Works got 1,500,000 K credit for a date of three years as well, at an interest of 1 per cent above the current bank rate and a lump-sum allowance of 15,000.

This practice was also admitted by the bankers themselves. This is how *Ferenc Vas* made a remark on this: "In such cases the right action is to get the credit from a bank for a longer term, and to make steps to prolong it well before the expiry, provided that the credit was not possible to be refunded by obtaining new capital sources."

Just like the prolongation of acceptance credits, that of current account credits was widespread outside Hungary as well. According to *Friedrich Hertz*, a contemporary author, quoted by *Richard Rudolph*, Austrian industry—because of, for instance, they were in default paying off the customers—"forced" the banks to turn the current account credits practically into long-term ones. *Hertz* also emphasized that the majority of credits offered by banks was in some form linked to the agriculture, which also had a hand in altering them frequently into long-term ones.

The relative invariability of the biggest debtors of the bank does not only prove the current account credits were often converted into 'line-credits,' but it also shows that the bank had a rather stable industrial business clientele. It is also signified by the fairly evident congruency between those getting the biggest acceptance credits and the current account debtors in 1913.

The interest was in almost every case determined in relation to the bank rate: its level was between 0.5 and 2 per cent (but most often 1-1.5 per cent) higher. Parallely with this, however, a minimal or maximal value was often fixed as well. At the end of the first 1900s decade, for instance, if there an interest-minimum appeared in the credit contract, it was generally fixed at a rate of six per cent. It was also usual to fix the commission above the interest. The amount was regularly applied for a specific period, generally one quarter of a year and could range from 0.25 per thousand to 0.25 per cent. It may have conformed to the turnover of the current account, but, occasionally it was calculated by the credit limit, or, by the amount of credit that was actually applied for, or, in some cases, on the basis of the "maximum debt amount."

From the bank's point of view, it could have been particularly favourable to fix a lump-sum commission. Such extra commission of a fixed amount is to occur when, for instance, the bank could declare whether it would prolonge the credit contract; if it had renounced it, it would be to receive a commission of a fixed amount from the industrial company.

The current account credits—because of the greater risk involved—were assented to by the managing directorate, and they often got included in the so-called Green Book at Hungarian Commercial Bank of Pest. The bank had the right to demand a collateral security when granting credit. In the minutes of a directorate board meeting of the HCBP in 1908, the grant of a credit of the above kind was recorded as follows: "we provide a credit of 400,000 K to the Concrete Inc. (i.e. the Concrete Bridge and Civil Engineering Constructions Inc.—B.T.) in the form of a current account credit at 1 1/2 per cent plus, and at a minimum of 5 1/2 per cent, however, we assume the right to demand bills of exchange and escompt them at any time."

Only those companies could obtain loans without collateral security about which the bank had appropriate information, or, which had proved to be reliable through a long-term business relationship. The bank could, however, offer a current account credit for registration of mortgage as well, in this case it did not necessarily require to have the connections and information as has been mentioned above. Besides—in a small degree—there existed the so-called personal credits, which were remitted to certain persons or their companies that were judged reliable by the bank.

The permission of the credit often entailed that information be gathered in greater detail, a possible way which it went was delegating a reliable person to the company. Thus, an institutionalized relationship came into being between the bank and the company demanded the credit. A smaller proportion of current account credit contracts were concluded upon fulfilment of other terms as well—such as the guarantees like mortgage registration on the real estates of the company—but it may also have demanded a share collateral security. It was also a generally accepted practice that the bank prescribed that the bank maintain an exclusive bank connection. The possibility of taking option for the following share issue is also to be

mentioned, sometimes together with the method to have the rate of the takeover controlled preliminarily. In July 1909 the HCBP offered a current account credit of 100,000 K to the Graphic Institute and Accounts Works in a way that in addition to the usual conditions it could at any time demand that the company would issue new shares in the value of 100,000 K, and it ensured the possibility for itself to purchase them *al pari*, that is, at face value. Furthermore, the contract has an additional clause, according to which in case the option is renounced, the bank was entitled to get a fixed amount of commission.

Consequently, the conditions of the different kind of loans became rather varied, and the credit relationship theoretically made it possible for the bank to exert an influence on the industrial company—by means of withdrawing a credit or refusing a new one on one hand, and through advantages given in financial transactions. However, this potential power relation certainly did not mean that these hierarchical features did really appear in each case in bank-industry relations. The dependence from the bank, or from its credits could develop or decrease according to the financial difficulties or the stability of the industrial company. The general economic situation also had a fairly diversified influence on bank-industry relations: for instance, during the industrial depression the power relations could favour the bank, while in times of prosperity it was the industrial company who was in a better position when it came to bargaining.

The relationship of a bank and a company could be remarkably affected by their relative sizes. In the case of bigger companies the influence of the bank was significantly smaller. Not only because—as will be seen—very often and to an even greater extent they were capable of self-financing, but also because these financial transactions were in some of the cases so extensive that a greater number of bank-houses were to participate. Besides the Wiener Bankverein, the HCBP was successively granting offered joint credits in co-operation with other banks to the Rimamurány-Salgótarján Iron Works in the first 1900s decade.

The possibility of self-financing cannot be left out of consideration even in the case of the companies of the industrial branches that demanded the most capital investment. The absolute size of the credit could significantly vary as well. The bank itself could become dependent on its own debtor, particularly if there was a considerable loan given. In the case of the HCBP, the Hungarian Construction and Industries can be of a good example, to which the bank floated gigantic credits, but the company soon ran into financial difficulties. The bank management was bound to declare that the payment was uncertain, and several times rephased the credits.

The significance of the industrial credit of the banks can best be judged if the relationship is seen with the eye of the industrial companies, trying to find an answer to the question whether the increasing short-term credit of banks meant a growing dependence of the industry on bank credits.

The fact that there are no comprehensive data relating to the total industrial credit accounts of all Hungarian banks—or, to the entire bank credit stock of the

industry—makes it difficult to answer the question satisfactorily. Therefore I must rely on the data of the Hungarian Commercial Bank.

Having faced similar problems in the German literature, V. *Wellhöner*, analysing public balances of industrial companies, draws conclusions from the tendencies in the relative ratio of the amounts in the creditors item and the fixed capital. He presupposes that this might express the tendencies in the ratio and role bank credits had in industrial firms in the process of accumulation, and whether the dependence of the industrial company from credits—which themselves had already been turning into “line credits”—was increased or reduced. It is shown through the example of some big Hungarian industrial firms that the creditors item did hardly or did not at all contain bank credits, only debts towards other industrial companies. (See Tables 4.5. and 4.6.). Considering this problem of the interpretation of balances, the results of this kind of calculations are to be taken very carefully.

In the knowledge of this, similarly to *Wellhöner* I did this calculation as well on a sample of large-scale industrial companies—where the conditions for comparing the balance item amounts are better than in the case of all the industrial companies (see: Table 4.4.). The sample included the industrial joint-stock companies reaching a share capital of 10 million K in 1912. There were nine such firms at that time (Rimamurány-Salgótarján Iron Works, Salgótarján Coal Mines, Hernád-Valley Hungarian Iron Industries, Hungarian General Coal Mines, Hungarian Sugar Industries, Hungarian Textile Industries, Urikány and Zsil-Valley Coal Mines, Antal Dreher Breweries Inc. and Ganz Electrics). In some preceding years (1896, 1901, 1906) the balances of the same companies were examined.

My calculation shows that the relative ratio of the creditors item amounts and the fixed capital—although the year of 1906 was a significant exception—tended to decrease. According to *Wellhöner's* interpretation it means that *Hilferding's* hypothesis on the growing indebtedness of industrial companies to banks is unwarrantable.

This result is also confirmed by development of credit relations between the Commercial Bank and the two industrial companies of the largest share capital in Hungary, that is, the Rimamurány-Salgótarján Iron Works and the Salgótarján Coal Mines, which is of particular interest to us here because of the fact that these companies had been categorized in the interest-sphere of the bank in previous studies.

It is clear from the companies' balances that no matter what kind of index is taken for basis, in the given period the significance of the debts of the Salgótarján Coal Mines were—with slight inconstancies—decreasing continually. In 1892 the creditors' balance item holdings ran to a 57.02 per cent ratio of the total equity capital, which was a rather high proportion. In four years' time this decreased to 51.5 per cent, and by 1901 fell dramatically, to a ratio of 12.69 per cent. After this there was a relative 'ruin' in this index (17.86 per cent in 1906), though it was just a temporary one, since in 1910 it decreased to 9.94 per cent and in 1913 to 9.14

per cent. Basically a similar trend to be found when it is the assets instead of the equity capital that the creditors' amounts are seen in relation of: the relative ratio is 16.66, 22, 7.48, 10, 6.55 and 5.6 per cent, in the above years, respectively.

The firm was making its way towards self-financing and the growth of the demand of long-term capital, which was increasingly to be met from the capital market without the intermediation of banks. As it is shown in Table 4.5., the credits of the HCBP did not in fact have a hand in financing the company. On the contrary, the industrial company itself was regularly placing deposits—of occasionally large amounts—in the bank.

The picture that can be seen through a table of a similar kind containing the referring data of the Rimamurány-Salgótarján Iron Works (see Table 4.6.) is almost the same. This is also supported by the minutes of the directorate meetings, which were predominated by technical and business administrative matters, and even, for example, between 1895 and 1898 there is hardly any reference to any kind of banking contact. In addition, the Rimamurány-Salgótarján Iron Works was not only capable of financing its own industries, but made every effort to pay off all the debts of the "joint companies" as well. For this purpose it secured funding by raising its share capital: in the summer in 1909 the preparations for issuing shares were typically accounted for at the meeting of the directorate by claiming "it is advantageous for the company if, paying attention to the oncoming investment activities, but also in order to pay the debts of the joint companies, it is in possession of greater free capital..."

What also indicates the extent of self-financing in the case of industrial companies, and their ability to accumulate capital on their own is how much of the profits was spent on this accumulation. There are the depreciation and the accumulated reserves to come to this conclusion. This is shown in the case of an industrial company sample in Table 4.7. The problems of balance sheet interpretation do not appear here so much disturbingly as previously, therefore it is to be claimed that the trend is fairly unambiguous. Between 1896 and 1913 the nine biggest Hungarian industrial joint-stock companies became more and more capable of financing their accumulation on their own.

If it is to estimate the significance of the industrial current account credit of the HCBP from the point of view of the industry, it seems most expedient to view in relation to the assets of industrial companies. The result achieved this way is much better to be interpreted in its tendency, rather than in itself.

Contrasting the dynamics of the industrial current account credit of the HCBP with the pace of the development of the assets of the Hungarian industrial joint-stock companies, it can be seen that in the beginning the credits of the bank grew at a greater pace than the assets of the companies, by the end of the period, however, their proportion had decreased. (See Table 4.8.)

Although in the period under investigation it was the so-called "issue of banking" that was laid the greatest stress on in discussions concerning banking system—which, very typically to the age, did not mean that there a more efficient, or more reliable financial structure be established, but the independent Hungarian issuing bank be founded—the commercial banks were criticised a lot because of their business policies. Particularly from the turn of the century on, the issue of the industrial credit—above all the medium- and long-term industrial credit—is placed on the agenda of the discussions of professionals and publicists. Critics of the banks often imputed it to them that "the industrial companies, which need credits, now depend on the goodwill of the big banks," and "life makes demands (i.e. on the fields of industrial credits—B. T.), which cannot be satisfied by the contemporary credit organization."

Nationalist rhetorics appear in this case as well: Hungarian banks were expected to take part more actively in establishing the Hungarian industry. Furthermore, the following demand arose: "the business administration of the joint-stock companies should be so beneficially directed" by the banks, "that by this the current price of the industrial shares, which are the (...) indicators of the trust of the public, should show an improvement again."

In the contemporary public opinion the question that arose was not above all how profitable and risky business is "the development of the industry," but that "they have to consider the business administration of the industrial joint-stock companies from a superior point of view ..."

Politics also had a message for the banks. In 1904 *Sándor Wekerle*, at his lecture delivered in the Hungarian Commercial Hall claimed he expected banks "not to be similar to a quiet chandler, but they should really trade," and "pay more attention to the revival of industrial enterprise." For, he continued, "the Hungarian banks do not care about the highly important question of industrial development, they worry too much about the risks." *Wekerle*—meaning obviously not only the credit businesses—reckoned that "in the developed industrial states (...) where the banks are active in the industry (...) there is a vast gap between the strictest solidity and irreality."

Contrasting with foreign examples appeared not only in Hungary, but also in Austria. In 1891 *Emil Steinbach*, also in the position of Minister of Finances, criticised Austrian banks because they—unlike the generous German banks—neglected the industry.

Banks and bankers reacted to these expectations in a peculiar and ambiguous way. On the one hand, they adopted the nationalist phraseology themselves, and were talking of fulfilling "the obligation to promote or reorganize industrial companies that was bequeathed onto them." On special occasions, in their decorated booklets they were proudly enumerating their successes in the field of "industrial development," sometimes—as will be seen later—not being deterred from great exaggerations. Apart from this, certain representatives of the banking sphere

explained, reacting to the criticism, that the banking organization does not need reformation, as "it is certain that there is nothing wrong with the supply of capital," it is the lack of demand and the entrepreneur spirit to be blamed for the fact that the industry is not developing in the appropriate pace.

On the other hand,—in an obvious contradiction with all that has previously been mentioned—the representatives of the banks often pronounced: the promotion of industrial companies is not a "banking-like" business, so it cannot be called to account upon the banks. According to one of the directors of the HCBP "it is not about what can be sold, but what is allowed to be sold." Furthermore, the banks are "disinterested in the question of organizing long-term industrial credits at all."

The way how *Hegedüs Loránt*, one of the top managers of the HCBP reacted was a peculiar one, who in 1909 went as far as starting a campaign to—as it was reported in a professional magazine—"get the banks in the country involved in the financing of the industry," since—as *Hegedüs* summoned his reasons at another place—"almost the whole capital saved in Hungary is placed in savings banks as deposit," and "the majority of these represents unutilized credit power." *Hegedüs* did not wish to give any kind of role to his own bank in the venture, which does not indicate the monopolizing intentions behind industrial business enterprises, and does by no means reflect their profitability, but it so much the more indicates that the big banks felt the expectations of the public opinion in the field of industrial development were very burdensome.

The banks in the country were not really involved in industrial credit and promotions on a large scale. As it was emphasized in industrial circles, "the number of banks to be taken into consideration in Hungarian industrial promotions more or less amounts to (...) six (i.e. the biggest Budapest institutes—B.T.)." *Hegedüs* himself knew very well that the small banking houses in the country are especially unsuitable for long-term industrial investment businesses, therefore he recommended that the floor be prepared for industrial mortgage loan. Besides *Hegedüs*, others came to similar conclusions. At the conference organized by the Association of Hungarian Industrialists on the issue of industrial credit in November 1909, the representatives of the industry also underlined that the industry supporting activity of the state in itself was not enough for the progress of industry, and the real solution would be to bring long-term industrial loans into existence. The representatives of banking had the capitals of country savings banks in mind to find support in for this need, by way of inserting a central industrial mortgage-bond institute in between. Taking the Hungarian circumstances, however, this suggestion was almost utopistic—its realization had among others serious legal obstacles. It is therefore not surprising, that the debate on the ways to satisfy the demand of the industry for long-term capital had not come to a standstill by the examined period. In industrial circles it was often talked about even in 1914 "that even our banks were greatly reserving from granting credits industrial companies, however, this explains the continuous endeavour coming from industrial circles to make industrial loans easier and cheaper."

All in all, this is the conclusion to come to that the credits floated to industrial companies played a growing, but, even at the end of the period under investigation, subordinate role within the business activities of the HCBP. On the other hand, the examined companies did not primarily base their accumulations on credits even in the most dynamically prosperous periods. On the contrary, the proportion of credits in relation to their fixed capital—with the exception of a few years—decreased. It was rather capital accumulation from the industrial firms' own profits, that is, self-financing that was the main way of ensuring their capital demands together with the issuing of shares at home and foreign stock exchanges, which will also be discussed below in greater detail.

Nevertheless, not each industrial company was able to evade banks in providing its capital needs. According even to the industrial entrepreneur himself, credit demands and opportunities to raise loans manifested themselves in varied ways in the industry, for "large-scale industry usually cannot complain about their credit demands not having been satisfied. There are the means of issuing shares and priority bonds or, rather—in case the former ones might not meet the needs—a constant, and, satisfactory connection with a bank. In this respect the credit system is appropriate. It is different in the case of the medium-sized industrial companies. The credit system for this branch is very much neglected." The clients granted credits of considerable amount by the HCBP—as has been seen—as opposed to this, mainly came out of the quite stable, but in fact not too numerous group of "medium-sized" industrial companies.

The relatively low level of industrial credits is explained by the self-financing capacities of some, mostly greater companies—that is the characteristics of the demand side—and the features of the supply side. The banks, obeying the command for minimalizing risks, were not at all willing to grant credits easily and take part in promoting all the companies.

On the grounds of the relatively low level of credit relations between German banks and industrial firms, *Wellhöner* and *Wixforth* came to the conclusion that the growing independence of German industrial companies from long-term current account credits during their capital accumulation process reflected at the same time the lack of the functional foundation for the development of bank domination. In Hungarian respects, the facts presented above also signify the same—at least concerning the biggest companies—but it is undoubtedly necessary to make further investigations.

Promotion and other forms of security-issue activities

In the foregoing I have been exploring the ways banks were providing industrial companies with the capital in the form of short-term loans. Now I am examining another important field of the relations between banks and industry—i.e. the ways

in which long-term capital demands in the industry are met—in which the entrepreneur function of banking is stressed. The banks furthered to cover the long-term capital demands by way of contributing to the issue of their shares and bonds. As the significance of industrial bonds in Hungary was negligible in the period under investigation, therefore I am dedicating most of my attention to share issuing.

Shares were to be issued when a new industrial company was going to be established or an existing firm was going to become incorporated as well as in order to increase the share capital of a joint-stock company that had already been in function.

While effectuating issues the banks—depending on various constructions—could make a good use of their strength in capital on the one hand, and on the other, benefited from their business connections at the capital market and administrative apparatuses (branches etc.). Industrial companies, however, usually were not sufficiently prepared to carry it through to place their shares out. This could only be done by bigger banks, thus, the part they played in issues for the industry was even greater than they had in credit in the same field.

The participation of banking became increasingly necessary in the countries of the so-called “simultaneous promotion system”—that is, in most continental states in Europe. The joint-stock company was only registered here after the total or greater part of the capital had been subscribed, which wanted a relatively large stock of capital to be held to promote a company. Where the so-called “successive system” was in practice, for instance in England, it was no matter what proportion of the capital had already been subscribed, any amount was enough to be authorized to launch the incorporated company. In the latter case the role of banks was less significant: the bank put forward a call for subscription—quasi in the function of a consignee—and the investors could subscribe the required number of shares at the banks.

Especially relevant was the role of bank in issue where the capital market for some reason or other did not work properly. Consequently, the smaller profitability of industrial securities or, the investors’ distrust against them also furthered the banks’ placement activity. However, in certain transactions several other factors could of course be decisive. For example, it also gave reasons for a bank to intervene more intensively if it was about to establish a completely new joint-stock company, which had to prove it had potentials enough to survive. In cases like that the bank could wait a long time—a few years, or whatever—and keep from handing over the shares. In the case of issue, however, even the companies of great capital strength could be bound to rely on banks, not only because of the lack of an adequate administrative machinery, but also as the placement of their shares was largely dependent on the current situation of the economy.

I will return to the peculiarities of the promotion activity the banks were performing. First of all, however, I am trying to give an estimate of its extent. In the period under examination 1895 was the first peak of promotions in the industry,

when an amount of 51.24 million K was invested in joint-stock companies. Afterwards, by 1898, there was a considerable drawback in this activity, on to half of it. The next peak period of share issue, even more intensive than that of the mid-1890s, was in the second half of the first twentieth-century decade, when in 1907 both new promotions and capital increases culminated. There was another boom of remarkable volume in the years between 1910 and 1912. The issues of this period are shown in Table 4.9.

Between 1895 and 1913 the number of joint-stock enterprises in the industry grew from 249 to 966, and their share capital—though there is no data for the entire period—rose from 471 to 1023.7 million between 1905 and 1913. There were incorporated companies, to tell the truth, that even ceased to exist as well, thus, the number of promotions and their share capital were even greater than the difference of the figures above. There is no direct data in this period reflecting the role of banks in this intensive firm promotion process, hence I am again reduced to the sources of the HCBP.

As opposed to the fact that—as has been seen—a new “banking style” was announced by *Leó Lánczy*, the HCBP’s promotion business in the industry was insignificant in the 1880s. In 1884 in a public report the bank went as far as stressing that irregular transactions had a subordinate part: “(the bank) possesses securities only in the number the turnover of its bill of exchange activity needs.”

It can be stated on the basis of the sources of the investigation—business reports, managing directorate minutes as well as internal balance sheets—that the bank took part in the foundation of 25 incorporated industrial companies altogether in the years between 1895 and 1913. It was 9 of the 25 mentioned transactions of the bank that aimed at founding a new company—and not all of them did it their own, that is without the assistance of another bank. In 16 cases it was an existing firm to be transformed into a joint-stock company. If we take it into consideration that only between 1898 and 1907 there was 464 incorporated industrial companies founded in Hungary that proved to be permanently liquid, and still worked in 1914, as well as the number of incorporated industrial companies rose from 249 to 966 between 1895 and 1913 then this activity is to be taken as a very modest contribution to industrial development from the part of the bank.

Considering foundations does not say too much about what significance they had amongst the various transactions of the bank, thus here I am also to apply to the internal balance sheets. Similarly to the other banks, the HCBP recorded the industrial issues in the balance sheet section “Payments into syndicates.” The items within this section of holdings cannot be identified totally with these issues, since—as shown in Table 4.10.—it contained state securities and various public loans in a varying proportion all along the period, beside the shares issued by transport and banks, whereas, it also had other kinds of securities (lottery tickets etc.) at the beginning of the period.

Table 4.10 shows that in 1892 the syndicates section hardly exceeded one per cent of the balance sheet total. It is scarcely possible to come to a conclusion from its internal composition, since it consisted only of a few items. In principle, it could be followed if the issues were remarkably successful during the year, thus, by the end of the year there were hardly any securities in the possession of the bank, but—as it is made clear in the profits account section—it was not the case. Nevertheless, it is to be stated that at the end of 1892 it was only one industrial company, the Hungarian Sugar Inc. the shares of which the bank's 'Payments into syndicates' balance were charged with, in the value of 500,000 K, which came to its 16.9 per cent. Already at this time the greatest proportion of this stock of securities (i.e. 37.6 per cent) was given by transport companies (shares of the Brassó-Háromszék County Railways and those of the Adria Sea-Shipping Inc.).

In four years' time, in 1896 there was a slight increase in the syndicate holdings (it totalled 3,597,489 K), but this did not keep pace with the growth of the other businesses. At this time, however, there were far more issues in the area of industry that appeared in the balance than before. The greatest ones were the share syndicates issued by the Hungarian Chemical Industries Inc. (in the value of 369,830 K), the Hungarian Asphalt Works (247,511 K), the Hungarian General Coal Mines (112,921 K) and the items of the Hernád-Valley Hungarian Iron Industries running to 100,000 K. The proportion of shares falling to the industry increased, but did not reach that of transport companies further on either, and its sum total was far from one per cent of the total assets.

In 1901 there was a considerable expansion in the syndicate payments branch of the bank's business activities: in four years the holdings got swollen up over to a fourfold value. The amount of industrial issues also increased, however, it was due to only one financial transaction, the share issue of the Rimamurány-Salgótarján Iron Works that gave 87 per cent of the total of 3,942,041 K. In addition there were two smaller items in the sphere of the industry to be share within the syndicate section (the shares of the Esztergom-Szászvár Coal Mines and the Urikány and Zsil-Valley Coal Mines). The ratio that transport companies shared of these syndicate holdings was most paramount.

The syndicate business total, however, by the year of 1906 was strongly reduced. This contributed to the fact that within these holdings the ratio of industrial company securities reached its peak of 44.2 per cent in this year throughout the period under investigation.

From the point of view of promotions the year of 1910 proved to be quite productive. At the end of the year the share of the syndicate payments was more than four times as much as that four years before (43,191,629 K), and the ratio of the increase of the amount appropriated for issuing industrial securities was near the same (it came to 15,776,184 K).

In 1913 the securities business was heavily marked by the economic depression and political tension. Thus, the balance sheet section under examination

decreased to 35,113,917 K. Within this the ratio of industrial securities was only slightly reduced, on to a percentage of 32.7. The share of transport securities remained conspicuously great further on (34.12 per cent).

There were quite diverse ways developing to issue industrial shares. It was mainly in the case of share capital raises that the bank played but a pure intermediary function, that is, it utilized its wide clientele, well-built organizational apparatus, and sold the securities as a consignee. The bank could often offer securities for sale at a fixed price, which was rapid but not one of the most profitable means. There was another technique: the subscription to the Stock Exchange without putting forward a call for it in public. It was advantageous for the bank as it could get a better price in exchange for its securities. This technique, however, might just as well have been in danger of not being able to keep the prices fixed all the time, and by the way, it was only rarely possible to apply for newly founded companies. In addition, the Stock Exchange could as well make conditions that increased the expenses of the transaction.

According to the available sources, however, the most widely spread method in the banking practice of the HCBP, especially after the turn of the century was the so-called "free-hand sale" (known as *freihändiger Verkauf* in the German literature). In this the bank stood for as a real entrepreneur and purchased shares at a fixed price, at its own risk, then, through its network put them up for sale, usually to its clients who it was in close relationship with. This was regarded as one of the cheapest methods, and it was expedient to follow largely in the case of smaller issues, but they could as well make use of it to add a complement to other techniques.

In order to reduce the risk factor, the banks often co-operated to effect a—in particular bigger—transaction, and established an association named consortium or syndicate in the period. This was aimed by the banks at diversifying the placements and dividing the risks in order to maintain as great level of financial mobility for the banks as possible. The tasks of a consortium or a syndicate included to take a definite ratio of the shares over, place them and secure their rates, or, it might have been to control the work of the incorporated company. If the syndicate did only strive to achieve one of its purposes mentioned, this is to be considered as a take-over or guarantee syndicate.

The leading bank of the consortium/syndicate did the technical management of the business, co-ordinated the financial transactions, and as a matter of fact was in charge of the whole transaction being completed undisturbed. In case it was necessary it interfered directly in market processes, for instance, by way of buying shares up. The bank frequently provided sub-commission in its syndicates for its leading personalities as well. In some cases they exceeded even the ratio of the bank's own share. For example, at the beginning of 1908 in the share syndicate of the Hungarian Woollen Goods Manufacturers in Zsolna of the number of securities totalling the 8,455 *Leó Lánczy* shared 1,600, *Fülöp Weiss* 1,625 and *Henrik*

Fellner 806 ones, as opposed to the stock of 351 belonging to the bank. In 1909 when the shares of the Rimamurány-Salgótarján Iron Works were issued, there were 24,750 of the securities taken over by the bank, of which 17,975 were purchased by the bank's executives-in-chief and "friends" like *Leó Lánczy*, *Ferenc Vas*, *Manfred Weiss*, *Fülöp Weiss*, *Róbert Haggemacher* and the firm *Adolf Kohner and Sons*.

The consortium or syndicate placing these shares out was usually founded for a duration of more than one year. When, for example, the *Király Mill* was founded in 1906, the syndicate was to be in existence until December 31, 1908. Mostly, just after accomplishing its task the consortium ceased to exist, but there were associations of almost the same type brought forward just in order to conclude another business transaction. Their composition signified the network of business relationships. It was the *Wiener Bankverein* that the HCBP co-operated most frequently with after the beginning of the century, however, it also had various foreign banks among its partners (*Unionbank*, *Schweizerischer Bankverein*, *Länderbank*, *Živnostenská banka*) as well as several Hungarian banks. The syndicates founded to place non-industrial securities were particularly multicoloured, though the proportion of the bank—mainly in case of foreign securities—was often rather small.

In Hungarian history-writing a good number of authors connected issue and foundation transactions by assuming that it was the means through which the banks made efforts to get hold of any share—that is, interest—in industrial companies. This assumption is only confirmed by the activity of the HCBP in the case of a very few newly established companies. In the case of share capital raises adding up to a higher proportion of issues it is to be seen that the bank, by the time it had had the potentials, resell the shares issued and did not hold them in its holdings. True to say, if it was yet to take place, the shares could remain in its hand for a longer time, even for several years. This phenomenon explains that the commission from the profits of promotion resulted in higher profits than the permanent share possession. Besides it could be much more reconciled with the banks' business philosophy striving to prevent exaggerated immobilization. Nonetheless, the ratio of the profits earned in promotion in relation to the size of the transaction was dependent on several factors. There are cases when the profits ran to less than 1 per cent of the value of the shares issued, but it also turned out to be considerably higher.

The fact that the profits in the promotion business far surpassed the average level of profits was not only due to those of the issues, but also they could have various other sources. In several cases the bank did not even take shares over, but guaranteed the increase of share capital in exchange for a commission of a definite amount. On the occasion of the share-capital increase of the *Salgótarján Coal Mines* in 1909, for example, the bank received a commission of 150,000 K for the guarantee of taking the shares over coming to 2 million in face and 10,060,000 K in quotation value.

Through these transactions the banks frequently managed to secure the so-called exclusive connection to a bank. Many times the purpose of promotion and taking an interest was nothing but this, that is, the acquisition of the monopoly of the deposit business. It was similarly characteristic that a bank demanded a fixed commission on the turnover of the given firm, quoting a minimum annual sum. Sometimes the bank could obtain an option for the future increase of the share-capital, and it might just as well have determined the rate—with a commission in the same way in case it did not assert its right. Syndicate transactions could consequently be advantageous from the point of view of deposit business, since the newly established or transformed industrial companies also in this field might have got in a close connection with the bank in charge of these transactions. However, it is to be stressed that it was only in the case of a relatively limited group of companies where they were capable of asserting severe conditions (and where mostly smaller firms belonged).

At the HCBP in the deposit business it was not possible for a long time to touch upon a definite, long-term strategy referring to building up an industrial sphere of interests. It is conspicuous that a substantial part of the cases when firms were made into joint-stock companies—especially in the first half of the period—was due to reorganization. The cloth factory of Lów in Zsolna, the United Hungarian Glass Industries and the United Construction and Industries were similarly established as a result of a transaction like that. In the same way, the bank received shares in exchange for its unrecoverable demands when the tannery works owned by Suess was getting incorporated. The minutes of the meeting of the directorate board on November 6, 1909 also signify that the bank was compelled to get hold of a company according to which the bank purchased a great quantity of shares in the way that “the managing directorate did not originally intended to purchase a great quantity of shares, but it was the directorate that effected it assuming in all probability that in this operation it was acting on behalf of and to the debit of the account of the Hungaria Fertilizer Manufacturing”. The explanation is that the Hungaria at the very last moment refrained from taking over the share packet of the Danica Bosnian Oil and Chemical Engineering totalling 12,000 pieces, which was purchased by the bank just for the company. That is, precisely it was due to a misunderstanding that the bank obtained 80 per cent of this company’s shares. The fact that it also possessed them years after indicates that even rather accidental factors might have had an influence on the development of the sphere of interest.

The bigger and prosperous industrial companies were in quite a favourable bargain position towards this bank or other banks even when they were issuing their shares. In the case of companies like that there were not any serious trouble in placing the shares out, since their liquidity almost equalled with cash, which was also signified by the fact that in 1900 the HCBP would have accepted shares of the Hungarian General Coal Mines instead of cash instalments in paying off its debt.

The strength of these giant companies having already been described was also shown by the fact that occasionally they were capable of carrying through promotions themselves. The best example for that was in 1909 when the West-Hungarian Coal Mines of huge share-capital was founded mainly with the contribution of the Salgótarján Coal Mines and the Hungarian General Coal Mines. It had a part in developing this advantageous negotiation position in any case if a company was in circumstances like those of the Salgótarján Coal Mines, which made an agreement with the HCBP in 1909 that "the exchange-value of the shares would remain in our bank for the most part as a permanent deposit." An industrial company could frequently conclude significant investment deals without increasing its share-capital. The firm Rima—the Rimamurány-Salgótarján Iron Works popularly known as 'Rima' at the age—even stipulated its sub-enterprises to apply to itself to take credit from for their investment ventures. It is successively pointed out in the directorate minutes after the turn of the century that "despite the fact that there had already been large sums spent on new investments, we have not so far been forced to recourse to money taken from sources outside and in this respect the claims of our creditors have not increased." Furthermore, it is added that the demands of ours amount for the time being 7,197,731 K and 76 *fillér* ... [i.e. Hungarian change of the *Korona*]. A year later the same is acknowledged in the minutes: "we have so far been able to cover the expenses of the constructions from our own stock and we were not obliged to recourse to external sources." In 1906 in Ózd it was decided to initiate a big investment of 8,800,000 K in a way that hopefully "these investments could also be accomplished without employing external sources."

Similarly, in 1911 when there was an investment of several tens of million koronas launched at the Rimamurány-Salgótarján Iron Works, *Ármin Bíró* "found that the question to cover the money needs is to be solved by raising the share capital with 8 million K to 40 million. In order to achieve this there is to be issued a packet of 40,000 shares, in the face value of 200 K each, at a price of 600 K, by which the company would get hold of funds in 24 million, from the source of which, then, both the new investments and the pending debts of the partner companies remaining from their former investments could as well be satisfied." The HCBP also took part in the issue: of the 40,000 shares 25,600 were offered for the share-holders of the time, the rest (14,400 pieces) were taken over by the Wiener Bankverein and the Commercial Bank, but on condition that they are only entitled for commission in near one and a half years' time.

All things considered it can be stated that throughout the period under investigation the issue activities did but a subordinate role at the HCBP, and even within this branch of the banking business it was not the industrial issues that were prevailing. Although the significance of industrial issues considerably increased after the turn of the century, but the capital dedicated for this purpose was still surpassed by the quantity of the sources expended on establishing or raising the share-capital of transport (railway) companies. Between 1895 and 1913 the HCBP did

only assist at the birth of a small ratio of newly founded Hungarian industrial companies. Taking into account that it was only the biggest Budapest banking houses numbering not more than half a dozen that—even in contemporary opinions as well—took part in issue activities, and within them the HCBP was obviously one of the biggest banks, it does not seem likely that banks would have had a hand in promoting most of the industrial companies. This statement is also supported by the sections of the financial annals referring to this field. It was by all means a greater part that was taken by the bank in share capital increases. In these activities, however, the bank's entrepreneur functions had a considerably smaller share since they were less risky ventures. Industrial share issue were mainly engaged with medium-size and big companies.

Thus, *Leó Lánczy's* evaluation made in retrospect is but to be doubted on the accomplishment of the program of the *crédit mobilier* type bank, especially as regards its industrial respects. The bank director once asserted expressly that "there is scarcely any Hungarian industrial company the cradle of which would not have been rocked by some Hungarian banks." *Lánczy*, also in 1917, recalled the "new style in banking" he had announced as its major purport being "to break the old patterns of credit businesses, take the initiative bravely to encourage new tasks and be resolute pursue the purpose that credit be put into the service of Hungarian enterprises (...) furthermore, espouse to new firms with financial means and arouse the spirit of venture."

On the basis of the results *Lánczy* seems more trustworthy when he states—however it is hardly consistent with the former one—"the banks working in our country were not established with the purpose to have a share in promoting industrial companies ..." It is to be added that *Lánczy* did not stand alone with his opinion. The journal of finance put it straightly that "Domestic Banks do very rarely promote companies at a large scale. Yet, because of their passivity they do not deserve obstacles in their way but recognition," since it is not their task.

Simon Krausz, the daredevil of banking, even during the period of the most intensive industrial promotions of the age under investigation—as he himself wrote—in vain did strive to explain to the "poor, congenial *Pál Elek*"—the president of the Hungarian Banks and Trade Inc.—that his ideal "would be a bank that does not discount exchange bills, but promotes and brings companies into existence, also prepares and brings them up, and when attains sufficient value, it puts it on the market ..." This could not be succeeded because "*Elek* wanted to be a banker." This latter remark also indicates that the question was not simply the scarcity of promotion opportunities but also the fact that the finance audience of the age did not acknowledge promoting industrial companies without reservation as a banking or a banker's activity—undoubtedly because of the high risk level.

The reduced industrial participation of the banks was also stressed by *Mór Gelléri*, the contemporary apostle of industrial development: "regarding the large-scale banks that were to promote industrial companies, we have already been talking and

writing so much of it that it is hardly necessary to expound it in greater detail. We just want to point our fingers at certain institutions that were founded with the same intention, but in no time did they get clung to the business enterprises and speculations of other banks, and the new industrial firms were just incidental to be established experimentally; were not really taken care of, what is more, the appropriate branches were not selected adequately, for, each stock exchange fluctuation yielded much more profits for the bank than all its industrial promotions. This makes the trouble." *Gelléri* was urging again and again that "at last we should make every effort to establish an industrial bank of larger dimensions, which would be supposed to make its duty to promote specifically new and gap-filling industrial plants. A bank of this kind only be supposed to deal with its industrial firms ..."

A bank established with an object like that had already existed in Hungary at that time. *Gelléri* would have had in mind last but not least the Hungarian Industrial and Trading Bank amongst the "banks getting clung to the business enterprises of others," the example of which is worth exploring here in a few lines.

It was Act 13 of 1890 that was to stimulate industrial promotion and Act 14 of 1890 that was to provide tax reductions for banks supporting industry following which the Hungarian Industrial and Trading Bank was established in the same year. It was also unambiguous for contemporaries that—as *Jakab Pólya* wrote—"the major task of the bank is to develop industry, especially to bring forward new factories and production branches." By comparison it did not at all achieve its purpose satisfactorily. As *Pólya* states, "the amount (...) appropriated (...) for direct industrial promotion is only a drop in the ocean. What is more, there would not be possible to achieve excellent results with much more substantial money (...) either."

A foreign observer was of a similar opinion on the activity of the bank: "it seems that Act 14 of 1890 which wished to assist the promotion of the greater banks aiming to sponsor industry in Hungary by means of tax reductions was not a great success. As the Hungarian Industrial and Trading Bank established on the grounds of this act raised its share capital to 20 million K though, in 1900 could not pay a commission of more than 5 per cent ..." "Although it was a round 8.5 million that was reported in the item 'Consortial participations' for the years between 1893 and 1898, but on the basis of this it is neither to be stated whether this amount would have been benefited by Hungarian companies only, nor can be learnt whether the company would gained any profit from these shares. Generally speaking it seems that the share-takings in the promotions of home industrial companies were not really profitable." (*J. Bunzel*)

It is not very much astonishing in the light of the above mentioned that the bank was doing its deposit business extensively. Its consortial business ventures were even this way over-dimensioned, as a consequence of which it was bound to start out its own liquidation in 1902—that was dragging on for years—though great banks

hardly failed at that time in Hungary. Comparing the business strategy of this banking house with that of the very successful HCBP it is getting more and more understandable why the Hungarian banks for the most part interested in promoting did not work in the period. A business strategy of a purely *crédit mobilier* type—that is what focuses on the investment activity of banking—obviously could not be successful in the Hungary of the age. However in the other half of the Austro-Hungarian Monarchy it was not an unknown phenomenon either when a bank, following its large-scale plans to finance industry—more precisely, having schemes for long-term financial assistance—started to prefer deposit business. This occurred in the case of the Czech Industry Bank (*Česká průmyslová banka*) as well which was established in 1898 explicitly in order to stimulate industrial development. This bank would have liked to achieve its purpose of industrial investment support covering it with bonds of long-term issue. The management was bound to modify its program because of the low rates of interest it was not able to provide sufficient mortgage loans. On the contrary, the current account business proved to be profitable. Almost the same happened to the Czech Agrarian Credit Company (*Česká společnost pro úvěr pozemkový*) as well as to the biggest finance institution, the Credit Bank of Prague (*Prázká úvěrní banka*). These banking houses augmented the number of universal banks in Bohemia as well.

The institutional interpenetration of banks and industry

The bank-industry relations evolving through credit and promotional activities were institutionalized mainly through ownership relations—i.e. when the bank possessed shares of an industrial company—and personal interlocks—i.e. when the bank's leading officials gained membership in the directorate and supervisory boards of an industrial firm. These undoubtedly reflected the most spectacular aspects of the relationship of banks and industry since holding the majority of the shares of a company, or, a share packet of a smaller proportion as well as membership in the leading boards made it possible for a bank to enforce its will regarding the business strategy of the industrial company.

In the following two chapters I will be dealing with these two, closely interrelated issues. By way of introduction, previewing only the most important problems, I will be investigating—primarily making use of the sources of the HCBP again, but as well paying attention to the activity of other banks—how the banks' owner position came into being and what size it took in the sphere of industry, or, rather what dynamics this industrial participation had, what and how much was the industrial investment this activity led to and what kind of business strategy was used to attain this? In the same way it is important to learn what the banks' possession of industrial shares was resulted in, or, whether, due to this, industry was getting subordinated at all. As far as personal interlocks are concerned, I will also be trying to introduce the scope of these relations, then, will be having a look at the

quality features of the contacts in order to find the answer to the question what goals it had that the representative of a bank was a member of directorate or supervisory board of an industrial company.

Ownership relations

The scope of the banks' ownership of industrial companies at the turn of the century has not so far been investigated in Hungary. This area has not been taken into account even in spite of the fact that the definition of 'sphere of interest' frequently has '(share-)property' amongst its criteria—though sometimes only in an implicit way—for this could stand for the purest form of banking interest. It is usual to deduce the changes in the share capital held by the banks from the size of the securities, and attributing it to the augmentation of the former. According to the data available, however, the securities of banks were far from containing industrial shares only. By far the greatest proportion of the holdings was given by fixed interest-rate items all along the period, and within this with an ever growing and an ever decreasing ratio of mortgage bonds and state securities, respectively. The share holdings of transport companies, then those of banks were increasing most dynamically. As far as industrial shares are concerned, in the period the securities of industrial and other, for instance commercial firms were not consistently separated in official national statistics, thus, I am left to the joint data of theirs. The joint proportion of two items containing industrial papers (shares of mines and industrial companies, and of various firms)—from 3.5 to 5 per cent—took a slight leap in the second half of the first twentieth-century decade, but did not reach more than 6-7 per cent by the time of the years preceding the World War in relation of Hungarian, and was of a somewhat higher ratio in the respect of foreign securities included (see Table 4.11.). If only those data are taken into account that are to be found in the statistics under the entry 'Shares of mines and industrial companies', we would obviously get considerably lower figures than those stated above.

Although from the point of view of the share owned by banks in industrial companies and in this way of the direct influence of theirs it would make a valuable point to compare the industrial securities of the whole Hungarian banking system and the whole share capital stock of industrial firms in a direct way, it is not possible, since while the former are supplied at some quotations, the latter—naturally—are listed at face value in the statistics. In respect of the Commercial Bank, however, employing the appendices of internal balance sheets, I have done this calculation. Before setting this forth, we should examine the development of the securities of the HCBP, and within these, those in its industrial share stock.

In 1892 the bank's securities, which were not, in any case, significant, had not more than only one industrial item at a value of 60,000 K. By 1896 in the holdings which had hardly increased, there was already six industrial items, but at a still inconsiderable value of 283,589 K altogether. The following years brought a much

more dynamic development in all respects, and by the year of 1901 the securities stock rose to 36,942,552 K, of which an amount of 1,815,731 K belonged to Hungarian industrial joint-stock companies. Then, by 1906 the part of industrial shares within the total securities stock of 68,498,175 K had increased to 4,885,224 K. The industrial boom of the middle of the first 1900s decade had a beneficial effect on the bank's securities as well: by 1910 they got extremely swollen and doubled in four years (137,390,354 K). The industrial shares were also increasing, they quadrupled and by 1910 had totalled 19,153,986 K (see Table 4.12.). In the year of 1913 the bank owned differing property shares in 41 firms. (By comparison it is to be mentioned that in 1914 the Creditanstalt owned shares of 102 industrial companies, also in varying proportion.) The total of the security stock was stagnating, yet the quotation value of industry-related shares did almost double again, and in this way reached nearly one-fourth of the total holdings. However, it was still far surpassed by the total share amount of transport, mainly railway companies adding up to 61 million. The high ratio of railway and banking shares is a characteristic that is also to be seen in national data. At the same time, the proportion in which the bank had state securities in its holdings was even smaller than the national average, that of the industrial shares, however, substantially exceeded the average ratio of all banks. The bank's industrial share property of 31,693,656 K at the end of 1913 was 36.5 per cent of the industrial securities of all banks in Hungary. The internal division of the HCBP's 1913 securities is itemized in Table 4.13.

Converting shares into their face value makes it possible to compare the bank's share property with the share capital of Hungarian industrial joint-stock companies on the whole and on branch level as well. The results of this calculation are included in Table 4.14., which shows, among others, that in 1913 the bank's share property of 26,881,075 K at face value amounted to a ratio of 2.53 per cent of the total industrial share capital (1,061,622,000 K) in Hungary. I believe this data indicates that the bank's industrial investments that were done through shares had a relatively small weight on the level of national economy. In addition, it is also to be found that the majority of its interests lay in the milling, electrical, textile and chemical industry, machine engineering as well as in the construction industry. According to the securities, the bank had a majority ownership-property share over 50 per cent—in 7 industrial companies. It was in the case of 22 firms altogether that the proprietary share exceeded that 20 per cent that is taken as being even capable of securing a solid influence in sociological literature. Taking into account even various other forms of relations as well, both numbers seem quite small as compared to previous assumptions. I am aware, however, that the bank, could just as well influence, through informal channels, industrial companies, and its leaders often owned, as their private property, remarkable industrial proprietary shares. The chief banking executives, however, usually had ownership shares in companies where their bank possessed significant share proportions as well. It is also to be highlighted that in 1913 there was no firm in mining and metallurgy that was

owned by the bank at an over-5 per cent ratio, and there were only two in machine engineering and electrical industry where the bank held a greater proportion (Schlick and Nicholson Wagon and Shipbuilding Inc., Budapest General Electricity Inc.).

It had various ways the banks could obtain industrial shares in. There could develop a proprietary relation as a consequence of purchase with the aim of capital investment and reconstruction as well, even through converting frozen claims, placement ("promotion") and stock exchange activities. The Commercial Bank—as has been seen—had hardly any industrial share up until the turn of the century. At that time there was a significant number of shares—even when their quantity was inconsiderable—that the bank did not obtain through a conscious policy to gain ownership proportions, but under the pressure of some circumstance. In this period there is no trace that—as it was required by *Jacob Riesser* and *Richard Rudolph*—the bank-industry relation would have been developing in a fixed order: a current account connection was followed by effecting a share issue and building an interlock. The issues did not by any means go together with a permanent share property, and for the most part they did not even aim at this either.

After the turn of the century buying up of industrial companies facing financial difficulties remained an important source of the bank's proprietary interests. In 1910 the South Hungarian Textiles went bankrupt, and this provided an occasion for the bank to purchase the firm, and afterwards in 1911 reestablished by the name 'Lugos Textile Industries Inc.' with a share capital of 1 million K, and provided for credit as well. The chief executives of the Kammer Works took part in the reorganization as experts, and the directorate and the supervisory board were filled with the representatives of the bank. Similarly, it was through re-organization that the shares of the First Hungarian Cloth and Woolen Goods Manufacturing Inc. of Besztercebánya went over to the property of the Commercial Bank, when the textile works, as having got into a troublesome situation "could not find any voice of sympathy at other institutions," and "the bank espoused the company."

From the turn of the century on, but mainly from the years just preceding the World War onwards, the bank made efforts more consciously than any time formerly to gain ownership in industrial companies. The best example for this kind of consciousness is to be found in the milling industry. The bank, from 1902 on, made calculations of profitability in the case of the biggest Budapest mills (milling capacities, financial situation etc.), furthermore, made a scheme in relation to the possible increase of their effectivity due to their merging. The HCBP did not manage to buy the big mills, but in the following years it was in fact getting activated in the milling industry. At first the quasi merger of the Lujza Steam Mills and the First Budapest Steam Mills (a reciprocal change of the shares) was brought forward through the mediation of the bank, then it had a decisive part in organizing the Király Mill into a joint-stock company. It also purchased a couple of smaller mills in the country.

It is no exaggeration to say, however, that a significant number of the bank's companies, even in 1913, came out from the circle of those of slighter profits in their balance accounts. This fact is made perfectly clear in Table 4.14. On one hand, the companies owned or jointly owned by the bank were not taken from the most profitable industrial branches. Even more conspicuous is the fact that in the chemical, textile and sugar industry the face value of the shares held by the bank exceeded—to tell the truth, it was in 1913, a year with rates under pressure—the quotation value of theirs. The securities of the bank showed a loss of 55,000, and 1,054,000 as well as 2,007,000 K in the years 1911, 1912 and 1913, respectively, after the previous more prosperous years (see Appendix B). Deficits of other companies “near to the bank” are frequently reported in the management board minutes as well.

The insignificant yields of shares justified that the bank was reluctant to have larger proprietary shares, and this was also interrelated with the widely known fact that it was not to the bank's liking to change its spheres of interest within the industry. In the couple of years preceding the First World War it gained an interest in the milling industry as a result of its most conscious efforts—that is, the mills in Vác, Zenta, Zombor and Pancsova—but they were provincial factories of small or medium size, the profitability of which was far from outstanding.

It is to be pointed out on the basis of the business yields of the companies owned by the HCBP that mainly because of the risks of portfolio investments—particularly in the years before the World War—it was not the purpose of investment for which the banks got possession of securities. Instead it was striving for securing deposit business opportunities with the aid of share property. The statement that “one of the most important purposes of share holding was just to ensure that the bank would have influence on companies” is only to be interpreted in this sense. Nonetheless, the ownership did not in any case meant a decisive influence. An insignificant share proportion of a small percentage did not, of course, result in this, thus, it could only have a limited purpose: maintaining a constant relationship with the company and by way of this a regular and permanent way of gaining information, what is more, it could just as well signify that a relation with a company was just being liquidated, it indicated a packet of securities that had been left out of a former issue. In addition, the bank had to share in the property with other big investors, for instance, some other banks. There were for years several banks among the owners of the United Construction and Industries (later known as the United Brick and Cement Works), in a rather balanced ratio between 18 and 36 per cent. Between 1900 and 1906 owners of this company were the Domestic Bank, the HCBP, the Wiener Bankverein and the Hungarian Industrial and Trading Bank. Then this latter sold its shares to the Wiener Bankverein, which in this way obtained a share property of 45 per cent.

As a summary, we can come to a similar conclusion as in the respect of the syndicate and the issue businesses: till the First World War the share properties of

the HCBP and other Hungarian banks were showing a rising tendency, but even in 1913 remained on a relatively low level.

Interlocking directorates

As far as the relation between banks and industry in Hungary of the turn of the century is concerned, research has not so far refuted the view that interlocking directorates were important means of the banks' capacities to enforce their interests unilaterally. This controlling function of interlocks—although in various versions and with diverse focuses—also appears in economic literature, supplemented with theory of 'information asymmetry'.

I think both the functions of controlling and monitoring require that the banks place capital out to the companies they are interlocked with, since they make it on one hand possible, on the other necessary that controlling and monitoring be done. Therefore, in the following I will be primarily examining the relations between share property and interlock, as well as between the credit business and interlock, utilizing the former findings of mine, which were made through analysing the capital relations of banks and industry empirically.

It is no doubt that banks and other firms were frequently interlocking after the turn of the century in Hungary as well. Above all it was the head managers and leading executives of the big banks that had several seats in supervisory and directorate boards. Highlighting just a few of them for example in 1913 *Arnold Barta* (Hungarian Agrarian and Allowance Bank) had 38 memberships, *Ferenc Székely* (Hungarian Banking and Trade Inc.) had 34, and *Sándor Mezei* (Mercur Exchange Bank) had 28 ones. The Commercial Bank, the one under investigation also had a large number of various memberships. This figure is especially impressive, if all functions—and not only those held in industrial companies—are taken into consideration: in this case the memberships of the Commercial Bank in Hungary number 304, while the foreign ones 34. The 48 and 37 membership positions held by *Móric Mezei* and *Jenő Szabó*, respectively were amongst the most outstanding ones by nationwide standards as well (see Table 4.15.). The members of the bank's directorate and supervisory boards as well as its directors and deputy directors had 115 directorate and supervisory board seats altogether in 74 Hungarian industrial joint-stock companies (see Table 4.15.).

Personal interlocks were quite strongly positively interrelated with the size of the firm. The size of those companies with which the bank was closely interlocked personally, exceeded the average size of industrial companies in Hungary: while in 1913 the share capital of an average Hungarian incorporated industrial company was 1,060,000 K, that of the firms interlocked with the bank exceeded 4 million.

On the basis of the assessment of the data collected from the bank's internal balance sheets (see Appendix A) it is also to be stated where the bank had a considerable share proportion, there was in almost each of the cases an interlock as

well. At the end of 1913 the bank had a share over 25 per cent in 17 cases, and of these firms there were only two where the bank was not represented either in the directorate or in the supervisory board. There often were several members delegated to these firms. Occasionally it occurred that there were 3 or 4 seats occupied.

However, the number of interlocks was far from being always in proportion with the property share. Besides, what is even more important than this, is that interlocks was remarkably more numerous than ownership relations, that is, in most of the cases the interlock was not accompanied by a share property: out of the 74 cases there was 51 where the bank had no share proportion at all, or, it had an insignificant share property, a packet under 3 per cent. All things considered there was a weak correlation between interlock and the bank's property, as it is shown by the correlation coefficient as well (see Table 4.16.).

For the bank—to quote *Hilferding's* term—the “personal union” was a means for keeping an eye on the firms' course of business also in those cases when the bank granted credit to an industrial company. This “personal union” was maintained in almost each of the cases towards the greatest debtors of the bank—with a few exceptions, including the Budapest Oil Works, the Biharszilágy Oil Industries and the Palatinus Constructions. In spite of this, the extent of credit was not proportionally accounted for in interlocks, which were far not restricted only to those firms with which there was a credit relation. Of the 74 firms with which the bank maintained interlock relations, 40 had no credit relation with it at the end of 1913. The latter included the biggest industrial joint-stock companies such as the Weiss Manfréd Works, the Rimamurány-Salgótarján Iron Works, or the Salgótarján Coal Mines, which did only apply for the bank's aid for their share-capital increases. As a consequence, the correlation between personal interlock and loans is rather weak as well (see Table 4.16.). The fact that the interlock was often not completed by any kind of capital relation—share possession or credit—to my view, in itself refers to the fact that the membership of the supervisory board and directorate did not only have a controlling or monitoring function, and that the dominance of the banks, what is more, a more significant bank influence was by far not a necessary consequence. This is affirmed by a closer examination of the content of the supervisory board and directorate memberships.

The character of the supervisory board and directorate memberships was influenced by several factors. From the point of view of the bank, interlockings had various qualities, when an industrial company delegated a representative into the supervisory board of the bank—like for example *Lázár Reimann*, the general director of the Hungarian General Coal Mines—or when the leader of a bank was delegated to an industrial company. The same difference obviously influenced the character of the relationship coming into being in this way between the bank and a third company. In the case of those companies, where an outsider, a person who was not employed by the bank—as for example *Manfréd Weiss*—meant the relationship, certainly a totally different interest assertion was possible, than in the case

of those, where the people of the bank were present. Besides, the "values" of the memberships of the supervisory boards and directorates were not equal, as far as the influence possibilities were concerned, there were significant differences between the certain positions—chairman or common member—of the directorate or the supervisory board.

Other facts prove the varying quality of the members as well. Though *Móric Mezei* or *Jenő Szabó* had considerably more memberships than *Henrik Fellner*, *Fellner* as the vice president of the HCBP tended to be present at bigger companies, while *Mezei* and *Szabó* were dominantly delegated to the local railways. This is why an attempt was made in the literature to differentiate between the "weak" and "strong"—or in another word "primary"—interlocks as well. On the basis of unambiguous criteria, well-established methodology, however, in the quantitative research this kind of differentiation has hardly been applied so far.

In the course of evaluating the character of the directorate filled by bankers, we have to take into consideration the fact as well that accumulating the positions did not always make it possible for the banker to practise a serious influence on the industrial company. It is obvious that, for example, *Fülöp Weiss's* 36 supervisory board memberships—with some abroad among them—was such a high number that it was hardly possible to have an outlook parallelly over his own institute and 36 companies, thus, he could not have an overall picture of the everyday activities of each of these.

Keeping in touch with the country firms, controlling regularly and successfully the business was not an easy task anyway under the current transport- and communicational circumstances for the bank and its representative. The many similar responsibilities and other tasks of the delegates often made it impossible to participate in the meetings of the directorate and supervisory boards in the first place. In these cases the afterward correction—or its attempt—was the only chance remained: the Commercial Bank for example was bound to protest at the Savings Bank of Kosice on September 23, 1907, because significant credit issues were decided upon "in the absence of Mr *Fehér*".

Position accumulation therefore did not mean taking part in the operative issues, interest assertion in every question. It is particularly so, because the representatives of the bank were not even competent in a number of questions. The lack of competence might have as well disconcerted every serious intention to influence. Apart from this, a number of things were indifferent. Though there may have been contradictory opinions about the most suitable way of profit maximalization, the latter aim was shared, and it usually prevented more serious conflicts from breaking out between the bank and the industrial company.

According to my results, the connection between the interlocking and capital relations was small, which implies that the memberships had not only controlling or monitoring functions, and in itself, neither the control-theory, nor the information-theory seems to be capable of explaining the reasons of its coming into being.

Interlocking directorates cannot be considered such a factor, which would have made the hierarchical relationships coming into being inevitable, as the lack of capital relations at the same time resulted that the bank dominance, and even the significant bank influence was not an unavoidable consequence of interlocks. What is more, the examined bank was not necessarily capable of asserting its interests even in those cases when it was in a significant owner- or credit relationship with the industrial company. The interlock function was substantially more diverse and intricate in the bank-industry relations in Hungary than it has so far been assumed following the findings of *Hilferding* in Hungarian economic history.

These facts attract attention toward various other possible functions of membership, which is, however, to be researched in the future. There are several of the possible directions that can also be seen for the time being. Mediating information could have a role in a broader sense different from that of monitoring: membership positions were often due to the information mediator function or the expertise of either the delegated person or the bank he was deputed by, and these persons did not supply information only for the bank but also for the firm they were received by, especially because whole networks of interlocks were being shaped in this way.

The information mediator function is particularly obvious in the case of those "big linkers" who were not closely connected to any companies at all. In the directorate of the Hungarian Commercial Bank of Pest two persons, the big landowners *Ödön Gajári* and *Vilmos Gutmann of Gelse* are to be categorized in here, who had seats in 15 and 11 Hungarian companies, respectively. Prestige could just as well play a role, when they, or other persons of similar statuses were elected into functions like that. It is not to be forgotten either that the presence of the representative of a bank in a supervisory board or a directorate of a joint-stock industrial company is not only resulted by the bank's corporate interests, but also the individual motivations of the representative—the remuneration going together with the membership could be mentioned in this category, for instance.

It obviously wants further research to be done and different, for example sociological approaches to have a better understanding of interlockings. Although the so-called "control-perspective" manifests itself in the sociological literature of the present day but there have also developed various other theories. The so-called "managerial perspective" finds that interlock is a question of prestige only, since all decisions are made by managers themselves. The approach denoted "class cohesion perspective" considers membership as a form of interaction between people coming from the same social class. These perspectives could unquestionably be relevant as well to get acquainted with interlockings in Hungary at the turn of the century better than ever.

ROLE IN THE INDUSTRIALIZATION AND SPHERE OF INTEREST:
SOME CONCLUSIONS

The role of banks in industrialization was largely determined by their capabilities to mobilize capital. It was however also dependent on further conditions in what ways and to what extent industrial development was advanced by the capital at the disposal of banking institutions. This was, on the one hand, dependent on the capital demand of industrial companies directed toward banks, on the other hand, on the behaviour of banks, that is, to what extent and in what ways they were willing to meet the capital demands of industry, what is more, to generate these demands themselves by taking over certain entrepreneur functions.

Last but not least, as a consequence of the reforms of legal and technological character outlined before, money supply was favourable in the Austro-Hungarian Monarchy. In a close connection to this, the banks could mobilize considerable capital—even if this capacity of theirs—contrary to some opinions in research—was not unrivalled in contemporary Europe. If the positive relation between the increased money supply—in *John Komlos's* words “monetary ease”—and economic output is accepted here, the contact *Komlos* assumes between this fact and the banks’ “turning toward industry” cannot be so unambiguous for me. The banks’ task for capital mobilization is also to be differentiated in Hungary from their role utilizing this capital, that is the banks’ universal economic function from their role in industrialization. It was not without doubt at all either that it was the Hungarian part of the industry of the Monarchy that most benefited from the empire’s increased money supply. Besides, the canalization of the capital that accumulated in the country resulted by the abundance of money toward industry, and especially the big industry was not free from problems. Although—as has formerly been seen—the high level of the comparative financial ratio is also frequently associated with the favourable possibilities for industrial development, the high ratio could, however, reflect the relative underdevelopment of the whole economy, which, in itself did not surely aid industrialization.

Alexander Gerschenkron explained the assumed “messianistic” role of the banks in the countries of medium backwardness with the fact that the capital supply was low as compared to the investment needs, as well as the capital market did not work well either. There are, as has been seen, similar argumentations in the research regarding Hungary as well.

In fact it is very difficult to characterize in a general sense that in the two decades before the First World War in Hungary what demands were laid by industrial companies to the resources of banks, or to what extent they had to rely on them. One thing, however, that whole groups of companies got independent from banks seems certain. *Iván Berend T.* and *György Ránki* has already pointed out that the profit level of Hungarian heavy industry firms was rising in the period after the

turn of the century, and it has come to the conclusion from this fact that it was just owing to this that the banks got these firms involved in their sphere of interest. The results of this paper refer to the fact that the increase of profitability was just encouraging industrial self-financing and the independence from banking.

In the case of Hungary the economic community with Austria did not always provide favourable conditions for development for each branch of the industry, however, considerably reduced the shortage of capital deriving from the relative underdevelopment. The customs and currency union with the more developed western provinces went together with a huge capital transfer towards Hungary, and all things considered it increased the supply of capital. From the point of view of capital endowment it is a remarkable fact that the number of Hungarian joint-stock companies—especially when compared to Austria—was high. The advanced state of the stock exchange business largely promoted the capital mobilization of the industry, reduced the dependency on external credits and herewith the extent to which they had to rely on the banks as well.

Passing over to the subject of the banks' behaviour towards the industry, it is to be stated that the banks were being very cautious in their industrial businesses. This was how it happened particularly in the case of the investment ventures wanting a considerable capital to be bound for a long term. A most conspicuous manifestation of this is the composition of their security holdings accounts that has been described above, that is, the industrial shares played a subordinate role not only in the case of the HCBP as compared to other kinds of securities, but the low proportion of industrial securities was characteristic for the whole Hungarian banking system. The cautious business policy of the banks is also shown by the timing of their most significant participation in promotion. This took place in the second half of the first decade of the 1900s, that is to say, they were the profiteers who made the most of the industrial boom, rather than initiators of industrial upswing.

The most obvious reason of this cautiousness was that finance-economy did not consider industrial investment as a "banking-like" business, since it judged their risks high. Even from the side of the industry it was acknowledged that "the banks are not supposed to give loans to the industry for purposes like that [for investments—B. T.] because it is their duty to keep their capital mobile." Nonetheless, the banks themselves were communicating quite contradictorily about their participation in industrial growth. On the one hand, they were concerned of propagating a large-scale intervention, as it was expected in the public mind for them to have a hand in the formation of a "national" industry, thus, the image of the bank that furthered industry in a self-sacrificing way was dear to them. On the other hand, the bankers and the clientele were rightfully afraid of the harmful consequences of the immobilizing effects of the non-bank-conform transactions, and therefore even in their business communication they also emphasized the great part the deposit business activities played.

The caution on the part of the banks was by all means justified by the fact that the history of investment banks in Hungary was at the same time that of failures, which took place not only during the 1873 crisis (Anglo-Hungarian Bank; Franco-Hungarian Bank), but also afterwards. There were similar reasons why the Hungarian Nationwide Bank failed in 1887, but in the period of the present research as well, besides the bankruptcy of the Hungarian Industrial and Trading Bank—as the contemporary statistician thought—the failure of the Budapest Bank-Union after the turn of the century was also brought forward by the business transactions with the industry “facing a crisis under the burden of the years 1899 and 1900.” The popular distrust against securities was also a factor that this period was accompanied by and that was to be taken into account by the banks in their issuing and mainly in their promotion activities.

Consequently, bankers had every reason to be cautious after taking stock of the circumstances, however, at the same time there could be subjective factors that had a part in that. It seems that after the turn of the century, when the conditions for investment banking activity had been improving, the management and operation of the giant banks became considerably standardized as compared to their former stage of uniformity as well as to those of industrial companies. It is proven by the changes in the structural composition of the banks. However, both the two outstanding banker of the dualist era in Hungary, *Zsigmond Kornfeld* and *Leó Lánczy* reached their peak in the nineteenth century, rather than in the decades after the turn of the century. It is by all means in connection with business policy that after it was just after the turn of the century that persons like *Henrik Fellner* and *Fülöp Weiss* became number-one leaders of the Commercial Bank. The latter is particularly vividly remembered by his contemporaries in the words of praise as an excellent organizer, the creator of a reliable banking administration that provide a ground for the deposit business and but not at all as the great figure of the credit mobilier-type banking activity.

Since the relations of investment banking maintained with the industry were relatively limited, the banks could not become the initiators and major supporters of industrialization in Hungary, but this does not mean that just because of this their economic role would have been insignificant in itself. On the one hand, it is not to be forgotten that the banks were not only supposed to maximize their profits but also minimize their risks. Industrial development was not only possible to be served by investment banking activities—which are peculiarly emphasized in the research—but also through deposit ones: current account credits, furthermore, discounting bills of exchange and various financial services. The banks secured financial infrastructure, took part in carrying through the import of capital by way of issuing and placing out long-term securities. These seem to be more important from the point of view of industrial development than the investment activity of banking—although the exact extent of their contribution to the progress of industry is very difficult to assess. It is for sure though, that banks did not play decisive role

in supplying the working capital of industry, especially in the case of the largest industrial companies. On the other hand, industry was only one of the possible spheres of banking activity. It is also shown in the example of the HCBP that in the period a bank could develop in a way that it was not industry but some other branches of the economy that were prevailing in its businesses. First of all before the turn of the century, but all in all even after that time the banks preferred the areas of the infrastructure (above all the fields of transport and housing).

In the foregoing I have been trying to prevent applying the concept of interest mainly because it is obscure and inflatorically used up, and I have considered it more relevant to give a detailed introduction of the various forms of bank-industry relations than to circumscribe the so-called "sphere of interest" of the HCBP or other banks. Since however, the problem at issue is largely emphasized in the research, it can't be avoided to take a stand on the extent of the sphere of interest of Hungarian banks before the First World War. Lacking other reliable data it seems helpful to clarify what circle of industrial companies belonged to the interest sphere of the HCBP before the World War. The answer undoubtedly depends on the definition of "sphere of interest" applied. In spite of a widespread usage of the concept of "sphere of interest" there are very few attempts made to define it that can be come across in the works dealing with the field. In one of these few attempts *Loránt Hegedüs* specified it in a negative way: he did not consider it an interest where there was only a personal interlock between the bank and the industrial company, or, where the bank did not represent itself with capital, where the bank had only a minority share property and—as he pointed out—did not play a leading role in the foundation of the company. The definition given by *Zoltán Siftár* in his cited work was much more unambiguous. According to this, "industrial sphere of interest is known as a group of legally autonomous companies, which make a certain economic union and are under an unified direction of the »interested« company as at least a part-owner." As has been seen, these definitions have qualitative and quantitative aspects alike. They have it in common that they require that the bank has a share property (of a significant extent) and a high level of capacity for enforcing its interests—that is more difficult to examine.

There have been four calculations made so far to survey the interest sphere of the HCBP regarding the period directly preceding the World War. *Jenő Varga* found that the sphere of interest had consisted of 41 companies in 1910, while according to the contemporary *Géza Zsoldos* this should be put onto 33 firms in 1911. *Iván Berend T.* and *György Ránki* wrote it had included 59 industrial companies in 1913 with a share capital of 243.09 million K, but *Zoltán Siftár* listed only 30 in the sphere in the same year.

The circle the firms were belonging to which the bank was a greatest creditor of and in which participated as a part-owner is rather precisely specified by the security and credit holdings of the HCBP's internal balance sheets and its

managing directorate board minutes: one and a half dozen firms belonged to this sphere, consisted of mostly small and medium-sized companies. It is also given in these sources that as regards this circle of companies the bank regularly received internal information on their business results and discussed them. For my part I do not find any more reliable sources than these ones in relation to the enforcement of banking interests. Furthermore, the sources also strengthen one another. A remarkable number of companies in the interest sphere according to the business result accounts of the managing directorate board minutes in 1913-14 again appear in the list of those companies where the bank had considerable share property according to the balances of December 31, 1913. Big companies—categorized as belonging to the interest sphere of the bank by several works cited here—like the Rimamurány-Salgótarján Iron Works, the Hernád-Valley Hungarian Iron Industries and the Esztergom-Szászvár Coal Mines are not included either in the securities, or the debtors' items, or, in their bill of exchange stock before the World War. This lets one to come to the conclusion that the bank was not maintaining an extensive business relation with most of these companies at that time either, and, did not own them. Consequently, these companies are only to be categorized in the sphere of interest if there is quite a wide interest concept, which, however, does not contain the criteria of the definitions mentioned above, and even less refers to a "bank domination".

SUMMARY

In this study, examining the bank-industry relationship in Hungary on the turn of the century, I referred to two classical approaches of the banking history of the age, by *Rudolf Hilferding* and *Alexander Gerschenkron* above all. *Hilferding* was particularly interested in the hierarchical features of the bank-industry relationship, while *Gerschenkron* chose the growth theory as a starting point, and studied the role of the banks played in the development of industry.

In respect of Hungary, regardless of some illuminating studies of recent years raising important questions, there are but ideological synthetizing works in the field of bank-industry relations written in the spirit of the finance-capital conception. These—are supposed to—choose an unacceptable methodological starting point: they subordinate almost every examination that is related to bank-industry relations to the justification of "bank domination." Thus, they totally neglect the type of questions related to the economic growth, e.g. the role that banking played in the development of the industry.

On the bases of the shortcomings of the Hungarian research and the conclusions of the international literature the major questions to be answered are as follows:

1., How was the hierarchical feature of bank-industry relations in Hungary at the turn of the century? Did the bank domination exist at all and if it did, in what form and what circle of industrial companies it included?

2., What part did the banks have in that period in furthering industrial development and what role was assigned to industrial business activities at the banks?

These questions are to be answered through the examination of several sub-fields, which include the following—and by which, by and large, the structure of this study is determined:

- the traditional creditor and the entrepreneur function of banks (investment business); the significance of certain credit forms;
- the development of ownership relations and of the presence at directorates and supervisory boards; various forms of the banks' enforcement of their interests;
- the sectoral differences in the relationship maintained with banks within industry itself, and between industry and other sectors of economy.

Although I have been making every effort to make use of the sources relating to the entire Hungarian banking and industrial sector as far as possible, however, because of the severe lack of these, this investigation focuses on the Hungarian Commercial Bank of Pest. The size of the Hungarian Commercial Bank of Pest and its outstanding role in the Hungarian economic and financial life of the age and its dynamic growth in itself makes it necessary to examine it, and nothing refers to a special position of the bank as compared to the others as far as the industrial relations are concerned. In spite of this, as far as the whole of the bank-industry relationship is concerned—due to the lack and shortcomings of research—the statements of mine were sometimes hypothetical. However, even if the results are not in every case suitable for generalization, in my opinion, they are appropriate to give an outline of the main features of the bank-industry relations in Hungary on the turn of the century, and the necessary and possible aspects of the further examinations.

I have also been trying to make use of all kinds of sources so far consulted by Hungarian historiography. There could be new sources drawn into the investigation above all from amongst the circle of archival ones. Special emphasis has been laid on applying the source group of business balance sheets that has been found as having unjustly been taken no notice of so far.

The most important results of the study can be summarized as follows:

One of the two biggest Hungarian banks of the examined period—the Hungarian Commercial Bank of Pest—did not run significant industrial businesses—neither investment nor deposit—until the middle of the 1890s. The significance of its investment businesses with other sectors was also negligible. In spite of this, the bank was already going through a very dynamic development, which shows, that under the economic circumstances of the age, a big bank could achieve significant business successes, leaning solely on the traditional deposit, and not investment businesses, run with non-industrial branches.

The capital relations of the bank with industry developed undoubtedly highly dynamic in the period: as compared to the 1890 decade, by the First World War, in almost every field (credit businesses, securities), their volume had multiplied. However, even then they did not mean a dominant part of the businesses of the bank, and a resource of the continuing, dynamic development of the bank. The capital flown into the industry by the bank had reached only 3-4 per cent of its assets by the middle of the 1900 decade, and even with the faster growth of the following years, it approximated 10 per cent of the assets of the bank by the First World War.

The investment banking activity of the Hungarian Commercial Bank of Pest, which started in the middle of the 1890s, and developed significantly through the period, was relatively small, even at the end of the period as opposed to the traditional deposit bank businesses. Also within the investment bank activity, the importance of the industrial companies always remained subordinate. Apparently, the bank itself tried to avoid applying widely the—according the terminology of the age—“not banking-like” industrial investment businesses. The bank dealt with financing the transport companies to a similar or even greater extent to the industrial ones, even in the period directly preceding the World War.

The most spectacular signs of the relationships of the HCBP formed with industrial companies can be observed in the field of interlocking directorates. However, the extensive presence of the bank in the industrial supervisory boards and directorates in most cases was not accompanied by credit and capital relations. Most of the industrial company clients got into occasional financial relation with the bank, which decisively contributed to the fact that the interlocking in itself didn't lead to bank dominance.

The Commercial Bank created a specific relation with the financial sphere, which is different from that observed in the case of the industry. Regarding the banks in the case of a well definable circle we can see a totally unambiguous and identical type relation, in which the bank was fast tied to its affiliation by the credit-, capital- and personal relationships.

The largest Hungarian industrial companies (the Rimamurány-Salgótarján Iron Works, Manfréd Weiss Industries, Salgótarján Coal Mines etc.) were financially and regarding their business strategies substantially independent from the HCBP, and there are several facts to prove that other banks did not significantly contributed to their growth either. It is unquestionable, that there were firms, where the bank placed significant amounts of capital as compared to the size of the company. However, since the industrial investments of banks were relatively limited, the banks could not become the initiators and major supporters of industrialization in Hungary.

The concept of the interest is rather obscure, it could just have innumerable meanings, that is why all attempts of determining the number of firms belonging to the sphere of interest should be treated very cautiously. At any rate, on the basis of

the results we have gained, in the period under discussion the interest spheres of banks that have formerly been appearing in the research seems exaggerated, both in the case of the HCBP and regarding the entire Hungarian banking system. In the case of the HCBP, a relatively small, well definable circle of companies belonged to the sphere of interest: according to the sources before the First World War approximately one and a half–two dozens of companies belonged to this circle with the smaller country mills among them first of all, and also those chemical and textile industrial companies—the business results, personnel issues of which were regularly discussed by the leading syndicates of the HCBP—and in which the bank owned a major share. It seems that when considering a significant share property and a capacity for interest enforcement as the criteria of the interest spheres of banks, it is the former estimates of the lowest result that is to be accepted at most. An unlimited bank influence, that is bank domination is not in all cases at issue even in this circle of companies. Thus, the relation of bank capital and industrial capital was by far not so one-sided in Hungary on the turn of the century, neither from the capital nor from the interlocking point of view, as it is suggested by the traditional finance-capital concept.

(Translated by Attila Bárányi)

Ára: 1120 Ft

ISBN 963 03 5734 8

9 789630 357340